

مسلمان بچوں کے واسطے

فارسی کی چوتھی کتاب

جسے

انجمن حمایت اسلام لاہور نے تالیف کیا

سنہ [illegible]ھ ہجری المقدس

علیٰ صاحبہا التحیۃ والسلام

مفید عام پریس لاہور میں چھپی

تعداد جلد ۵۰۰

انجمن حمایت اسلام لاہور

اس وحدہ لاشریک لہ کی شان دیکھو۔ کہ اپنی قدرت۔ اپنی عظمت۔ اپنا جلال کیسے عجیب اور حیرت ا
[انق]لابوں سے ظاہر کرتا ہے۔ چنانچہ دین اسلام کے وہ مخلص پیرو ہمارے جو اپنی اعلےٰ درجے کی دینداری
فضیلت۔ حسن اخلاق وغیرہ خوبیوں کے باعث آج کل کی معدن علوم ہونے کی مدعی قوموں کے بھی استاد۔
انہیں کی نسلیں آج جاہل مطلق بے ہنر محض اور اپنے سچے مذہب کے مقدس اصولوں کی پابندی سے آ
ہیں۔ ان کی جہالت کا نتیجہ یہ ہے۔ کہ بت پرست قومیں جن کے پاس اپنے مذہب کی حقیقت کی کوئی بھی عقل
نقلی دلیل نہیں۔ علانیہ اسلام کی تردید کے واسطے کھڑی ہوتی ہیں۔ اور ہمیں اپنی بے علمی و نالیاقتی سے
کے جواب دینے کی بھی جرأت نہیں۔ عیسائی جن کے موجودہ طریق کو ایک تھوڑی سی عقل کا آدمی بھی ر
کرسکتا ہے۔ وہ ہمارے خاتم المرسلین کی نسبت سینکڑوں جھوٹے اور لغو بہتان باندھ کر عام لوگوں کو
سناتے ہیں۔ مگر افسوس کہ ہم ان کے پھر اور پوچ اعتراضوں کے جواب دینے سے بھی قاصر رہتے ہیں
باتیں تو ہیں برکنار۔ مشن سکولوں میں ہمارے شافع المذنبین اور ہمارے دین کی نسبت وہ نالائق الفا
لڑکوں کی زبان سے نکلوائے جاتے ہیں۔ جن کا سننا بھی جائز نہیں۔ مگر بل بے ہماری بے غیرتی کہ
لڑکوں کو اس آفت سے بچانے کا کوئی بندوبست نہیں کرتے۔ ہماری لڑکیوں کے عقائد بگاڑنے کو
ناجائز آزادی سکھانے کو کبھی روپے پیسے کا لالچ دے کر کبھی پڑھانے کا ڈھنگ ڈال کر
دستکاری سکھانے کا وعدہ دے کر عیسائی عورتیں جن سے پردہ کرنا ویسا ہی ضروری ہے۔ جیسا
[غیر مردوں] سے ہمارے گھروں میں آتی ہیں۔ مگر واے رے نادانی۔ کہ ہم ان نقصانوں کے بتانے اور اپنی لڑکیوں
کرنے والی عورتوں کے ہاتھوں سے بچانے کی ہمت نہیں کرتے۔ یہ بے ہنری کا نتیجہ ہمیں برملا۔ کہ جتنے
ہیں۔ وہ آج ہمارے قبضے میں ہیں۔ چور۔ اچکے۔ مفلس۔ قلاش جتنے ہیں۔ اکثر مسلمان ہیں۔
بھانڈ۔ ڈوم۔ کل مسلمان۔ ان پڑھ۔ جاہل۔ بے ادب گستاخ بھی ہیں۔ تو یہی مسلمان۔ دنیاوی علوم
اعلےٰ عہدوں پر کیوں ترقی نہیں کرتے؟ اپنے فرزندوں کو کون پیچھے جانتے ہیں؟ یہی ہمارے بھائی مسل
اسلام کے پاک اصولوں کی پیروی چھوڑ دینے کا نتیجہ یہ ہوا کہ جن قوموں کو انسانی لباس میں آ
کچھ مدت نہیں گذری۔ ان کا دل آزار مقولہ اہل اسلام کی موجودہ حالت کے لحاظ سے یہ
انسانی نسلوں کے حق میں فائدہ رساں نہیں ہے۔ غرض دینی اور دنیوی دونو طرح کی حالت
ذلیل ہو رہی ہیں۔ مگر باوجود اس کے ایک دوسرے سے الگ ہیں۔ اور مل کر اس حالت
بجائے فرقہ فرقہ بن کر ایک دوسرے کی تخریب کے درپے ہیں۔ بلکہ اپنے ہاتھوں اپنے
کی بیخ کنی کر کے اسلام ہی کو صدمہ پہنچا رہے ہیں۔ اور لطف یہ کہ اس بات کو دین کی
سمجھتے ہیں۔ افسوس صد افسوس!!

مندرجہ بالا نقصانوں کے دور کرنے کے واسطے لاہور میں **انجمن حمایت اسلام** قائم ہوئی
مقاصد یہ ہیں۔ اول مخالفین مذہب مقدس اسلام کے جواب تحریری یا تقریری تہذیب
دوم مسلمان لڑکوں اور لڑکیوں کی تعلیم کا انتظام کرنا۔ تاکہ وہ غیر مذہب والوں کی مذ
محفوظ رہیں۔ سوم ... اور یتیم لاوارث بچوں کی تعلیم و تربیت کا انتظام کرنا۔ تاکہ
کو چھوڑ کر گمراہی اور ... آخرت میں گرفتار نہ ہوں۔ چہارم اہل اسلام کو اصلاح ط

انتخاب از لوائح

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

خداوندا سپاس تو بر زبان نمے آریم - و ستایش تو بر تو نمے شماریم - چیرا کہ ہرچہ در صحائف کائنات از جنس اثنیہ و محامد است - ہمہ بجناب عظمت و کبریائے تو عائد است - از دست و زبان ما چہ آید کہ سپاس و ستایش ترا شاید - تو چنانی کہ خود گفتۂ - و گوہر ثنائے تو آن است - کہ خود سفتۂ - رباعی

آنجا کہ کمال کبریائے تو بود عالم نمے از بحر عطائے تو بود
ما را چہ حد حمد و ثنائے تو بود ہم حمد و ثنائے تو سزائے تو بود

جائیکہ زبان آور انا افصح علم فصاحت انداختہ - و خود را در ادائے ثنائے تو عاجز شناختہ - ہر شکستہ زبانے را چہ امکان زبان کشائی - و ہر آشفتہ رائے را چہ یارائے سخن آرائی - بلکہ اینجا اظہار اعتراف بعجز و قصور عین قصور است - و بہ آں سرور دین و دنیا صلے اللہ علیہ وسلم درین معنی مشارکت جستن از حسن ادب دور -

رباعی

من کیستم اندر چہ شمارم چہ کسم تا ہمسرئے سگانش باشد ہوسم
از قافلۂ کہ اوست دانم نرسم این بس کہ رسد ز دور بانگ جرسم

مناجات - الٰہی الٰہی - ما را برہان از اشتغال ملاہی - غشاوۂ غفلت از بصر بصیرت ما بکشائے - و ہر چیزے را چنانکہ ہست - بما بنمائے - محرومی و مہجورئے ما ہمہ از ما ست - ما را بما مگذار - و ما را از ما رہائی کرامت کن - و بخود آشنائی ارزانی دار - رباعی

یارب دل پاک و جان آگاہم دہ آہ شب و گریۂ سحر گاہم دہ

در راه خود اول ز خودم بیخود کن وانگه بیخود ز خود بخود راهم ده
لائحه۔ حضرت بیچون که ترا نعمت هستی داده است۔ در درون تو جز
یک دل نه نهاده است۔ تا در محبت او یکرو باشی و یکدل۔ و از غیر آں معرض
و برو مقبل۔ نه آنکه یکدل را صد پاره کنی۔ و هر پارهٔ ازآں در پئے مقصدے آواره
لائحه حق سبحانه تعالیٰ همه جا حاضر است۔ و در همه حال بظاهر و باطن
همه ناظر۔ زهے خسارت که تو دیده از لقاے او برداشته سوے دیگرے
نگری۔ و طریق رضاے او بگذاشته راه دیگرے سپری۔ رباعی
آمد سحر آں دلبر خونین جگراں گفت اے ز تو بر خاطر من بار گراں
شرمت بادا که من بسویت نگراں باشم تو نهی چشم بسوے دگراں
لائحه۔ ما سواے حق عز و علا در معرض زوال است و فنا۔ حقیقتش
معلومے است معدوم۔ و صورتش موجودیست موهوم۔ دیروز نه بود داشت
نه نمود۔ امروز نمودے است بے بود۔ پیدا ست که فردا از وے چه خواهد کشود
زمام انقیاد بدست آمال و امانی چه دهی۔ و پشت اعتماد بدیں مزخرفات فا
چه نهی۔ دل از همه بر کن و در خدا بند۔ از همه بگسل و با خدا پیوند۔ او ست
که همیشه بود و باشد۔ و چهرهٔ بقایش را خار هیچ حادثه نخراشد۔ رباعی
هر صورت دلکش که ترا روے نمود خواهد فلکش زود ز چشم تو ربود
رو دل بکسے ده که در اطوار وجود بود است همیشه با تو و خواهد ا

رباعی

چیزے که نه روے در بقا باشی زو آخر هدف تیر بلا باشی زو
از هرچه بمردگی جدا خواهی شد آں به که بزندگی جدا باشی ز
لائحه حقیقت حق تعالیٰ جز هستی نیست۔ و هستئ او را انحطاط و پستی نه
مقدس است از سمت تبدل و تغیر۔ مبرا ست از وصمت تعدد و تکثر۔ از همه نش
بے نشاں۔ نه در علم گنجد و نه در عیاں۔ همه چندها و چونها از و پیدا و
بے چند و چوں۔ همه چیزها باو مدرک و او از احاطهٔ ادراک بیروں
چشم سر در مشاهدهٔ جمال او خیره۔ و دیدهٔ سر بے ملاحظهٔ کمال او تیر

انتخاب از سفرنامهٔ حکیم ناصر خسرو

از بیت المقدس برفتیم - در راه بسیار ده ها و شهر ها دیدیم که شرح آن مطول مے شود - تخفیف کردم - بجائے رسیدم که آن را طینه مے گفتند - و آن بندر بود کشتیها را - و از آنجا به کشتی نشستم تا تنیس که جزیره ایست و شهرے نیکو و از خشکی دور است - چنانکه از بامهاے شهر ساحل نتوان دید - از آنجا باز به کشتی نشسته بجانب مصر روانه شدیم - و چون بکنار دریا رسیدیم - برود نیل کشتی بالا مے رفت - تا بشهرے رسیدیم که آن را صالحیه مے گفتند - و این روستاے پر نعمت و خوار بار است - و آنجا کشتیها بسیار مےسازند و هر یک را دویست خروار بار میکنند - و بمصر مے برند - تا در دکان بقال مے رود - که اگر نه چنین بودے - آذوقهٔ آن شهر به پشت ستور نشایستے داشتن - با آن مشغله که آنجا است - و ما بدین صالحیه از کشتی بیرون آمدیم و آن شب نزدیک شهر رفتیم ۞

روز یکشنبه هفتم صفر سنه تسع و ثلثین و اربعمائة در قاهره بودیم - شهر قاهره پنج دروازه دارد - بارو ندارد - اما بناها چنان مرتفع است که از بارو قوی تر و عالی تر است - و هر سراے و کوشکے حصارے است - و بیشتر عمارات پنج اشکوب[۱] و شش اشکوب باشد - و آب خوردنی از نیل باشد - سقایان باشتر نقل کنند - و آب چاه ها هرچه برود نیل نزدیک تر باشد - خوش باشد - و هرچه دور از نیل باشد - شور باشد - و سقایان که آب بر پشت کشند - نیز باشند با سبو هاے برنجین و خیکها[۲] در کوچهاے تنگ که راه شتر نباشد - و اندر شهر درمیان سرا ها باغچه ها و اشجار باشد و آب از

---

[۱] اسباب خوراک ۞ [۲] منزل ۞ [۳] مشک ها ۞

چاه دهند بدولابها - و بر سر بامها هم درخت نشانده باشند و تفرج گاه ها ساخته - و سرا ها چنان بود از پاکیزگی و لطافت که گوئی از جواهر ساخته اند نه از گچ و آجر و خشت و سنگ - و تمامت سرا های قاهره جدا جدا نهاده است - چنانکه درخت و عمارت هیچ آفریده بر دیوار غیرے نباشد - و هرکه خواهد - هرکه که بایدش - خانهٔ خود باز تواند شگافت و عمارت کرد - که هیچ مضرتے بدیگرے نرسد - و قاهره را چهار جامع است که روز آدینه نماز کنند - و قصر سلطان میان شهر قاهره است و همه حوالے آں کشاده که هیچ عمارت بداں نه پیوسته است - چوں از بیروں شهر بنگرند - قصر سلطان چوں کوہے نماید از بسیارئے عمارات و ارتفاع آں - و ایں را ده دروازه است بر روئے زمین - و در زیر زمین دربیست که سلطان سواره از آں جا بیروں رود - و از شهر بیروں قصرے ساخته است که مخرج آں رهگذر در آں قصر است - و آں رهگذر را همه سقف محکم زده اند - و همه ارکان دولت و خادماں سیاهاں بوودند و رومیاں - و هرگز آنجا رسم شراب خوردن نبوده - و هیچ زن از خانه بیروں نیامده +

و از مصر بقاهره کم از یک میل باشد - و مصر جنوبی است و قاهره شمالی - و نیل از مصر مے گزرد - و بقاهره مے رسد - و بساتین و عمارات هر دو شهر بهم پیوسته است - و شهر مصر به بالائی نهاده - و جانب مشرقئے شهر کوه است - اما نه بلند بلکه سنگها ست و پشتهاے سنگیں - و بر کنارهٔ شهر مسجد طولون است بر سر بلندی - و سلطان ماه رمضان آنجا نماز کردے و روز هاے جمعه - و شهر مصر از بیم آب بر سر بالائی نهاده است - و وقتے سنگهاے بلند بزرگ بوده است - همه را بشکستند و هموار کردند - و چوں از دور شهر مصر را نگاه کنند پندارند کوہے است - و خانه هاے هست که چهارده طبقه از بالاے

بیکدیگر است و از ثقات شنیدم که شخصے بر بام هفت طبقه باغچه کرده بود و گوسالهٔ آنجا برده و پرورده - تا بزرگ شده بود - و آنجا دولابے ساخته - که این گاو مے گردانید - و آب از چاه بر مے کشید - و بر آن بام درختهاے نارنج و ترنج و موز وغیره کشته - و همه در بار آمده - و گل و سپرغم همه نوع کشته - و در شهر مصر غیر قاهره هفت جامع است - درمیان بازار مسجدے است که آن را عمر عاص ساخته است بروزگارے که از دست معاویه امیر مصر بود - و آن مسجد بچهار صد عمود رخام قائم است - و آن دیوار که محراب برو است سر تا سر تختهاے رخام سپید است - و جمیع قرآن بر آن تختها بخطے زیبا نوشته - و از چهار حد مسجد بازار هاست و درهاے مسجد در آن کشاده - و مدام در آن مدرسان و مقریان نشسته - و سیاحت گاه آن شهر بزرگ آن مسجد است - و هرگز نباشد که در او کمتر از پنج هزار خلق باشد چه از طلاب علوم و چه از غریبان و چه از کاتبان که چک و قباله نویسند و غیر آن - و همیشه در این مسجد ده تو حصیر رنگین نیکو بر بالاے یکدیگر گسترده باشد - و هر شب زیاده از صد قندیل افروخته - و محکمهٔ قاضی القضاة در این مسجد باشد - و بر جانب شمالیٔ مسجد بازارے است که در هیچ بلاد چنان بازارے نشان نمے دهند - و هر ظرائف که در عالم باشد - آنجا یافته مے شود - و شهر مصر بر کنارهٔ نیل نهاده است بدرازی و بسیار کوشکها و منظر ها چنان است - که اگر بخواهند - آب بریسمان از نیل بردارند - اما آب شهر همه سقایان آورند - بعضے به شتر و بعضے بدوش - اهل بازار هرچه فروشند - راست گویند - و اگر کسے بمشتری دروغ گوید - او را بر

ـــــــــــــــ

[1] تا زبود

شترے نشانده زنگے بدست او بدهند - تا در شهر مے گردد - و زنگ مے جنباند - و منادی مے کند که من خلاف گفتم و ملامت مے بینم - و هرکه دروغ گوید - سزاے او ملامت باشد - و در بازار آنجا از بقال و عطار و پیله ور هرچه فروشند - باردان آن از خود بدهند - احتیاج نباشد - که خریدار باردان بردارد - و روغن چراغ آنجا از تخم ترب و شلغم گیرند - و آنجا کنجد اندک باشد و روغنش عزیز - و روغن زیتون ارزان - و اهل بازار و دکانداران بر خران زینی نشینند - که آیند و روند از خانه به بازار - و هر جا بر سر کوچها بسیار خران زینی آراسته داشته باشند که اگر کسے خواهد بر نشیند و اندک کرایه مے دهد - و آنجا مالها دیدم از آن مردم که اگر گویم یا صفت کنم - مردم عجم را قبول نیفتد - و مال ایشان را حد و حصر نتوانستم کرد - و آن آسایش که آنجا دیدم - هیچ جا ندیدم +

اکنون شرح باز گشتن خویش بجانب خانه براه مکه حرسها الله تعالیٰ من الآفات از مصر باز گویم - در قاهره نماز عید کردم و سه شنبه چهاردهم ذی الحج سنه احدی و اربعین و اربعمائه از مصر در کشتی نشستم - و براه صعید الاعلیٰ روانه شدم - و آن روے بجانب جنوب دارد - و ولایتے است - که آب نیل از آنجا بمصر مے آید و هم از ولایت مصر است - تا بشهرے رسیدم که آن را اسیوط مے گفتند - و افیون از این شهر خیزد - و آن خشخاش است که تخم او سیاه باشد - چوں بلند شود و پیله بندد - او را بشکنند - از آن مثل شیره بیروں آید - آن را جمع کنند و نگاه دارند - افیون باشد - و تخم این خشخاش خرد و چوں زیره است - و بدین اسیوط از صوف گوسفند

وستارہا بافند کہ مثل او در عالم نباشد +

باز آنجا بشہرے رسیدیم کہ آن را اسوان مے گفتند - و بر جانب جنوب ایں شہر کوہے بود کہ رود نیل از دہن ایں کوہ بیروں مے آید - و من دریں شہر بیست و یک روز بماندم کہ بیابانے عظیم در پیش بود - و موسم آن بود - کہ حجاج باز گشتہ بر اشتران آنجا برسند - و ما انتظار آن میداشتیم کہ چوں آن شتر ہا باز گردد - بکرایہ گیریم و برویم - و چوں بداں شہر بودم - مرا آشنائی افتاد بمردے کہ او را ابو عبد اللہ محمد بن فلیج مے گفتند - مردے با صلاح و پارسا بود - از طریق منطق چیزے مے دانست - او مرا معاونت کرد در کرایہ گرفتن و ہمراہ باز دید کردن و غیر آن +

ازیں شہر روانہ شدہ بچہار روز در شہر عیذاب رسیدیم - و ایں شہر بر کنار دریا نہادہ است - مسجد آدینہ دارد - و مردے پانصد در آن باشد - و تعلق بسلطان مصر داشت - و باجگاہے است کہ از حبشہ و زنگبار و یمن کشتیہا آنجا آید - و دریں شہرک آب چاہ و چشمہ نباشد الا آب باراں - و اگر گاہے آب باراں منقطع باشد - آنجا بجاہان کہ قومے است بیابانی - آب آرند و بفروشند - تا سہ ماہ ما آنجا بودیم - از آنکہ کشتی روانہ نمے شد - باد شمال بود و ما را باد جنوب مے بایست - من اینجا آنچہ داشتم خرج کردہ شد - ابو عبد اللہ محمد بن فلیج نامہ نوشتہ بود بدوستے یا وکیلے کہ او را بشہر عیذاب بود کہ آنچہ ناصر خواہد - بوے دہد و خطے بستاند - تا وے را محسوب باشد - از ضرورت من آن کاغذ را بداں شخص دادم - او مردی کرد - و گفت و اللہ او را پیش من چیز بسیار است - چہ میخواہی تا بتو دہم - تو بمن خط دہ - من تعجب کردم از نیکمردے

آن محمد فلیج کہ بے سابقہ با من آن ہمہ نیکوئی کرد - و اگر مردے بے باک بودمے و روا داشتمے - مبلغے مال از آن شخص بواسطۂ آن کاغذ بستیدمے - غرض من از آن مرد بقدر ضرورت بستیدم و خط بداں مقدار بوے دادم - و او آن کاغذ کہ من نوشتہ بودم - باسواں فرستاد - و پیش ازآنکہ من از شہر عیذاب بروم - جواب آن محمد فلیج باز رسید کہ آن چہ مقدار باشد ہرچند - کہ او خواہد و از آن من موجود باشد - بدو بدہ - و اگر از آن خویش بدہی - عوض با تو بدہم و ایں فصل بداں نوشتم - تا خوانندگان بدانند کہ مردم را بر مردم اعتماد است - و کرم ہر جاے باشد و جوانمرداں ہمیشہ بودہ اند و باشند - الغرض آنگاہ کہ موسم رسید و کشتیہا روے بشمال نہادند - سوار شدہ بجدہ شدم +

جدہ شہرے بزرگ است - و بارۂ حصین دارد بر لب دریا - و در او پنج ہزار مرد باشد - بر شمال دریا نہادہ است - و بازار ہا نیک دارد - و قبلۂ مسجد آدینہ سوے مشرق است - و بیروں از شہر ہیچ عمارت نیست - الا مسجدے کہ معروف است بمسجد رسول اللہ علیہ الصلوٰۃ والسلام - و دو دروازہ است شہر را - یکے سوے مشرق کہ رو با مکہ دارد - و دیگر سوے مغرب کہ رو با دریا دارد - و بدیں شہر جدہ نہ درخت است و زرع - ہرچہ بکار آید - از روستا آرند - و ازآنجا تا مکہ دوازدہ فرسنگ است - امیر جدہ بندۂ امیر مکہ بود - من نزدیک امیر جدہ شدم + با من کرامت کرد - و آن قدر باجے کہ بمن مے رسید - از من معاف داشت و نخواست - چنانکہ از دروازہ مسلم گزر کردم - خبرے بمکہ نوشتند - کہ ایں مردے دانشمند است - از وے چیزے نشاید ستیدن - روز آدینہ

نماز دیگر از جده برفتم - یک شنبه سلخ جمادی الآخر بدر شهر مکه رسیدیم - و از نواحے حجاز و یمن خلق بسیار عمره را در مکه حاضر باشند اول رجب و عید رمضان و بوقت حج نیز بیایند - و چوں راه ایشاں نزدیک و سهل است - هر سال سه بار بیایند +

شهر مکه شرفها الله تعالے اندر میان کوه ها نهاده است بلند - و هر جانب که بشهر روند - تا بمکه برسند - نتواں دید - و بلند ترین کوهے که بمکه نزدیک است - کوه ابو قبیس است - و آں چوں گنبدے گرد است - چنانکه اگر از پاے آں تیرے بیندازند - بر سر رسد - و در مشرقئے شهر افتاده است - چنانکه چوں در مسجد حرام باشند - به دے ماه آفتاب از سر آں بر آید - و بر سر آں میلے است از سنگ بر آورده - گویند ابراهیم علیه السلام بر آورده است - و ایں عرصه که درمیان کوه است - شهر است دو تیر پرتاب - در دو بیش نیست - و مسجد حرام بمیانۂ ایں فراخنائے اندر است - و گرد بر گرد مسجد حرام شهر است و کوچه ها و بازار ها - و هر کجا رخنه بمیان کوه در است - دیوار باره ساخته اند و دروازه بر نهاده - و اندر شهر هیچ درخت نیست مگر بر در مسجد حرام که سوے مغرب است و آں را باب ابراهیم خوانند - بر سر چاهے درختے چند بلند است و بزرگ شده - و از مسجد حرام بر جانب مشرق بازارے بزرگ کشیده است از جنوب سوے شمال - و بر سر بازار از جانب جنوب کوه ابو قبیس است - و دامن کوه ابو قبیس صفا ست - و آنچناں است که دامن کوه را همچو درجات بزرگ کرده اند - و سنگها به ترتیب رانده که بر آں آستانها روند و دعا کنند - و بآخر بازار جانب شمال کوه مروه است - و آں اندک بالائی است - و بر او خانهاے بسیار ساخته اند - و درمیان شهر

است۔ و دریں بازار بدوند ازیں سر تا بداں سر۔ و چوں کسے عمرہ خواہد کرد۔ اگر از جاے دور آید۔ بہ نیم فرسنگے مکہ ہر جا میلہا کردہ اند و مسجد ہا ساختہ۔ کہ عمرہ را ازآنجا احرام گیرند۔ و احرام گرفتن آں باشد۔ کہ جامۂ دوختہ از تن بیروں کنند۔ و ازارے بر میاں بندند و ازارے دیگر یا چادرے بر خویشتن در پیچند۔ و بآوازے بلند مے گویند کہ لبیک اللھم لبیک۔ و سوے مکہ مے آیند۔ و اگر کسے بمکہ باشد و خواہد کہ عمرہ کند۔ تا بداں میلہا برود۔ و ازآنجا احرام گیرد و لبیک مے زند و بمکہ در آید بہ نیت عمرہ۔ و چوں بشہر آید۔ بمسجد حرام در آید۔ و نزدیک خانہ رود۔ و بر دست راست بگردد۔ چنانکہ خانہ بر دست چپ او باشد و بداں رکن شود کہ حجر الاسود دروست۔ و حجر را بوسہ دہد و از حجر بگذرد و بر ہماں ولا[1] بگردد۔ و باز بحجر رسد و بوسہ دہد۔ یک طواف باشد۔ و بریں ولا ہفت طواف بکند۔ سہ بار بہ تعجیل بدود۔ و چہار بار آہستہ برود۔ و چوں طواف تمام شد۔ بمقام ابراہیم علیہ السلام رود کہ برابر خانہ است۔ و از پس مقام بایستد۔ چنانکہ مقام مابین او و خانہ باشد۔ و آنجا دو رکعت نماز بکند۔ آں را نماز طواف گویند۔ پس ازآں در خانۂ زمزم شود و از آں آب بخورد یا بروے بمالد۔ و از مسجد حرام بہ باب الصفا بیروں شدہ بکوہ صفا بشود۔ و روے بخانہ کند و دعا کند۔ چوں خواندہ باشد۔ فرد آید۔ و دریں بازار سوے مروہ برود۔ و آں چناں باشد۔ کہ از جنوب سوے شمال رود۔ و دریں بازار کہ مے رود۔ بر درہاے مسجد حرام مے گردد۔ و اندریں بازار آں جا کہ رسول علیہ السلام و الصلوات سعی کردہ است و شتافتہ و دیگراں را شتاب فرمودہ۔

[1] پیاپے کردن کارے +

گامے پنجاہ باشد - بر دو طرف این موضع چہار منارہ است
از دو جانب - مردم کہ از کوہ صفا بمیان آن دو منارہ رسند -
از آنجا بشتابند - تا میان دو منارۂ دیگر کہ از آن طرف بازار
باشد - و بعد از آن آہستہ روند - تا بکوہ مروہ - و چون بآستانہاے
رسند - بر آن جا روند - و دعا بخوانند و باز گردند - و دیگر بار
در ہمیں بازار در آیند - چنانکہ چہار بار از صفا بمروہ شوند و
سہ بار از مروہ بصفا - چنانکہ ہفت بار از آن بازار گذشتہ باشند -
چون از کوہ مروہ فرود آیند - ہمانجا بازارے است کہ در آنجا
حجام نشستہ موے سر تراشند - چون عمرہ تمام شد - و از
حرم بیرون آیند - درین بازار بزرگ کہ سوے مشرق است -
در آیند - بنا ہاے نیکو ست و ہمہ دارو فروشاں باشند ❖

در مکہ دو گرمابہ است - فرش آن سنگ سبز کہ فسان[1]
مے سازند - و چنان تقدیر کردم کہ در مکہ دو ہزار مردِ شہری
بیش نباشد - باقی قریب پانصد مردِ غربا و مجاوران باشند - در آن
وقت خود قحط بود - مبلغے از آنجا رفتہ بودند - و اندر شہر مکہ
اہل ہر شہرے را از بلاد خراسان و ما وراء النہر و عراق
وغیرہ سرا ہا بودہ - اما اکثر آن خراب بود و ویران - و
خلفاے بغداد عمارتہاے بسیار و بنا ہاے نیکو کردہ اند
آنجا - و در آن وقت کہ ما رسیدیم - بعضے از آن خراب
شدہ بود - و بعضے ملک ساختہ بودند - آب چاہاے مکہ ہمہ
شور و تلخ باشد چنانکہ نتوان خورد - اما حوضہا و مصانع بزرگ
بسیار کردہ اند - و بہ نیم فرسنگے شہر چاہے است کہ آن را
بیر الزاہد گویند - آب آن چاہ خوش است - و سقایان آب
از آنجا نیز بیاورند و بشہر بفروشند - ہواے مکہ عظیم گرم باشد ❖
مسجد حرام درمیان شہر مکہ است - و طولش از مشرق

[1] کاریزد آبگیر ❖

بمغرب است۔ و عرض آں از شمال بجنوب۔ اما دیوار مسجد قائمہ نیست و رکنہا در مالیدہ است۔ تا بمدوری مائل است۔ زیرا کہ چوں در مسجد نماز کنند۔ از ہمہ جوانب روے بخانہ باید کرد۔ و آنجا کہ مسجد طولانی تر است چہار صد و بیست و چہار ارش است۔ و فراخ تر عرضش سی صد و چہار ارش است۔ و بسبب مدوری جائے تنگ تر نماید۔ جائے فراخ تر۔ و ہمہ گرد۔ و بر گرد مسجد سہ رواق است بہ پوشش۔ بعمود ہاے رخام برداشتہ اند۔ و میان سراے را چہار سو کردہ۔ و درازئے پوشش کہ بسوے ساحت مسجد است۔ چہل و پنج طاق است۔ پہنایش بہ بیست و سہ طاق۔ و عمود ہاے رخام تمامت صد و ہشتاد و چہار است۔ و گفتند ایں ہمہ عمود ہا را خلفاے بغداد فرمودند از جانب شام براہ دریا بروں۔ مسجد حرام را ہجدہ در است۔ ہمہ بطاقہا ساختہ اند بر سر ستونہاے رخام۔ بر جانب مشرق چہار در است۔ از گوشۂ شمالی چوں از در دومیں بیروں شوی۔ بازار عطاران است۔ کہ خانۂ رسول علیہ السلام در آں کوے بودہ است۔ و بر دیوار جنوبی کہ طول آں مسجد است۔ ہفت در است۔ سومیں از آنہا باب الصفا ست۔ کہ رسول علیہ السلام ازیں در بیروں آمدہ است کہ بصفا شود و دعا کند۔ و از باب الصفا سوے مغرب دو در گذشتہ باب المعالی ست۔ کہ برابر ایں سراے ابو جہل است کہ اکنوں مستراح است۔ بر دیوار مغربی کہ آں عرض مسجد است۔ سہ در است۔ و بر دیوار شمالی کہ طول مسجد است۔ چہار در است ۞

خانۂ کعبہ بمیان ساحت مسجد است مربع طولانی کہ طولش از شمال بجنوب سی ارش است و عرضش از مشرق بمغرب شانزدہ ارش۔ و در خانہ سوے مشرق است۔ و چوں در خانہ روند۔ رکن عراقی بر دست راست باشد۔ و رکن حجر الاسود بر دست چپ۔ و رکن مغربی جنوبی را رکن یمانی گویند۔ و رکن شمالی مغربی را رکن شامی۔ و حجر الاسود در گوشۂ دیوار بسنگے بزرگ اندر ترکیب کردہ اند و در آنجا نشاندہ۔ چنانکہ مردے تمام قامت بایستد۔ با سینۂ او مقابل باشد۔ و حجر الاسود بدرازئ یک دستے و چہار انگشت باشد۔ و بعرض ہشت انگشت۔ و شکلش مدور است۔ و از حجر الاسود تا درِ خانہ چہار ارش است۔ و آنجا را کہ میان حجر الاسود و درِ خانہ است۔ ملتزم گویند۔

و درِ خانہ از زمین بچہار ارش برتر است۔ چنانکہ مردے تمام قامت بر زمین ایستادہ بر عتبہ رسد۔ و نردبان ساختہ اند از چوب۔ چنانکہ بوقت حاجت در پیشش در نہند۔ تا مردم بر آں بر روند و در خانہ روند۔ و درِ کعبہ از چوب ساج بدو مصراع ساختہ اند۔ و بر آں نقرہ کاری داشرہ ہا و کتابتہا منبت کردہ اند۔ و عرض دیوار یعنی ثخانتش شش شبر است۔ و زمین خانہ را فرش از رخام است ہمہ سپید۔ و ستونہا کہ در خانہ است و در زیر سقف زدہ اند۔ ہمہ چوبین است تراشیدہ از چوب ساج۔ الا یک ستون مدور است۔ و از جانب شمال تختۂ سنگے رخام سرخ است طولانی۔ کہ فرش زمین است۔ و مے گویند۔ کہ رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام بر آنجا نماز کردہ اند۔ و ہر کہ آں را بشناسد۔ جہد کند۔ کہ نماز بہ آنجا کند۔ و دیوار خانہ ہمہ تختہہاے رخام پوشیدہ

است از الوان - و بام خانہ بچوب پوشیده است - و ہمہ پوششش را بدیبا در گرفتہ - چنانکہ چوب ہیچ پیدا نیست - و اندر میان ستونہا سہ قندیل نقرہ آویختہ است - و پشت خانہ برخام یمانی پوشیده است - کہ ہمچوں بلور است ؛

و خانہ را چہار روزن است بچہار گوشہ - و بر ہر روزنے ازآں تختۂ آبگینہ نہادہ کہ خانہ بداں روشن است - و باراں فرو نیاید - و ناودان خانہ از جانب شمال است بر میانۂ جاے - بر جانب شمال بیرون خانہ دیوارے ساختہ اند مقدار یک گز و نیم - و ہر دو سر دیوار تا نزدیک ارکان خانہ بردہ - چنانکہ ایں دیوار مقوس است و چوں نصف دائرہ - و میان جاے ایں دیوار از دیوار خانہ مقدار پانزدہ گز دور است - و دیوار و زمین ایں موضع مرخم کردہ اند برخام ملون و منقش - و ایں موضع را حجر گویند - و آب ناددان بام خانہ در ایں حجر ریزد - و در زیر ناددان تختۂ سنگے سبز نہادہ است بر شکل محرابے کہ آب ناددان بر آں افتد ؛

و مقام ابراہیم علیہ السلام از خانہ سوے مشرق است بفاصلۂ سی ارش - و آں سنگے است کہ نشان دو قدم ابراہیم علیہ السلام بر آنجا ست - و آں را در سنگے دیگر نہادہ است ؛

بیر زمزم از خانۂ کعبہ ہم سوے مشرق است - و بر گوشۂ حجر الاسود است - و میان بیر زمزم و خانہ چہل و شش ارش است - و فراخئ چاہ سہ گز و نیم در سہ گز و نیم است - و آبش شورے دارد - لیکن بتواں خورد - و سر چاہ را خطیرہ کردہ اند از تختہہاے رخام سپید - بالاے آں دو ارش - و چہار سوے خانۂ زمزم آخر ہا کردہ اند - کہ آب در آں ریزند - و مردم وضو سازند - زمین خانۂ زمزم را مشبک چوبی کردہ اند

تا آب که مے ریزند - فرو مے رود - و دریں خانہ سوے مشرق
است ٭

و برابر خانۂ زمزم ہم از جانب مشرق خانۂ دیگر است
مربع - و گنبدے بر آں نہادہ - و آں را سقایۃ الحاج گویند -
اندر آنجا خمہا نہادہ باشد - کہ حاجیاں از آں آب خورند -
و ازیں سقایۃ الحاج سوے مشرق خانۂ دیگر است طولانی -
و سہ گنبد بر آں نہادہ است - و آں را خزانۃ الزیت
گویند - اندر و شمع و روغن و قنادیل باشد - و گرد بر گرد
خانۂ کعبہ ستونہا فرو بردہ اند - و بر سر ہر دو ستون
چوبہا افگندہ - و بر آں تکلفات کردہ از نقارت و نقش -
و بر آں حلقہ ہا و قلابہ ہا آویختہ - تا بشب شمعہا و چراغہا بر آنجا
نہند - و از آں قندیل آویزند - و آں را مشاعل گویند - و
میان دیوار خانۂ کعبہ و ایں مشاعل کہ ذکر کردہ شد صد
و پنجاہ گز باشد - و آں طواف گاہ است ٭

کلید خانۂ کعبہ گروہے از عرب دارند - کہ ایشاں را
بنی شیبہ گویند - و خدمت خانہ را ایشاں کنند - و ایشاں را
رئیسے است کہ کلید بدست او باشد - و چوں او بیاید - پنج و
شش کس دیگر با او باشد - حاجیاں نردباں پیش در نہند -
و آں پیر بر آنجا رود و بر آستانہ بایستد - و قفل بکشاید - و
خلقے از حاجیاں پیش در خانہ ایستادہ باشند - و چوں در باز
شود - ایشاں دست بدعا بر آرند و دعا کنند - و ہر کہ در مکہ
باشد - چوں آواز حاجیاں بشنود - داند کہ در حرم کشودند -
ہمہ خلق بیکبار بہ آوازے بلند دعا کنند - چنانچہ غلغلۂ عظیم
در مکہ افتد - پس آں پیر در اندروں شود - و دو رکعت
نماز کند و بیاید - و ہر دو مصراع در باز کند - و بر آستانہ

بایستند و خطیب بر خواند بہ آوازے بلند - و بر رسول اللہ علیہ الصلوٰۃ و السلام صلوات فرستند - پس از آں حاج در رفتن گیرند و بخانہ در مے روند - و ہر یک دو رکعت نماز کنند و بیروں مے آیند - تا آں وقت کہ نیم روز نزدیک آید - و در خانہ کہ نماز کنند - رو بہ در کنند - و بدیگر جوانب نیز روا باشد - وقتے کہ خانہ پر مردم شدہ بود - کہ دیگر جائے نبود - کہ در روند - مردم را شمردم - ہفت صد و بیست مرد بودند +

دشت عرفات درمیان کوہ ہاے خرد است - چوں پشتہ ہا - و مقدار دشت دو فرسنگ است در دو فرسنگ - در آں دشت مسجدے بودہ است - کہ ابراہیم علیہ السلام بنا کردہ است - و ایں ساعت منبرے خراب از خشت ماندہ است - و چوں وقت نماز پیشیں شود - خطیب بر آنجا رود - و خطبہ جاری مے کند - پس بانگ نماز مے گویند - و دو رکعت نماز بجماعت برسم مسافراں مے کنند - و ہمہ در آں وقت قامت نماز بگویند - و دو رکعت دیگر نماز بجماعت بکنند - پس خطیب بہ شتر نشیند - و سوے مشرق بروند - بیک فرسنگے آنجا کوہے خرد و سنگین است - کہ آں را جبل الرحمۃ گویند - بر آنجا بایستند و دعا کنند - تا آں وقت کہ آفتاب فرو رود - من نہم ذی الحج سنہ اثنی و اربعین و اربعمائۃ حج چہارم بیارئے خداے سبحانہ و تعالے بگذاردم - و چوں آفتاب غروب کرد - حاج و خطیب از عرفات باز گشتند و یک فرسنگ بیامدند تا بمشعر الحرام - و آں جا را مزدلفہ گویند - بنائے ساختہ اند خوب ہمچوں مقصورہ کہ مردم آنجا نماز کنند - و سنگ رجم

را کہ بمنیٰ اندازند - از آنجا بر گیرند - و رسم چنان است - کہ آں شب یعنی شب عید آنجا باشند - و بامداد نماز کنند و چوں آفتاب طلوع کند - بمنیٰ روند - و حاج آنجا قربان کنند - و مسجد بزرگ است آنجا کہ آں مسجد را حنیف گویند - و آں روز خطبہ و نماز عید کردن بمنیٰ رسم نیست و مصطفےٰ صلے اللہ علیہ و سلم نفرمودہ است - روز دہم بمنیٰ باشند - و سنگ بیندازند - دوازدہم ماہ ہر کس کہ عزم باز گشتن داشتہ باشد - ہم از آنجا باز گردد - و ہر کہ بمکہ خواہد برود - بمکہ برود +

انتخاب از نگار دانش

زیان شتاب زدگی

راے دابشلیم به بیدپاے برهمن گفت - که شتاب زدگی در کارها چون است؟ با بشے مے گویند - که در یهم رسانیدن مقصود تیزی باید کرد ✤ برهمن گفت - آنکه شتابی را نیک دانسته از کم خردی است ✤ قصهٔ زاهد که پنجه تگر پاسے درمیان سبکی نهاد - نیکو پند دهنده ایست ✤ راے پرسید - که چگونه؟

حکایت برهمن گفت - که زاهدے پس از تجرد بسیار بخاطر آورد - که کد خدا شود ✤ به دانائے مشورت کرد ✤ دانا گفت - نیکو اندیشیدهٔ - زن کردن چندیں فائده دارد ✤ اول اسپ بد لگام شهوت را رام مے کند ✤ دوم فیض که از پدران گزشته بتو رسید - از تو بر نیفتد ✤ سوم زن نیک سرمایهٔ سرانجام خانه است ✤ اما کوشش نماے - که زن نیکو بدست آید ✤ زاهد پرسید - که چگونه زن توان کرد؟ گفت - پارسا بدست آر - تا مونس غمگسار تو باشد - و از دو قسم زن پرهیز نماے ✤ اول زنے که بدستگاه خویش بر تو منت نهد ✤ دوم زنے چوں ترا بیند - خود را رنجور وا نماید ✤

القصه زاهد را از بزرگان زنے به صورت خوب و سیرت پسندیده بدست آمد - تا آنکه زن زاهد باردار شد ✤ روزے زاهد به زن گفت - زود باشد - که پسرے خوب روے و خوش خوے پدید آید - تا من او را نام نیکو کنم - و رضا جوئے خدا بیاموزم ✤ پس او را به خانوادهٔ بزرگ نسبت کنم - و

از و فرزندان و نبیره‌ها پیدا آیند - و نام نیکوے من پایدار بماند ٭ زن گفت - اے زاہد! چون پایان این کار پیدا نیست - چرا چون نادان خیال پرست حرف مے گوئی؟ تو بہ آن پارسا مے مانی - کہ بیہودہ شہد و روغن بریخت ٭ زاہد پرسید - کہ چگونہ؟

حکایت زن گفت - کہ مردے پارسا در ہمسایگی بازرگانے خانہ داشت ٭ بازرگان پیوستہ شہد و روغن فروختے - و ہر روز اندکے از آن بہ پارسا فرستادے ٭ پارسا چیزے از آن خرج کردے - و باقی در سبو نہادے ٭ روزے سبو پر یافت - اندیشید - کہ اگر دہ من باشد - بہ دہ درم بفروشم و پنج گوسفند بخرم - تا ہر یک بہ شش ماہ دو بچہ آرد ٭ از نتائج ایشان رمہا پیدا آید - بعضے را بفروشم - و زنے خواہم - تا پسرے زاید - و تربیت او کنم - و اگر بے ادبی نماید - بہ ہمین عصا کہ در دست دارم - ادبش کنم ٭ چنان در خیال فرو رفت - کہ پسر را بے ادب در حضور دانستہ عصا بر سبو زد ٭ چون سبو درہم شکستہ - شہد و روغن بریخت - مصرع

آن ہمہ خیالہا بیکبار گذشت

این داستان برائے آن آوردم - کہ چنین اندیشہاے نادرست نباید کرد ٭ القصہ زاہد را پسرے نیکو روے پیدا آمد ٭ شکرہا بجا آورد - و نذرہا کرد - و شب و روز گرد گہوارہ او بودہ در تربیت مے کوشید ٭ روزے مادر او بہ حمام رفت - و پسر را بہ پدر سپرد ٭ زمانے نگذشتہ کہ پادشاہ زمان زاہد را طلب نمود ٭ چون چارہ نبود - پسر را با راسوے کہ ہموارہ نگہبان خانہ بر امید او گذاشتے - سپرد - و رفت - و مارے بہ گہوارہ آمد ٭ راسو چون دید - بجست - و حلق او بگرفت - چندانکہ بکشت ٭

چوں زاہد باز آمد - راسو خوں آلودہ بہ پیشواے زاہد دوید * زاہد پنداشت - کہ پسرش را کشتہ است - بے آنکہ پیروی نماید - عصا را بہ راسو آنچناں زد - کہ وے در حال جاں سپرد - و چوں پسر را در گہوارہ بہ سلامت یافت - و مارے بزرگ مردہ افتادہ دید - فریاد کناں مے گفت کہ ایں چہ بے خردی بود - کہ من کردم ؟ زن آمد - و گفت - کہ عاقبت شتاب زدگی پشیمانی باشد - چنانکہ پادشاہے باز خود را بے گناہے کشت - و در غم بماند * زاہد پرسید - کہ چگونہ ؟

حکایت زن گفت - کہ پادشاہے باز خود را بسیار دوست داشتے * روزے آں را بدست گرفتہ بہ شکار رفتہ بود - آہوئے از پیش بر خاست - ملک در پئے وے تاخت - و آہو را دریافت * دریں تاختن از ملازماں ہیچ کدام بہ شاہ نرسید - تشنہ شد - تا بہ دامن کوہ رسید * دید - کہ از بالاے کوہ آب مے چکد * جام از ترکش بر آورد - و گذاشت - تا آب در آں فراہم آمد * خواست - کہ در کشد - آں باز پر بزد - و آب ریختہ شد * شاہ ازیں معنی کوفتہ خاطر گردید - و بار دیگر جام را پس از زمانے دراز پر کرد * چوں خواست - کہ بہ لب رساند - باز ہماں باز جنبش کرد - و آب بریخت * شاہ بے آنکہ اندیشہ نماید - باز را بر زمیں زد - و ہلاک ساخت * دریں میاں رکاب دار شاہ رسید - باز را کشتہ و شاہ را تشنہ یافت * مطہرہ از فتراک بکشاد - و خواست - کہ شاہ را آب دہد * شاہ فرمود - کہ مرا بدیں آب زلال کہ از کوہ مے چکد - رغبت بسیار است - تو بالاے کوہ بر آے - و از سر چشمہ جام پر کردہ فرود آر - دیگر طاقت نماندہ - کہ قطرہ قطرہ فراہم آید * رکاب دار چوں بسر چشمہ رسید - چہ بیند!

که اژدہائے بر لب چشمہ مردہ است - و لعاب زہر آلود او با آب چشمہ آمیزش یافتہ قطرہ قطرہ از کوہ مے چکد + رکاب دار سراسیمہ از کوہ فرود آمد - و صورت حال بعرض رسانید - و جام سرد از مطہرہ بہ شاہ داد + شاہ اشک ببارید - و رکاب دار را از سرگذشت باز آگاہ ساخت - و بر شتاب زدگی نکوہش نمود +

دور اندیشئے آزادی از دشمناں

رائے دابشلیم بہ بیدپائے برہمن فرمود - اکنوں باز نمائے - کہ ہرکہ بہ دام دشمناں گرفتار گردد - چگونہ زیست شاید؟ برہمن گفت - اگر بحیلۂ دوست گرفتن یکے از دشمناں خلاصئے خود داند - فرو گزاشت نہ شاید - مگر اعتماد فراواں روا نہ دارد - چنانکہ موش و گربہ + رائے پرسید - کہ چگونہ ؟

حکایت برہمن گفت - کہ در زیر درختے در سوراخ موشے بود تیز ذہن زود فہم - و در نزدیکئے آں درخت گربۂ نیز خانہ داشت + روزے صیاد اندکے از گوشت بر روے دام بستہ باز کشید + گربۂ حریص را بوے گوشت گرفتار دام ساخت - و موش نیز در جستجوے روزی از سوراخ برآمد + ناگاہ چشمش بر گربہ افتاد - نزدیک بود - کہ ہوش از سر رود + چوں نیک نگریست - او را بستۂ دام صیاد یافت + شکر بجا آورد - و یک جانب راسوئے دید - کہ در کمین او نشستہ است - روے بر درخت آورد - زاغے دید کہ از بالاے درخت میل گرفتن او دارد + بخود اندیشید - کہ مرا ہیچ تدبیر درست تر ازیں نیست - کہ نزد گربہ روم - آں چنانکہ مرا باو احتیاج است - او نیز بہ مدد من محتاج + امید کہ بہ برکت راستی ہر دو از چنگ

اندوہ خلاص شویم + پس نزدیک گربہ رفت - پرسید - کہ چہ حال داری ؟ گفت - چہ مے پرسی ؟ کہ شغلے دارم بستۂ بند مشقت + موش گفت - اندوہ مدار - کہ سخنے دلپذیر دارم + گربہ آرزوے شنیدن کرد + موش گفت - بدانکہ ہمیشہ من بہ نعم تو شاد بودہ ام - امروز در بلا شریک توام - خلاص خود را تدبیرے اندیشیدہ ام - کہ خلاص تو نیز در آن است + بنگر - راسو پس من در کمین نشستہ - و زاغ بالاے درخت انتظار من مے برد + ہر آیینہ ازیں دو دشمن جانی خلاص بیابم - و بہ اندک زمانے بند ہاے ترا ببرم + گربہ در فکر شد و چپ و راست ایں سخن نگریست + موش فریاد بر کشید - کہ اے دانا ! وقت مے گزرد + تو ہم بہ حیات من خوش باش - کہ رستگارئے ہر یک از ما بحیات دیگرے فرو بستہ است - چنانکہ بہ کوشش کشتیبان کشتی بہ کنارہ رسد - و کشتیبان بہ پشتئ کشتی کار کند + پس گربہ دل بہ صلح نہاد - و پرسید - کہ ما را چہ باید کرد ؟ موش گفت - چون نزد تو آیم - باید کہ تعظیم بجا آوری مثل دوستان - تا دشمنان بے بہرہ باز گردند + پس بند از پاے تو بردارم + گربہ قبول نمود + موش نزدیک گربہ شد - و گربہ دلجوئی نمود و نوازش ہا بجا آورد + راسو و زاغ ازیں حال از شکار موش باز گشتند + موش شادی ہا نمود - و دشمنے قدیمے گربہ بخاطر آوردہ بآں گرمی بند ہا نمی برید + گربہ از آنجا کہ دروبیں بود - ترسید - کہ موش بند نا بریدہ سر خود گیرد + زبان دوستی بر کشود - و گفت - در وفاے عہد کاہلی مے نمائی - و ہر کہ سر رشتۂ وفا از دست گزارد - بند بلا بر پاے دل نہادہ باشد + موش گفت - مے دانم - کہ پیمان شکنی بہ بزرگان

نسبت ندارد - لیکن دوستان دو قسم اند - یکی آنکه
بلے غرض رشتۂ دوستی استوار ساخته باشند ۔ دوم آنکه بغرض
طرح دوستی انداخته ۔ گروه اول اعتبار را شاید - اما از جماعۂ
دوم خاطر جمع نتوان کرد ۔ تو از گروه دوم هستی - من
نیز دور اندیشی بکار برده بند ترا بکشایم - و خود هم از
زیان تو ایمن باشم ۔ خیال من آن است - که بندهاے
ترا ببرم - مگر یک بند ترا که استوار ترین بندها باشد بگذارم
تا آنکه که ترا اضطرابے بهم رسد - بمن نتوانی پرداخت -
پس آن نیز ببرم ۔ گربه دانست - که موش به فریب از راه
نخواهد رفت - راضی شد ۔ موش بندها آهسته بریدن گرفت -
تا آنکه بند استوار را بحال خود گذاشت ۔ چون روز شد -
صیاد پیدا آمد - و گربه سراسیمه شد ۔ موش آن بند استوار
را برید ۔ گربه از بیم جان بالاے درخت رفت - و موش
به سوراخ خود شتافت ۔ صیاد نا امید برگشت ۔ پس از زمانے
موش سر از سوراخ بیرون کرد ۔ گربه را دید - خواست
که باز در سوراخ شود ۔ گربه آواز بر کشید - که از من
چرا مے ترسی ؟ شکر مهربانیهاے ترا به کدام زبان ادا کنم ؟
موش از آنجا که هشیار دل بود - گفت - همان بهتر که در
آشنائی بر بندم - و در گوشۂ تنهائی باشم ۔ گربه گفت - هرکه
دوستے بدست آورد - و به آسانی از دست دهد - دوستان دیگر
از وے نا امید شوند ۔ موش جواب داد - هرگاه که دشمنے
ذاتی باشد - دوستے بغرض چه کار آید - و هرکه با غیر جنس
خود در آمیزد - بدو آن رسد - که بدان غوک رسید ۔ گربه
پرسید - که چگونه ؟

حکایت موش گفت - که بر لب چشمه بپاے درختے

موش خانہ گرفتہ بود۔ و غوکے نیز در آں آب بسر مے نمود ✤ روزے بر لب آب آمدہ نغمہ سرائی آغاز نہاد ✤ موش برآں آواز دل خراش از خانہ برآمدہ نشاطے مے کرد۔ و سرے مے جنبانید ✤ غوک با او طرح آشنائی افگند ✤ روزے موش با غوک گفت۔ تو زیر آب قرار داری۔ اگر فریاد کنم۔ از شور غوکان دیگر بہ گوش تو نمے رسد۔ چارۂ آں چیست؟ غوک گفت ایں کار بر دل دانائے تو حوالہ است ✤ موش گفت۔ چناں بخاطر آوردہ ام۔ کہ رشتۂ دراز پیدا کنم۔ یک سر آں بر پاے تو بندم۔ و سرے دیگر بر پاے خویش محکم کنم۔ تا چوں بر لب آب آیم۔ و رشتہ بجنبانم۔ از آمدن من آگاہ شوی۔ و اگر تو نیز بہ درِ خانۂ من تشریف آوری۔ مرا معلوم شود ✤ آخر بریں قرار داد از حال یک دیگر با خبر بودند ✤ روزے موش بر لب آب آمد۔ تا غوک را طلب کند ✤ ناگاہ زاغے از ہوا فرود آمدہ موش را برداشت۔ و روے بہ بالا نہاد ✤ چوں رشتہ استوار بود۔ غوک نیز از خانۂ خود آوارہ شد۔ و نگونسار آویختہ مے رفت ✤ مرداں فریاد برکشیدند۔ کہ زاغ بر خلاف عادت غوک را شکار کردہ است ✤ غوک فریاد کرد۔ کہ از شومئ مصاحبت موش بدیں بلا گرفتار شدم ✤ موش ایں داستاں بر گربہ خواند۔ و گفت۔ مرا ہرگز با تو اعتماد نباشد ✤

پاداش کارہا

راے دابشلیم از بید پاے حکیم گفت۔ اکنوں باز گوے حال کسے را۔ کہ براے فائدۂ خود از زیان دیگراں پرہیزد ✤ بید پاے فرمود۔ کہ پاداش نیکی و بدی در ہمیں جہان است ✤

ہر کسے ہر شغلے کہ بکارد - پسے بر نیاید - کہ بر آں بر دارد + مناسب ایں مقام داستان شیر صف شکن و مرد شیر افگن است + راسے پرسید - کہ چگونہ ؟

حکایت - بید پاے حکیم گفت - کہ در نواحئ حلب بیشہ بود - در آں شیرے بر سریر فرماں روائی نشستہ ، ہموارہ بہ خون ناحق ریختن مشغول بودے + سیاہ گوشے ملازم درگاہ بود - از عاقبت کار اندیشیدہ مے خواست - کہ ترک ملازمت نماید + دریں فکر با خود گفتگوئے داشت + ناگاہ در کنار بیشہ دید - کہ موشے بہ کوشش تمام بیخ درختے مے برد - و درخت بہ زبان بے زبانی مے گوید - کہ اے ستمگار ! چرا در پئے بنیاد انداختن من کوشش مے نمائی ؟ و موش گوش بہ زارئے او ننہادہ بہ ہماں بریدن مشغول بود - کہ ناگاہ مارے دہن کشادہ از کمیں بیروں آمد و بیک دم موش را فرو برد + مار از خوردن موش فارغ شدہ در سایۂ درخت حلقہ زدہ بود - خار پشتے در آمد - و دم مار را بہ دہاں گرفتہ سر در کشید + مار از غایت اضطراب ہر ساعت خود را بر وے مے زد - تا آنکہ ہمہ تن بہ نوک خار خار پشت سوراخ شد - بصد زاری جاں بداد + چوں مار از کار بیفتاد - خار پشت سر بروں آورد - و آنکہ لائق خوردن خود دانست - از مار بخورد - و باز سر در کشید + ناگاہ روباہے بدانجا رسید گرسنہ خار پشت را کہ لقمۂ چرب او بود - بداں صورت دید + دانست کہ با وجود آزار خار از گل مقصود بوئے نتواں شنید - پس مکرے در کار کرد + خار پشت را بہ پشت افگند - و قطرۂ از شاشۂ خود بر شکم او ریخت + خار پشت بخیال آنکہ باران است - سر از دروں بیروں آورد + سر بر آوردن

همان بود- و جستن روباه و سرش بر کندن همان + آنچه خواست
از و بخورد- و هنوز روباه از خوردن فارغ نشده بود- سگی از گوشه
در آمد- و روباه را از هم بدرید- و در گوشه بخفت + ناگاه پلنگی پدید
آمد- و سگ را از هم گذرانید- و هنوز کار تمام نه کرده بود که صیاد
رسید- و خدنگ دل دوز بجانب پلنگ انداخت- چنانکه به پهلوے
راستش آمد- و از طرف چپ بیرون رفت- و صیاد به سبکدستی
پوست از تنش بر کشید + در همین زمان سوارے در رسید- خواست
که پوست پلنگ را از و کشیده بگیرد + صیاد بجنگ پیش آمد +
مرد سوار به شمشیر آبدار سر صیاد را جدا ساخت- و پوست پلنگ
را گرفته روے براه آورد + چند گام نه رفته بود- که اسپش بسر درآمد
و سوار بر زمین افتاد- و گردنش بشکست + سیاه گوش را پندے
تمام شده + اندیشهٔ جدائی از خدمت شیر قرار داده به ملازمت شیر
آمد- و رخصت رفتن از آن بیشه طلبید + شیر فرمود- که سبب رفتن
چه چیز تواند بود؟ سیاه گوش جواب داد- که اگر همت پادشاهانه پیمانے
کند- که به هیچگونه شکستن آن بخاطر نگذرد- و تسلی من شود- براستی
وا نمایم + شیر او را امان داد- قول به سوگندها استوار کرد + سیاه گوش
گفت- اے ملک! همواره نیت تو به آزردن جانوران است- نه خود
مے فهمی- و نه کسے داری که سخنان نصیحت آمیز با تو بگوید- و ترا
ازآن باز دارد + شیر ازین سخن بر آشفت- لیکن چون عهدے
تازه بسته بود- بضرورت صبر نمود- و گفت چون بر تو ستمے نمی رود-
کناره کردن تو برائے چیست؟ سیاه گوش گفت- از دو جهت +
یکے آنکه طاقت دیدن ظلم نیست- و مروت نمے گذارد- که نالهٔ ستم
رسیدها بشنوم + دوم آنکه مبادا شومئ این کار بد تو رسد- و من
نیز به آتش تو بسوزم + شیر گفت- تو جهان را ندیدهٔ و تجربه
نداری- شومئ کار بد از کجا دانستهٔ؟ و خوبئ پاداش کار نیک

از کہ آموختہ؟ سیاہ گوش گفت - بہ رہنمونئے خرد خدا داد ایں راز
دانستہ بودم - لیکن امروز مکافات و پاداش را بہ چشم ظاہر ہم دیدم +
پس قصۂ موش و مار و خار پشت و روباہ و سگ و پلنگ و
صیاد و سوار کہ دیدہ بود - باز نمود + شیر ازانجا کہ غرور در سر
داشت - نصیحت سیاہ گوش را افسانہ پنداشت + چوں سیاہ گوش
دانستہ کہ افسانۂ من سودے نمے کند - آہستہ بہ گوشۂ بیروں رفتہ +
شیر از غصہ در پئے جستن او رواں شد + سیاہ گوش خود را
در تہ بوتۂ خارے پنہاں کرد + شیر ازو در گزشتہ دو آہو برہ
دید - کہ در آں صحرا بچرا مشغول بودند - و مادر مہرباں متوجہ
حال ایشاں + شیر قصد گرفتن ایشاں کردہ + مادہ آہو فریاد
بر کشید - کہ اے ملک! چشم مرا بہ فراق نور دیدہ گریاں مساز +
شیر زارئ او را گوش نہ کردہ آنہا را در ربود - و طعمۂ خود
ساخت + مادۂ آہو در غصہ مے دوید - ناگاہ بہ سیاہ گوش رسید -
و آغاز نالہ کرد + سیاہ گوش سخنان تسلی بخش درمیاں آوردہ
و گفت - غم مخور - کہ در اندک زمانئے پاداش ایں بشیر خواہد
رسید + قضا را شیر دو بچہ داشت - در آں زماں کہ شیر قصد
بچگان آہو کردہ بود - صیادے بر آشیانۂ شیر بگزشت - و ہر
دو بچۂ او بکشت - و پوست کشیدہ با خود برد + و چوں شیر
شکار کردہ بخانہ رسید - بچگان خود را بداں گونہ افتادہ
دید + خروشے برآورد - کہ ددان آں بیشہ را دل برو سوخت +
در ہمسائگئ شیر شغالے بود گوشہ نشیں پرہیزگار - بہ عزا پرسی
نزدیک شیر آمد - و گفت - صبر پیش آر - و زمانئے دل باخود
دار - و گوش ہوش بکشا - تا سخنے چند از دفتر الٰہی فرو خوانم -
و اندکے از بیوفائے روزگار بے اعتبار بیاں کنم + شیر
بہ گوش پند شنو سخنان او را شنید - و اندکے تسلی یافت +

شغال چوں دید۔ کہ شیر از غفلت بر آمدہ در مقام شنیدن سخن است۔ دلیر تر پیش آمد۔ و گفت۔ اے ملک! ہر آغازے را آخرے قرار یافتہ است۔ و پس ہر سودے زیانے آمدہ ✤ شیر گفت۔ اے دانائے روزگار! ہر بدی کہ مے رسد۔ آں را سببے خواہد بود ✤ بگو کہ ایں بد از کجا بہ بچگان من رسید؟ شغال گفت۔ آں ہم از تو بہ تو رسیدہ است ✤ آنچہ صیاد تیر انداز با تو کردہ است۔ صد مثل آں تو با دیگراں کردۂ ✤ نیک مانند است قصۂ تو باں ہیزم فروش ✤ شیر پرسید۔ کہ چگونہ؟

حکایت۔ شغال گفت۔ در زمان پیشیں ستمگارے بود۔ کہ ہیزم درویشاں با ستم خریدے۔ و بہ بہائے گراں بدست توانگراں فروختے ✤ روزے ہیزم درویشے گرفت۔ و نیم بہا بداں فقیر داد ✤ فقیر نالیدن گرفت ✤ صاحبدلے برسید۔ و زبان نصیحت بداں ظالم بکشود۔ و آں ستمگر چوں مستئ غفلت در سر داشت روے درہم کشید۔ و بہ خانۂ خود رفت ✤ قضا را ہماں شب آتشے در انبار ہیزمش افتاد۔ و از آنجا بخانۂ او آمد ✤ ہر متاعے کہ داشت۔ پاک بسوخت ✤ بامداداں افسوس بر مال خود مے کرد۔ و مے گفت۔ کہ ایں آتش از کجا در ہیزم من افتاد؟ و آں طالب رضائے الٰہی کہ دوش او را نصیحت مے کرد۔ گذرش افتاد۔ و گفت اے ستمگار! ہنوز نمے دانی۔ کہ آتش از دود دل ستم رسیدہ است! ظالم را ایں سخن در دل گرفت۔ و از کار نکوہیدۂ خود در گذشت ✤ اے شیر! ایں داستاں برائے آں آوردم۔ تا دانی۔ کہ آنچہ بہ فرزندان تو رسید۔ در پاداش آں است۔ کہ با بچگان دیگراں کردۂ ✤ شیر گفت۔ اے شغال دانا! ایں را روشن تر باز گوے؟ شغال گفت۔ عمر تو چند است؟ گفت۔ چہل سالہ ✤ گفت۔ دریں مدت چہ مے خوردی؟ گفت۔ گوشت جانوراں ✤ شغال گفت۔

آں جانوراں کہ تو چندیں سال از گوشت ایشاں غذا ساختۂ-آیا پدر و مادر و خویش نداشتہ اند-کہ در غم ایں قضیۂ جاں گداز فریاد و زاری کنند + اگر آں روز اندیشۂ اندوہ خاطر آنہا نمودہ از ریختن خوں پرہیز مے کردی-ترا ایں روز پیش نمے آمد + شیر را سخنان شغال خوش آمد-و دانست-کہ عمر گرامی را از مستیٔ جاہ و ہمنشینیٔ خوشامد گویاں در تبہ کاری گزرانیدم + اکنوں کہ بہار جوانی بہ خزان پیری مبدل شدہ است-رضاے الٰہی بدست آورم + پس از خوردن خون و گوشت باز ایستاد-و بہ میوہا قناعت کرد + چوں شغال دید-کہ شیر بہ میوہ خوردن در آمد-اگر ہموارہ چنیں نماید-آں بیشہ بزودی از میوہ خالی شود-و آنچہ روزیٔ یکسالۂ جانوران است-بدہ روز خوردہ مے شود-بار دیگر پیش آمد-و گفت-ملک بہ چہ مشغول است؟ شیر جواب داد-کہ بہ میوۂ خشک و تر قناعت کردہ + شغال گفت-نہ ایں چنیں است-کہ ملک مے فرماید-بلکہ زبان خلق حالا بیشتر است + شیر گفت-بہ چہ سبب؟ شغال گفت-کہ اگر میوۂ ایں بیشہ مے خوری-در دہ روز تمام شود-جانورانے کہ خوراک یکسالۂ آنہا ست-اگر از گرسنگی ہلاک شوند-وبال ایں بہ گردن تو ماند-زود مکافات آں بتو رسد-و من مے ترسم-کہ حال تو ہمچو حال آں خوک نشود-کہ میوۂ بوزنہ را بہ زور گرفت + شیر گفت-کہ چگونہ؟

حکایت-گفت-وقتے بوزنہ بہ کنج بیشہ قرار گرفت-و درآں بیشہ چند درخت انجیر بود + با خود اندیشید-کہ جان دار را از روزی چارہ نیست-و دریں بیشہ جز انجیر یافتہ نمے شود-اگر تمام انجیر ہا خوردہ شود-در زمستان بے برگ و نوا باید بود + ہیچ بہ ازاں نیست-کہ ہر روز یک درخت انجیر افشانم-و آنچہ

ضرور باشد - ہمہ روز ازآں بخورم - و باقی را خشک ساختہ بہ گوشہ بنہم - تا ہم تابستاں بہ فراغت گزرد - و ہم در زمستاں رفاہیت باشد + ہمچنیں چند درخت را باز پرداخت - و اندکے ازآں مے خورد - و باقی ذخیرہ مے ساخت + روزے بالاے درخت انجیر بر آمدہ بود - پارۂ ازآں مے خورد - و پارۂ را نگاہ مے داشت - کہ ناگاہ خوکے از پیش صیاد جستہ خود را در آں بیشہ افگند - و بہ ہر درخت کہ مے رسید - بر آں میوہ نمے دید - تا بہ پاے آں درخت آمد - کہ بوزنہ بر آں انجیر مے چید + چوں چشم بوزنہ بر خوک افتاد - دلش بہ پیچید - و با خود گفت - کہ ایں بلاے سیاہ از کجا آمد ! خوک بوزنہ را دیدہ آداب بجا آورد - و گفت - کہ مہمان تو ام + بوزنہ نیز جواب مہربانانہ از روے نفاق باز داد - و گفت رسیدن تو بہ کلبۂ ایں نا مراد مبارک باشد + اگر پیشتر از آمدنم اشارتے مے رفت - چندیں شرمندگی نہ بایستے کشید - و سامان مہمانئ تو کردمے + خوک گفت - تکلف درمیاں نہ گنجد - از راہ مے رسم ہرچہ داری - بیار + بوزنہ ناچار درخت انجیر بیفشاند - و خوک بہ میل تمام بخورد - تا بر درخت و زمیں ہیچ نماند + روے بہ بوزنہ آورد - کہ اے میزبان گرامی ! بسیار گرسنہ ام - درختے دیگر بیفشاں + بوزنہ خواہی نا خواہی درختے دیگر بیفشاند - و بہ اندک زمانے از میوۂ آں درخت نیز اثرے نماند + خوک بہ درخت دیگر اشارت کرد + بوزنہ گفت - اے مہمان عزیز ! رسم مروت فرو مگذار - کہ آنچہ ایثار تو کردہ ام - یک ماہہ روزئ من بود + مرا دیگر قوت ایثار نماندہ است + خوک در غضب شد - و گفت ایں بیشہ مدتے در تصرف تو بودہ است - حالا بہ من متعلق باشد + بوزنہ

جواب داد - کہ غضب کردن مناسب شان تو نیست - کہ آزردن ضعیفاں نتیجۂ خوب ندہد * خوک را بدیں سخن خشم زیادہ شد * پس بہ درخت بر آمد - تا بوزنہ را بزیر افگند * ہنوز بر شاخ اول قرار نہ گرفتہ بود - کہ شاخ بشکست - و سرنگوں افتاد - و جاں بداد * ایں داستاں برائے آں آوردم - کہ تو نیز میوۂ دیگراں بہ زور مے خوری - و چوں ایں گروہ بمیرند - وبال بہ تو رسد * و ایں چہ درویشی باشد ؟ کہ تو ہمچناں بہ تن پروری مشغول باشی * چوں شیر ایں سخنہا بشنید - از خوردن میوۂ تر پرہیز نمود - و بہ آب و گیاہے قناعت کردہ بہ گرد آوردئے رضائے الٰہی مشغول شد *

انتخاب از خطبۃ الانس و ذخیرۃ القدس

اگر چندے چناں گوراں بیسر آید۔ و آں قدر زمانہ مساعدت نماید۔ کہ نانے بعافیت خوردہ شود۔ و جانے بہ تندرستی و ایمانے بسلامت تا لب گور بردہ شود۔ و خلجانے در خاطر آوردہ نشود۔ و انسانے از ما آزردہ نگردد۔ زہے سعادت دارین۔ و خیے فراغت کونین۔ باقی ہمہ حرص و وہم است۔ و دلیل بر قصور درک و عدم فہم۔ رباعی

آنکس کہ بخانہ نیم نانے دارد ‏ در گوشۂ شہر آشیانے دارد
نے خادم کس بود نہ مخدوم کسے ‏ انصاف بکن چہ خوش جہانے دارد

نظم ابن یمین

دو نان خشک گر از گندم است یا از جو ‏ دو تاے جامہ گر از کہنہ است یا از نو
بچار گوشۂ دیوار خود بخاطر جمع ‏ کہ کس نگوید ازیں جا بخیز و آنجا رو
ہزار مرتبہ بہتر بنزد ابن یمین ‏ ز فر سلطنت کیقباد و کیخسرو

ایضاً

نان جوین و خرقۂ پشمین و آب شور ‏ سیپارۂ کلام و حدیث پیمبری
ہم نسخۂ سہ چار ز علمے کہ نافع است ‏ در دیں نہ لغو بو علی و ژاژ عنصری
با یک دو ہم نفس کہ نیرزد بہ نیم جو ‏ در پیش چشم ہمت شاں ملک سنجری
تاریک کلبۂ کہ پئے روشنئے آں ‏ بیہودہ منتہی نہ نہد شمع خاوری
ایں آں سعادت است کہ بر دیدے حسرت برد ‏ داراے تاج قیصر و تخت سکندری

نظم جمالی دہلوی

لنگکے زیر و لنگکے بالا ‏ نے غم وزد و نے غم کالا
گرزکے بوریا و پوستکے ‏ دلکے پر ز درد دوستکے
ایں قدر بس بود جمالی را ‏ عاشق رند لا ابالی را

بسبیل موت یکایک مے آید - و تا خبردار شوی - ترا از تو مے رباید - پس چناں زندگانی مے باید کرد - و آں گونہ دائم آگاہ مے باید بود - کہ چوں قاصد اجل مستعلے بر سر وقت برسد - ترا از طرفے بطرفے دیگر متوجہ نباید - و ایں دمے صورت بندد کہ ہردم متوجہ الے اللہ باشی - و اوقات عمر عزیز در فکر و ذکرش بسرآری و پردۂ ساختگی و پرداختگی و تکلف و تصنع از میاں برداری - دل بہ یار - دست بہ کار کہ مے گویند - ایں معنی دارد +

رضاے مولے از ہمہ اولے - انساں چوں مدعو علم آمد - باید کہ سررشتۂ امتیاز از دست ندہد - و نگاہداشت آداب مراتب چنانکہ شاید - نماید - بندگی عبارت از ہمین است - و شرع شریف مبنی بر بس - دنیا بپیش از مہماں سراے نیست - آنچہ حاضر کنند - بنوشد - و برضاے میزباں کوشد - رباعی

گر زہر دہند نوش مے باید کرد دشنام دہند گوش مے باید کرد
در کوزۂ عشق پختگی آساں نیست خود را ہمہ صرف جوش مے باید کرد

علو ہمت نمے خواہد - کہ از کسے بر خود بار منت گیرد - پس زنہار تا ممکن است - پیش کسے احتیاج خود ظاہر نباید ساخت - کہ اظہار احتیاج ہم نوعے از سوال است - و در سوال ذلت +

بر کسے منت نباید نہاد بامید آنکہ زیادہ تر از وے بعے ارزانی دارد +

آدمی ہرچہ خواہد - از خدا خواہد - کہ وے بر ترک سوال خشم مے گیرد - و دیگراں بر سوال +

ہیچ دل را نباید آزرد - کہ تو نیز دل داری - بلکہ بشادی و خوشی پیش باید آمد - تا خود باغ و بہار خویش باشی - دنیا جاے سہل است - و تکبر شیوۂ جہل - بہ کسے معترض مشو - کہ باعث اعراض گردد - و ہرکہ بر تو معترض شود - جز سلام ہیچ جوابش مگو - فرد

دشنام خلق را ندہم جز دعا جواب ابرم کہ تلخ گیرم و شیریں عوض دہم

رفعت نزد خدا در انکسار است - و تکبر و سرکشی سبب ادبار - آدمی آن است - کہ ہیچ آدمی را بنظر حقارت ننگرد - و خود را بر احدے پایہ بالا تر نہ نہد +

محبت خدا و رسول و الفت حق مقبول - کہ آنجا بخاصاں بخشند - نور افزاے باطن مومنان دین پرور سراپا ہوش است - و در درد الفت الٰہی و لذت اتباع رسالت پناہی و دوام حضور و آگاہی جنس دکان این فنا پیشگان سر فروش - **فرد**

از داغ الفت است دل و سینہ گل فروش   غیر از متاع درد ندارد دکان ما

زوریکہ تن ناتوان ریاضت گزیناں دارد - جدا ست - و قوتیکہ پہلوانان طاقتور را حاصل است - علیحدہ - چہ باآں قوت نخستین تحمل اموریکہ بر خاطر ہا گران است - کردہ مے شود - و باین زور دومین برداشتن چیزہائیکہ بر ابداں دشوار است - نمودہ مے آید - و آں را نفس توانا مے شاید - و این را جسم قوی مے باید - **فرد**

رستم کجا بزور ضعیفے ما رسد   کوہ غم است کاہ تن ناتوان ما

بہترین طاعات توحید باری تعالےٰ است - و نخستین عبادات یاد خالق کائنات - و آں را سہ درجہ است - درجۂ **اول** یاد او تعالےٰ است بکلماتے کہ بشرع وارد گشتہ - ہمچو کلمات تسبیح و تحمید و تہلیل و تکبیر و تمجید و استغفار و جز آں از مناجات و دعوات ماثورہ - و ہر یکے را ازیں ہا فضائل بے شمار است - لکن اکثر اہل اللہ غالباً تحریص بکلمۂ تہلیل کہ لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ است - کردہ اند - و نفع آں بسیار دیدہ - و تاثیرش در طہارت باطن بغایت درجہ فہمیدہ اند - درجۂ **دوم** یاد او سبحانہ است بخواندن کلام پاک او - و در تلاوتش صحبت تام است باو تعالےٰ - امام ہمام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ بارے باری تعالےٰ را در خواب دیدہ - و پرسید - کہ اے رب کدام عمل در قرب بجناب تو اکمل است ؟ فرمود -

خواندن کتاب من - پرسید بفهم یا بغیر فہم - فرمود بفہم باشد یا بغیر فہم - و لہٰذا آمدہ - کہ افضل ذکر تلاوت قرآن است - درجۂ سوم جامع ایں ہر دو درجہ است - و آں یاد داشتن او تعالےٰ است باداے نماز فریضہ و کثرت نوافل بعد از اکل حلال و صدق مقال و اجتناب از بدع و منکرات رجال - چہ نماز متضمن تلاوت قرآن مجید و محتوی بر اذکار سدید است - مثل تکبیرات و تسبیحات و شہادتین و تہلیل و درود و سلام بر سید انام صلے اللہ علیہ وسلم - و نیز متضمن دعاست کہ از اعظم عبادات است - و خشوع و خضوع و آداب و اظہار لوازم بندگی کہ مقصود از خلقت آدمی است - علاوہ است بر آں - و نیز متضمن سجدہ است کہ از اعظم مواطن قرب الٰہی است - و نیز متضمن توجہ مصلی بسوے کعبۂ معظمہ است - کہ موطن ظہور اصل است - و محتوی است بر تحریم لہو و لعب و جز آں - و ہر کہ نماز مے گذارد و نمازش او را از فحشاء و منکر باز نمے دارد - بداند - کہ نمازش پذیرا نیست - و نیز مشتمل است بر امساک از اکل و شرب و جماع - و ایں نوعے از صوم است - و نیز موجب است از براے اجتماع مسلمانان از بہر خدا - کہ مثمر برکات بسیار و بیلے شمار است - و نیز در آں طہارت است از انجاس و احداث - و منتہی است الے بیت اللہ ٭

ولایت ضد عداوت است - و اصل ولایت محبت و تقرب باشد - و اصل عداوت بغض و بعد - و ولی بمعنی قریب است - پس ولی کسے است - کہ موافق و متابع او سبحانہ است در محبوبات و مرضیات و بغض و سخط و امر و نہی او - و عداوت با چنیں کس ہماں عداوت با خدا و مبارزہ از براے حرب او ست - و ہر کہ مدعئ محبت خدا و رسول است - و اتباع فرمان واجب الاذعان او نمے کند - وے ولئ شیطان و عدو رحمان است - اگرچہ بجاے خود خود را ولی اللہ مے گرفتہ باشد - و در دوستان خدا شمردہ ٭

ایں جہاں کشت آں جہان است - ہرچہ دریں جا کارند - آنجا بردارند - پس ہرکہ دریں خاکداں راسخ الایماں شد - او را در آخرت ہم ثبات و ایقان است - و ہرکہ دریں کہنہ رباط تہیدست است - آنجا سراسیمہ تر - کفران نعمت موجب سلب بقاے اوست - و انکار رحمت باعث زوال ہر دشمن و دوست - شکر است کہ دام مزید است - کفر است کہ شیوۂ ہر شیطان مرید است +

در تنزیل از براے زندگئ دنیا مثالے ذکر کردہ - و ماہیت حیاتش را چناں بیاں فرمودہ - کہ ایں زندگی ہمیں لہو و لعب و زینت و تفاخر و تکاثر در مال و اولاد است - و انجامش دریں جا حطام بودنش و در آں جا بعذاب سخت گرفتار آمدن +

نظم عمر خیام

دوش با عقل در سخن بودم
کشف شد بر دلم مثالے چند

گفتمش اے مایۂ ہمہ دانش
دارم الحق بتو سوالے چند

چیست ایں زندگانئ دنیا
گفت خوابے است یا خیالے چند

گفتمش از وے چہ حاصل است بگو
گفت درد سر و وبالے چند

گفتمش ایں نفس کے شود رامم
گفت چوں یافت گوشمالے چند

گفتمش اہل سنتم چہ طائفہ اند
گفت گرگ و سگ و شغالے چند

گفتمش ایں بحث اہل دنیا چیست
گفت بیہودہ قیل و قالے چند

گفتمش اہل زمانہ درچہ فن اند
گفت در بند جمع مالے چند

گفتمش چیست کدخدائی گفت
ساعتے عیش و غصہ سالے چند

گفتمش او را مثال دنیا چیست
گفت زالے کشیدہ خالے چند

گفتمش چیست گفتہ ہاے خیام
گفت پند است حسب حالے چند

دنیا کہ موجب شقاوت است و باعث عذاب آخرت - دانی کہ چیست؟ ہمہ مال و جاہ - زن و فرزند - تجارت و حرفت - کشت و مواشی و غیرہ آں کہ سرمایۂ ایں جہانی است - اگر خلاف مرضئ خدا بکار آری -

نا بکاری - و اگر برضاے و حکم خدا و رسول بد و مشغولی - مقبولی - جهد کن - که در هر دو جهاں مقبول گردی - نه مخذول ❁

خردمندی آن است - که دل از دنیا برداری - و غفلت از سر بگذاری - اهل جاه در بازار پگاه - و بمسجد گاه گاه - و شب و روز در انواع گناه - دنیاے شما آباد و دین شما تباه - نه شرم در جوانی - نه ندامت در شیخوخت فانی - عمرے بکاستی - عذرے نخواستی با آنکه مرگ در کمین است - و مقام در زیر زمین - و بازگشت سوے رب العالمین - دنیا جاے ترک است - و آدمی از براے مرگ - واے بر کسے که چراغ ایماں را کشت - و بار مظالم بر پشت - نظم

مکن که آه فقیرے شبے بروں تازد
فغان و ناله بعرش بریں بیندازد

ز تیره بخت یتیماں مگر نمے ترسی
ز سوز سینهٔ تیرے که ناوک اندازد

حذر همے کن ازاں ناوک سحرگاهی
که گر بکوه زند روزنے دراں سازد

بوقت نیم شبے گر بگوید او الله
هزار همچو تو از خانماں بر اندازد

هزار دشنه کشیده است و تیغ زهرآلود
براے گردن آں کس که گردن افرازد

هزار جوشن فولاد گر تو مے پوشی
ز آه گرم غریبے چو موم بگدازد

متاز بر سر مظلوم ساکن اے ظالم
که دست فتنهٔ ایام بر سرت تازد

درون سینهٔ مجروح بیتوا مخراش
بدانکه روز جزا هست با تو پردازد

اگر بحل نکند سائلے ستم دیده
جزا دهنده ترا در جهنم اندازد

جهدے کن - که مردے شوی - و صاحب تجربه و دردے گردی - دنیا نه جاے آسایش است - بلکه محل آزمایش - یکے را همت بهشت است و دیگرے را همت دوست - اے فداے آں کس که همتش اوست - طالب دنیا رنجور است - و طالب عقبیٰ مزدور - و طالب دوست مسرور - چوں از خود بریدی - بدوست رسیدی - اگر داری طرب کن - و اگر نداری طلب کن - گل باش و خار مشو - یار باش و اغیار مشو - چوں یار اهل است - کار سهل است - اگر درویش از

و باظهار کلمۂ حق خاموش - ہمہ را گلیم شقاوت بر دوش - و حلقۂ
بندگیٔ شیطان در گوش - ہمہ را روز جزا فراموش - و ہمہ از بادۂ
مکر و تزویر بیہوش - سخن مختصر ہمہ گندم نما جو فروش - ہر کرا
مے بینم شہوت پرست است و زیانکار - با ہرکہ آمیزشے نمائم
غدار است و مردم آزار - چراغ ایمان ایں قوم بے نور است -
و خانۂ اعتقاد خانۂ زنبور - و ایں عوام کالانعام جزیں سہ کار
ندانند - چوں گرسنہ شوند - طعام سیر خورند - و چوں شہوت غالب
گردد - وقاع کنند - و چوں در خشم شوند - ضعیفے را برنجانند - میان
دو کس اگر دوستی بینند - اول بتفحص و تجسس بہ عیوب آں ہردو
مطلع گردیده و اکثر از خود تراشیده در لباس دوستی از زبان ہریکے
بیکدیگر ظاہر کنند - و میان آنہا بغض و عداوت را بدرجۂ کمال
رسانند - غرض حال اہل عالم بدیں منوال است - مصرع

آثار انس در گہر آدمی نماند

جہاں را سرتا سر نگاه میکنم - نہ کار فرمائے دیده مے شود - نہ کارگزارے
بہ شنیدن مے آید - از گردش روزگار نہ کار فرما را کارگزار بدست مے آید
و نہ کارگزار را کار فرما میسر مے شود - مہتمم از بے جوہرئ نائب ہمیشہ
در پیچ و تاب - نائب از بد گوہرئ افسر پیوستہ جگر کباب - سوء ظن
در خاطر ما بحدے جا گرفتہ - کہ اگر کسے مینائے سرکہ در کنار داشتہ
باشد - کیست کہ برو گمان شراب نکند - و اگر مرد و زن یکجا دیده شوند -
ظن ہر کس بفساد شود - پسر صاحب جمالے را اگر پہلوئے پدر بینند -
از خبث باطن بہ بدکاری قیاس کنند - و اگر مرد پرہیزگارے را در
کسوت شرع نظر کنند - او را ریاکار و مکار دانند - راستی پیشہ را
ساده لوح و نادان دانند - فریب کردار بازیگر را پاک طینت و آزموده
کار گویند - اگر در شخصے ہزار ہنر بینند و یک عیب - آں ہنر را
چوں عیب خود بپوشند - و عیب را بمثابۂ ہنر خود چوں بلبل ہزار داستان

بہزار زباں سرایند- ہنر بینی را عیب خوانند- عیب چینی را ہنر دانند- کنون خاطر ایں تیرہ درونان آن است- کہ دفینۂ کسے یافتہ شود- یا ہمیان کسے بدست افتد- جریان شیطان در رگہائے مردم بحدے رسیدہ- کہ در لہو و لعب بحضور دل شب بروز آرند- و روز بشب رسانند- و اگر از راہ رسم و عادت گاہے بنماز و روزہ قیام نمایند- دل را بمنصوبہائے دیگر مشغول سازند- و صد ہزار منت بر خدائے عز وجل گذارند- و رسول را منت پذیر خود شناسند- ودیسے است- کہ سیئہ بر حسنہ خردہ مے گیرد- و حرام بر حلال خندہ مے زند- زمانہ ایست کہ حمق بر عقل برتری مے جوید- و جہل بر علم تفوق مے خواہد- فضلا با بو الفضولی ہمدوش- علما با بیدانشی ہم آغوش- حرف نشناسان را دعوئے اجتہاد و تجدید- بد قہان را در معرکۂ مکابرہ نعرۂ ہل من مزید- ہر کرا بینی- غم چوں سایہ بدنبال اوست- و شادی مانند جمعیت دور از خیال- اندوہ عالمگیر است- و عیش را پائے در زنجیر- بلا نا خواندہ مے آید- و طرب نا راندہ مے رود- دریں ہنگام غربت اسلام و فقد ایمان و انعدام احسان در رنگ کیمیا و عنقا ست- مرگ محبت و ہرگ ریز مروت و خشک سالئ انصاف و قحط وفا ست- شورش حسد و طغیان نفاق و طوفان بے تمیزی و آشوب تیرہ رائی و ہنگامۂ ہرزہ درائی و ژاژخائی و سراب نمائی طبائع کوچک و بزرگ را بجائے رسانیدہ کہ پیش ایشان در ناقص و کامل - عامی و عارف- شریف الخصال و نکوہیدہ اعمال- طالب دنیا و آخرت قانع و حریص- عالم سوء و عالم ربانی - سیر چشم و شکم بندہ- مخلص و منافق تفاوت و امتیاز باقی نماندہ - رباعی

امروز بہائے ہیزم و عود یکیست ہم مرتبۂ خلیل و نمرود یکیست
در گوش کسانے کہ بغفلت مستند آواز خر و نغمۂ داؤد یکیست

اسکندر ارسطاطالیس را پرسید- اے استاد از خدا چہ باید خواست؟ گفت خیریت دارین- گفت زندگی چہ قسم باید کرد؟ گفت برضامندی

و خوشنودیٔ داناـ گفت عمر بکدام شغل باید گذرانید؟ گفت بتحصیل علم۔ گفت دانا تر کیست؟ گفت آنکه آخرت را بر دنیا گزیند۔ گفت بلند ہمت کیست؟ گفت آنکه از مخالفت روزگار ملول نشود۔ پرسید چه شیرین است که خورنده را بکشد؟ گفت شہوت پرسید کدام آتش است که فروزنده را بسوزد؟ گفت حسد۔ پرسید کدام بنا ست که خراب نشود؟ گفت عدل۔ پرسید چه تلخی است که آخر شیریں گردد؟ گفت صبر۔ پرسید چه شیرین است که آخر بہ تلخی گراید؟ گفت شباب۔ گفت کدام پیرہن است که ہرگز کہنہ نگردد؟ گفت نام نیک۔ گفت چه بیماری است که طبیباں از علاجش عاجز اند؟ گفت ابلہی۔ پرسید چه چیز بر مرداں نیکو است؟ گفت راستی۔ پرسید راہ راست بچہ شناختہ شود؟ گفت بروشنایٔ علم۔ گفت دنیا کرا مے گویند؟ گفت ہرچہ در آخرت بکار نیاید۔ پرسید راہ روشن سلوک بچہ معلوم شود؟ گفت باندک خوردن۔ پرسید حسد بکہ باید کرد؟ گفت با نفس خود۔ پرسید رضاے خدا چگونہ حاصل شود؟ گفت بہ نیکوئی کردن با مادر و پدر۔ پرسید سنجیدہ کرا مے گویند؟ گفت آنکه اندک گوید و بسیار شنود۔ پرسید نیک بختی چگونہ حاصل شود؟ گفت بسہ چیز۔ بتحصیل علم و خنداں رویٔ و سخاوت۔ گفت روشنایٔ دل از چیست؟ گفت بیاد کردن موت۔ پرسید تاریکیٔ دل از چیست؟ گفت بخست و حب دینار و درم۔ پرسید در دنیا چگونہ مے باید بود؟ گفت چوں رہگذریے۔ پرسید بمنزل چگونہ باید رسید؟ گفت بسبکباری۔

انتخاب از تاریخ ملکم

عقائد اہل اسلام

اصول دین اسلام در قرآن مذکور است - و اساس دین بر وحدت و یگانگت خداوند است - و پیغمبر نیز گفت کہ مقصد کلئے وے ہدایت مردم باین صراط مستقیم است - و ہمچنیں گفت کہ دین در ہر وقت و زمان و عہد و آوان یکے بودہ است - و چوں بمرور دہور تغیّر و تبدیل در قواعد و مراسم شریعت راہ یافتہ و فساد در دین پیدا شدہ است - خداوند انبیا و رسل فرستادہ است - تا مردم را براہ حق دعوت کنند - و از اعاظم انبیا یکے موسےؑ و دیگرے عیسےؑ است و خود او خاتم پیغمبراں کہ کسے بعد از وے مبعوث نخواہد شد - و ہمچنیں گفت کہ در کتب سماوی بظہور وے خبر دادہ اند - چنانچہ در سورۂ صف از زبان عیسےؑ گوید وَ اِذْ قَالَ عِیْسَے ابْنُ مَرْیَمَ یَا بَنِیْٓ اِسْرَآئِیْلَ اِنِّیْ رَسُوْلُ اللّٰہِ اِلَیْکُمْ مُصَدِّقًا لِّمَا بَیْنَ یَدَیَّ مِنَ التَّوْرٰىةِ وَ مُبَشِّرًاۢ بِرَسُوْلٍ یَّاْتِیْ مِنْۢ بَعْدِی اسْمُہٗٓ اَحْمَدُ - بناے این آیہ بر ترجمۂ جملہ ایست کہ از فصل شانزدہم انجیل یوحنّا کردہ اند کہ وہ آں فارقلیطا موعود است ✤

علماے اہل ملت اسلام را بر دو قسمت معین کردہ اند - قسم اول را دین خوانند و آں عبارت است از ایماں بخدا و ملائکہ و رسل و کتب و اعتقاد بمعاد و روز حشر - و خدا را قادر علے الاطلاق و احکام وے را ازلی و تقدیر خیر و شر از جانب وے دانند - و قسم ثانی را شریعت گویند و آں عبارت است از صوم و صلوٰۃ و حج و زکوٰۃ ✤

ہیچ چیز عالی تر و نیکو تر از عقیدۂ اہل اسلام در توحید نمے شود -

از آں رو کہ از ہر طرف رو بیکے دارند۔ چنانچہ از آیات و اخبار و
آثار و اشعار و اقوال و افعال شاں ہمہ ظاہر است۔ اَیْنَمَا تُوَلُّوْا
فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ۔ مصرعہ۔ ہر جا کہ نظر کردم سیمائے تو مے بینم*

او تعالیٰ را مخصوص و شائستۂ بندگی مے دانند و بس۔ و ہیچ
یک را از مخلوقات دریں باب با وے شریک و سہیم نمے سازند۔
و از جملہ عقائد شاں بحکم قرآن اعتقاد بوجود فرشتگان است۔ فرشتگاں
را مخلوق از نور و از اکل و شرب و تولید و تولد بری میدانند۔ و
ہر صنف ملائکہ را شغلے مخصوص معین کردہ اند۔ کار بعضے فقط
تمجید و تحمید خالق است۔ و زمرۂ ناظر افعال و راویٔ اعمال عباد
اند۔ و برخے شفعا اند عند اللہ۔ و ہمچنیں ایشاں را عقیدت
آن ست۔ کہ شیطان نیز وقتے در جرگۂ ملائکہ بود و بجہت اینکہ
از سجدۂ آدم ابا کرد۔ او را از آسمان راندند۔ و بر ایں عقیدت مرتب
است اعتقاد بوجود ارواح مقدسہ و خبیثہ کہ جن خوانند و مخلوق از
نار دانند و گویند کہ ایں طبقہ را مانند انساں اکل و شرب و تولید
و تولد و معاد و ثواب و عقاب است۔ اما اعتقاد در کتب الٰہی ایں
است۔ کہ خداوند در ازمنۂ مختلفہ بواسطۂ انبیا و رسل کتب عدیدہ فرستاد۔
و چوں محمد خاتم پیغمبران است۔ بعد از وے وحی و انزال کتب
منقطع شد۔ و جمیع کتب انبیا ہمہ مفقود الاثر اند الا چہار توریت و زبور
و انجیل و فرقاں کہ بموسے و داؤد و عیسے و محمد علیہم السلام نازل گشتند*

در باب معاد و قیامت اعتقاد مسلمین است کہ چوں شخصے را موت
در رسد و او را در قبر گذارند۔ فرشتہ یاد خبر ورود نکیر و منکر میدہد۔
و نکیر و منکر دو فرشتہ اند سیاہ و مہیب و عظیم الجثہ۔ و چوں ایں
دو ملک در رسند۔ مردہ را بہ نشستن حکم میدہند۔ و بعد از آں از
وحدت خدا و رسالت محمد علیہ السلام سوال کنند۔ اگر جواب بر وفق
مامول داد۔ او را آرام گذاردہ دریچۂ از بہشت بر وے باز مے شود۔

تا رائحہ جنت بوے برسد۔ و الا گرزہاے آہنیں چناں بر فرق وے میکوبند۔ کہ نالۂ او را از مشرق تا مغرب تمام مخلوقات بجز جن و انس مے شنوند۔ بعد از آں زمیں را بر وے تنگ مے سازند۔ و نود و نہ اژدہاے ہفت سر بر وے میگمارند۔ تا روز قیامت او را معذب دارند۔ و بعضے بر آنند کہ معاصے خود شخص بصورت جانوران گزندہ مجسم مے شوند۔ چنانچہ گناہان بزرگ بصورت اژدہا و متوسط بصورت افاعی و کوچکتر مثل عقارب مے شود۔ و بیچارہ بایں حال تا روز قیامت مے ماند۔ کہ حکم آخر بر وے جاری شود۔ و چوں روح از بدن بتوسط قابض ارواح جدا شد۔ در عالم برزخ بنابر نتائج اعمال یا مثاب خواہد بود یا معاقب۔ مگر ارواح انبیا کہ بدون وجہ بہ بہشت مے روند۔ اما قیام ساعت یعنی روز قیام بر کسے بجز خدا معلوم نیست۔ چنانچہ پیغمبر علیہ السلام مے گوید۔ کہ از جبرئیل سوال کرد۔ او نیز نمے دانست۔ لاکن ظہور قیامت را علامات مخصوص است۔ اگرچہ با وجود ایں علامات نیز کما ینبغی مختص نمے شود۔ از آنجملہ است طلوع شمس از مغرب۔ و سطوع دخان و گرفتن آں تمام ارض را۔ و ظاہر شدن یاجوج و ماجوج۔ و تکلم کردن جانوران۔ و چوں صداے صور اول بلند شود۔ جمیع سکان آسمان و زمیں بمیرند و بہ نفخۂ دیگر دوبارہ زندہ شوند۔ و روز محشر در وقتے کہ آدم و نوح و ابراہیم و عیسٰے علیہما السلام ہمہ نفسی گویند۔ محمدؐ بشفاعت بندگان قدم پیش نہد۔ و ہر یک از عباد را جزاے عمل و کیفر گناہ مقرر شود۔ کفار مخلد در جہنم خواہند شد۔ و مومنین بہ بہشت جاوید خواہند رفت۔ در قرآں زحمات و عقوبات جہنم را تطویلے دادہ شدہ است۔ ہر گناہے را عذابے مقرر است۔ خفیف تر از ہمہ ایں است کہ کم گنہگار را با نعل آتشیں نعل مے کنند۔ چنانکہ از حرارت آں مغزش چوں دیگ مے جوشد۔ لاکن دوام عذاب فقط

برائے کفار است۔ سلبین بعد از چندے از دوزخ رہائی یافتہ بہ بہشت روند۔ مابین جنت و جحیم پلے است کہ آں را اعراف گویند۔ منزل کسانے است کہ حسنات و سیآت ایشاں مساوی است۔ در پلے دیگر است کہ آں را صراط خوانند کہ بر روئے جہنم است۔ در اخبار وارد است۔ کہ از موئے باریک تر و از شمشیر برندہ تر است۔ نیکوکاراں از آں چوں برق گذرند۔ و بدکاراں چوں خواہند بگذرند۔ بلغزند و بقعر دوزخ جائے گیرند۔ و بر در بہشت چشمہ ایست کہ آں را چشمۂ محمد علیہ السلام گویند۔ ہر کس جائے از آں چشمہ بنوشد۔ ابد الآباد تشنہ نشود۔ خاک بہشت مشک و زعفران است۔ و سنگریزہ ہائے آں در و جواہر۔ و دیوار آں از طلا و نقرہ۔ ساقہ و تنۂ درختہائے ہمہ از طلائے ناب است۔ از آں بعد درخت طوبیٰ است کہ در مقام محمد علیہ السلام رستہ و شاخہائے آں با میوہ ہائے لذیذ در منازل مومنین است۔ و از انار و انگور و خرما و سائر اقسام میوہ ہا از آنچہ بخواہند۔ فے الفور از آں درخت حاصل میشود با بزرگی و لذتے کہ ہیچ چشم در دنیا مثل آں ندیدہ و ہیچ ذوق مانند آں نہ چشیدہ۔ و ہمچنیں اگر از اقسام اطعمہ چیزے خواستہ باشد۔ مثل گوشت کباب و مرغ بریاں و امثال آں۔ ہم در ساعت بر شاخۂ آں درخت ظاہر شدہ خود شاخ نزدیک مے شود۔ و کذلک اگر مومنیں را میل بسواری باشد۔ ہم اسپہائے با ساخت و ستام مرصع از شاخ بیروں مے جہد۔ و در پائے آں رود خانہائے شیر و شراب و عسل جاری است۔ و بغیر از ایں انہار چشمہائے و رودہائے بیشمار اند۔ کہ چمنہا و مرغزارہائے بہشت را تر و تازہ میدارند۔ کہ زمین آنہا از مشک و کافور و سنگریزہ ہائے آنہا از زمرد و یاقوت و اطراف آنہا از زعفران است۔ نیز مومنیں را وعدہ کردہ شدہ است کہ ایشاں در بہشت بر صفہ ہائے جیہر مذہب آرام خواہند کرد

در چنیں باغ کہ در بعضے از مخصوصات آں گذشت - دختر ہاے سیاہ چشم بخدمت ایشاں خواہد بود کہ ہرگز چشم بہ دیگرے نگردانند- کمتریں درجۂ مومن آں است کہ او را ہفتاد و دو حوری میدہند بغیر از زنانیکہ در دنیا داشتہ است و سراپردۂ مرصع و اطعمۂ گوناگوں و اسباب و اثاثہ درخور بجہت وے مہیا دارند- و او ابد الآباد جواں باشد و ازیں نعمت بر خورد - و ہر خواہش کہ از نہادش سر بر زند- در ساعت روا شود- تا ایں کہ ہیچ یک از حواسش بے لذت نماند- ایں جزاے کمتریں درجات مومنان است- اما پاداش اعلےٰ طبقۂ مومناں را لذتے است کہ نہ چشمے دیدہ و نہ گوشے شنیدہ و نہ بخاطر خطور کردہ است-

لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَ لَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَ لَا خَطَرَ بِبَالِ أَحَدٍ +

از احکام اولیۂ شریعت نماز است کہ ستون دیں خواندہ اند- و لزوم آں مکرر در قرآں وارد شدہ است- و از جملۂ احکام شریعت چنانکہ قبل ازیں سمت نگارش یافت- زکوٰۃ است- یعنی مبلغ معینے کہ ہر کس از مال خود از روے وجوب باید بدہد- و آں از ہر چہل یک است- کہ بعبارۂ اخرے از ہر صدی دو و نیم باشد بایں قسم کہ چوں مبلغ بچہل رسد- حد نصاب است- بایں معنی کہ زکوٰۃ بر آں تعلق مے گیرد- و تعلق زکوٰۃ براس مال است بشرط مضے سنہ- یعنی گذشتن یک سال بر آں - و زکوٰۃ تعلق میگیرد بر دواب و گوسفند و نقدینہ و غلہ و میوہ و ہرچہ در معرض بیع و شرے در آید - فقہا را در مقدار و طریقۂ اخذ زکوٰۃ از اشیاے متنوعہ اختلاف آرا ست- و وجہیکہ ازیں مر حاصل شود- صرف فقراے است و غازیان ملت باید کرد- و جمیع فقہا بر آں اند کہ تزکیۂ مال مورث ثروت و عزت دنیوی و نجاح و نجات اخروی است - از عمر ابن عبد العزیز منقول است- کہ نماز ما را تا نیمۂ راہ بخداوند نزدیک میکند- و روزہ بدرگاہ وے میرساند- و زکوٰۃ بحضور او میبرد+ و

از جملهٔ احکام صوم است۔ مسلمین را عقیده آن است که در ماه رمضان قرآن از آسمان نازل شد۔ و در این ماه از طلوع فجر تا غروب شمس از اکل و شرب و سائر لذات شهوانی باید بپرہیزند۔ و زنان آبستن و زنان شیرده باید یا در اوقات دیگر روزه بدارند یا اطعام فقرا و مساکین کنند۔ و دیگر از احکام زیارت کعبه است در صورت استطاعت۔ در تعیین استطاعت اقوال است۔ مشهور این است که ہرکس حیوانے که بر آں سوار شود و مؤنتش راه داشته باشد۔ مستطیع است *

شراب و قمار ہردو بنص قرآن ممنوع است بدیں دلیل که اِثْمُهُمَا اَكْبَرُ مِنْ نَّفْعِهِمَا۔ و ہمچنیں خون مطلقاً و گوشت خنزیر و میته ممنوع است۔ روز جمعه مسلمین باید در مسجد جمع شده نماز گذارند۔ از اعیاد دو عید دارند۔ یکے عید فطر که غرهٔ شوال است پس از انقضائے ماه صیام۔ و دیگر عید اضحٰے که عید قربان نیز گویند۔ که دہم ذے الحج است۔ و آں روزے است که ابراہیم پسرش اسمٰعیل را بجهت قربانی بدرگاه خداوند عرضه کرد۔ رسم ختنه در قرآن وارد شده است و مسلمین را عقیده آن است که از ابراہیم رسیده است۔ و اصحاب رسول بداں عمل کرده اند۔ و خود حضرت رسول مختون متولد شده است۔ علے ای تقدیر ایں رویه معمول بجمیع اہالئے اسلام است۔ و ترک آں را روا نمے دارند مگر در حالت شخص جدید الاسلام که مسن باشد یا بجهت دیگر که سبب مخاطره شود۔ و آں را علامت ظاہر اسلام دانند۔ زیراکه اگر شخصے در حرب کفار کشته شود و ایں علامت با وے نباشد۔ تشخیص نخواہد یافت *

انتخاب از کیمیاے سعادت

رکن سوم در پیدا کردن عقبات راہ دیں کہ آں را مہلکات گویند

اصل اول در ریاضت نفس و طہارت از خلق بد

ایزد تعالےٰ بر مصطفےٰ صلے اللہ علیہ وسلم! ثنا کرد بخلق نیکو۔ و گفت اِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيْمٍ۔ و رسول صلے اللہ علیہ وسلم! گفت مرا فرستادہ اند تا محاسن اخلاق را تمام کنم و گفت عظیم ترین چیزے کہ بہ ترازو نہند۔ خلق نیکو ست +

در حقیقتِ خلق نیکو سخن بسیار گفتہ اند۔ یکے میگوید۔ روے کشادہ داشتن است۔ و یکے میگوید۔ رنج مردم کشیدن است۔ و یکے میگوید۔ مکافات ناکردن ست۔ و امثال ایں۔ و ایں ہمہ بعضے از شاخہاے آن ست نہ تمامی و حقیقت آں۔ و ما تمامۂ آں و حقیقت و حد آں پیدا کنیم +

بدانکہ آدمی را از دو چیز آفریدہ اند۔ یکے کالبد کہ بچشم سر تواں دید۔ و یکے روح کہ جز بچشم عقل در نتواں دید۔ و ہر یکے را ازیں دو نیکوئی و زشتی است کہ یکے را حسن خلق گویند و یکے را حسن خُلق۔ و حسن خُلق عبارت از صورت باطن ست۔ چنانکہ حسن خلق عبارت از صورت ظاہر است۔ و چنانکہ صورت ظاہر نیکو نہ بود تا آنگاہ کہ چشم و دہان و بینی نیکو نہ بود ہمچنیں صورت باطن نیکو نہ بود تا آنگاہ کہ چہار قوت در وے نیکو نہ بود۔ قوت علم۔ قوت خشم۔ قوت شہوت۔ قوت عدل میان ایں ہر سہ +

نیکوئے قوت علم بداں بود کہ بآسانی راست از دروغ باز داند در گفتارہا۔ و نیکوئی از زشت باز داند در کردارہا۔ و حق از باطل

باز داند در اعتقادہا۔ چوں ایں کمال حاصل شد در آدمی۔ دل آدمی را ازیں جا حکمت پیدا آید کہ سر ہمہ سعادت ہا ست ×

نیکوئے قوت غضب باں بود کہ در فرمان حکمت و شرع باشد و بدستوری بر خیزد و بنشیند ×

نیکوئے قوت شہوت باں بود کہ سرکش نہ بود و بدستوریۂ عقل و شرع بود۔ چنانکہ طاعت ایشاں بر وے آساں بود ×

نیکوئے قوت عدل آں بود کہ غضب و شہوت را ضبط مے کند در تحت اشارت دین و عقل۔ و معنئے عدل آں بود کہ ایں ہر دو در طاعت عقل و دین دارد۔ و گاہ شہوت را بر خشم مسلط کند۔ تا سر کشئے او بشکند۔ و گاہ خشم را بر شہوت مسلط کند۔ تا شرہ او بشکند ×

و چوں ایں ہر چہار بایں صفت باشد۔ ایں نیکو خوئے مطلق باشد۔ و اگر بعضے ازیں نیکو بود۔ نیکو خوئے مطلق نہ بود۔ ہمچناں کہ کسے را دہاں نیکو بود و چشم زشت۔ یا چشم نیکو بود و بینی زشت۔ او نیکو روسے مطلق نہ بود ×

و بداں کہ ایں ہر یکے چوں زشت بود۔ خلقہاے زشت و کارہاے زشت ازاں تولد کند۔ و زشتئے ہر یکے از دو وجہ بود۔ یکے از زیادتی خیزد کہ از حد بگذرد۔ و یکے از کمی کہ ناقص بود۔ و چوں معتدل بود۔ ازاں تدبیرے نیکو و راے درست و اندیشۂ صواب و فراست خیزد ×

و قوت خشم چوں از حد بگذرد۔ آں را تہور گویند۔ و چوں ناقص بود۔ آں را بد دلی و بے ہمتی گویند۔ و چوں معتدل بود۔ آنرا شجاعت گویند۔ و از شجاعت کرم و بزرگ ہمتی و دلیری و حلم و بردباری و آہستگی و فروخوردن خشم و امثال ایں اخلاق خیزد۔ و از تہور کبر و عجب و لاف زدن و کند آوری و خود را

را در کارہاے با خطر انداختن و امثال ایں خیزد - و از بد دلی خود را خوار داشتن و بیچارگی و جزع و تملق و مذلت خیزد *

چوں قوت شہوت بافراط بود - آنرا شرہ گویند و ازاں شوخی و پلیدی و بے مروتی و ناپاکی و حسد و خواری کشیدن از توانگراں و حقیر داشتن درویشاں و امثال ایں خیزد - و اگر ناقص بود - ازاں سستی و نامردی و بے خویشتنی خیزد - و چوں معتدل بود - آنرا عفت گویند - و ازاں شرم و قناعت و مساحت و صبر و ظرافت و موافقت خیزد *

و ہر یکے را ازیں دو کنارہ است کہ مذموم است و زشت - و میانۂ آں نیکو و پسندیدہ است - و آں میانہ درمیان آں دو کنارہ از موے باریک تر است - و صراط مستقیم آں میانہ است و بباریکی ہمچوں صراط آخرت است - و ہر کہ برایں صراط راست برود - فردا بر آں صراط ایمن باشد - و براے ایں است - کہ خداے تعالےٰ در ہمہ اخلاق بمیانہ فرمودہ و از ہر دو طرف منع نمودہ *

پس بداں کہ نیکو خوے مطلق آں بود کہ ایں ہمہ معنی در وے معتدل و راست بود - چنانکہ نیکو روے مطلق آں بود کہ ہمہ اندامہاے وے راست و نیکو بود * و خلق دریں معنی چہار گروہ اند - یکے آنکہ ایں ہمہ صفات او را بہ کمال حاصل باشد و او نیکو خو بہ کمال بود و ہمہ خلق را بہ وے اقتدا باید کرد - و ایں نبود الا مصطفےٰ صلے اللہ علیہ وسلم را چنانکہ نیکو روے مطلق یوسف بود علیہ السلام - دوم آنکہ ایں ہمہ صفات در وے بغایت زشتی بود و ایں بد خوے مطلق بود و واجب بود او را از میان خلق بیروں کردن کہ او نزدیک بود بصورت شیطاں کہ شیطاں بغایت زشت است و زشتیٔ شیطاں زشتیٔ باطن و صفات و اخلاق است - سوم آنکہ درمیان ایں دو وجہ باشد - بہ نیکی نزدیک تر بود - چہارم آنکہ درمیانہ باشد -

لیکن به زشتی نزدیک تر بود ٭

پس ہر کسے را جہد باید کرد- تا اگر به کمال نرسد- بارے بدرجہ کمال نزدیک تر شود- و اگر ہمہ اخلاق او نیکو نبود- بارے بعضے یا بیشتر نیکو بود- و چنانکہ تفاوت در نیکو روئی و زشت روئی نہایت دارد- دل خلق نیز ہمچنیں بود- این است معنے خلق نیکو به تمامی و ایں نہ یک چیز است و نہ دہ و نہ صد- بلکہ بسیار ست ٭

علامات خوے نیکو چنیں گفتہ اند کہ نیکو خوے آں بود کہ شرمگیں و کم رنج و راست گوے و صلاح جوے و بسیار طاعت و اندک ذلت و اندک فضول و نیکو خواہ بود ہمگناں را- و در حق ہمگناں نیکو کردار و باوقار و مشفق و آہستہ و صبور و قانع و شکور و بردبار و تنگ دل و رفیق و کوتاہ دست و کوتاہ طمع باشد- نہ دشنام دہد نہ لعنت کند- نہ سخن چینی و غیبت کند و فحش گوید- و نہ شتاب زدگی کند و نہ حسود و کینہ دار بود- پیشانی کشادہ و زبان خوش و دوستی و دشمنی و خشم و خوشنودیٔ او براے حق تعالےٰ بود و بس ٭

اصل دوم در علاج شہوت شکم و فرج و شکستن شرہ ایں ہر دو

بدانکہ معدہ حوض تن است و عروق کہ از واں مے رود بہ ہفت اندام چوں جوئہا ست- و منبع ہمہ شہوتہا معدہ است- و ایں غالب ترین شہوتے است بر آدمی- آدم کہ از بہشت افتاد بہ سبب ایں شہوت بیفتاد- پس ایں شہوت اصل شہوتہاے دیگر است کہ چوں شکم سیر شد- شہوت نکاح در حرکت آید- و بشہوت شکم و فرج قیام نتواں کرد- الا بہ مال- پس شرہ مال پدید آید- و مال بدست نتواں آوردن الا بہ جاہ- پس شرہ جاہ

پدید آید - و جاه نگاه نتوان داشت الا به خصومت با خلق - و
ازاں حسد و تعصب و عداوت و کبر و ریا و کین پیدا آید -
پس معده را پر کردن اصل ہمہ معصیتها ست - و زیر دست
داشتن آں و به گرسنگی عادت کردن اصل ہمہ خیرها ست *
و فضل گرسنگی نہ ازاں است کہ در آں رنج است - و
نہ ازاں ست کہ تلخ است و لیکن در گرسنگی فوائد چند است
فائدۂ اوّل آنکہ دل را صافی کند و روشن گرداند و بہ خلاف
سیری مردم را کور دل و کند اندیشہ کند - و بخارے ازاں بہ دماغ
رسد کہ مردم را کالیوہ کند * فائدۂ دوھم آنکہ دل رفیق شود و
چنانکہ لذت ذکر و مناجات بیابد - و از سیری قسوت و سخت
دلی خیزد - تا ہر ذکر کہ کند - بر سر زبان باشد و درون دل نرود *
فائدہ سوھم آنکہ بطر و غفلت دروازۂ دوزخ است و شکستگی
و بیچارگی و عجز درگاہ بہشت است - و سیری بطر و غفلت آورد
و گرسنگی عجز و شکستگی * فائدۂ چہارم آنکہ اگر سیر بود - گرسنگان
را فراموش کند - و بر خلق خدائے شفقت نبرد - و عذاب آخرت
را فراموش کند - و چوں گرسنہ شود - از گرسنگیٔ اہل دوزخ یاد آورد -
و چوں تشنہ شود - از تشنگیٔ اہل قیامت یاد آورد - و خوف آخرت
و شفقت بر خلق از درہائے بہشت است * فائدۂ پنجم آنکہ سر
ہمہ سعادتہا آنست کہ کسے نفس را زیر دست خود کند - و شقاوت
آن است کہ خود را زیر دست نفس کند - و چنانکہ ستور سرکش
را جز بہ گرسنگی رام و نرم نتواں کرد - نفس آدمی ہمچنیں باشد
و ایں نہ یک فائدہ است بلک کیمیائے فوائد است - چہ ہمہ معاصی
از شہوت خیزد و ہمہ شہوتہا از سیری خیزد * فائدۂ ششم آنکہ
اندک خسپد کہ اصل ہمہ مناجات و عبادات و ذکر و فکر است -
خاصہ بہ شب - و ہر کہ سیر خورد - خواب بر وے غالب بود و

چون فرواسے بیفتند و عمر او ضائع شود + فائدہ ہشتم آنکہ ہرکہ اندک خورد۔ تندرست باشد۔ و از رنج بیماری و مؤنت دارو و ناز طبیب و رنج رگ زدن و حجامت کردن و داروے تلخ خوردن رستہ شود۔ و حکما و اطبا اتفاق کردہ اند کہ ہیچ چیز نیست کہ ہمہ نفع است و در آں ہیچ زیاں نیست۔ مگر اندک خوردن + فائدہ نہم آنکہ ہرکہ اندک خورد۔ خرچ او اندک بود و بہ مال بسیار حاجت نباشد۔ و ہمہ آفتہا و معصیتہا و دل مشغولیہا از حاجت خیزد + فائدہ دہم آنکہ چون بر شکم خود قادر شد۔ بصدقہ دادن و ایثار کردن و کرم ورزیدن قادر باشد۔ کہ باعث لطف حق تعالےٰ باشد +

اصل سوم در علاج شرہ سخن گفتن و آفت زباں

زباں از عجائب صنع حق تعالےٰ است کہ بصورت پارۂ گوشت ست۔ و بحقیقت ہرچہ در وجود است در تحت تصرف اوست۔ بلکہ آنچہ در عدم است۔ نیز بہ تصرف دارد۔ چہ او ہم از عدم عبارت کند و ہم از وجود۔ بلکہ او نائب عقل است و ہیچ چیز از احاطت عقل بیروں نیست۔ ہرچہ در عقل و وہم و خیال آید۔ زباں از اں عبارت کند۔ و دیگر اعضا چنیں نیست۔ چہ جز الوان و اشکال در ولایت چشم نیست۔ و جز آواز در ولایت گوش نیست۔ و دیگر اعضا ہمچنیں۔ و ولایت ہر یکے بر یک گوشۂ مملکت بیش نیست۔ و ولایت زباں در ہمہ مملکت رواں است۔ ہمچو ولایت دل۔ و چوں او در مقابلت دل است کہ صورتہا از دل مے گیرد۔ و عبارت مے کند۔ ہمچنیں صورتہا نیز بدل مے رساند۔ و از ہرچہ او گوید۔ دل ازاں صفتے مے گیرد۔ مثلاً چوں سخنہائے زشت گوید۔ دل تاریک شود۔ و چوں سخن حق گوید۔ دل روشن شود۔ پس از شرہ آفت زباں حذر کردن از مہمات دین است۔

چوں آفت زباں بسیار است و خود را از آں نگہداشتن دشوار است۔ ہیچ تدبیر نیکوتر از خاموشی نیست چندانکہ بتواں۔ پس باید کہ آدمی سخن جز بقدر ضرورت نہ گوید ◆

سخن گفتن چہار قسم است۔ یکے آں است کہ ہمہ ضرر بود۔ و دوم آنست کہ دراں ہم ضرر باشد و ہم منفعت۔ و سوم آنست کہ نہ ضرر دارد و نہ منفعت۔ و آں سخن فضول باشد و ضرر آں ہماں کفایت است کہ روزگار ضائع کند۔ و قسم چہارم آنست کہ منفعت محض است۔ پس سہ ربع از سخن ناگفتنی است و ربع گفتنی ◆

حقیقت ایں سخن کہ رسول صلے اللہ علیہ وسلم گفت ہر کہ خاموش بود۔ سلامت یافت۔ ندانی و نشناسی۔ تا آفت زباں ندانی۔ و ما آں را شرح دہیم و یک یک بگوئیم انشاء اللہ تعالےٰ ◆

آفت اول آنکہ سخنے گوئی کہ ازاں مستغنی باشی کہ اگر نگوئی ہیچ ضرر نبود بہ تو در دین و دنیا۔ مثل ایں چنیں سخن آں بود کہ با قومے ہمنشینی و حکایت سفر خود کنی۔ یا حکایت کوہ و باغ و بستاں و احوالے کہ گذشتہ باشد۔ و ایں ہمہ فضول بود۔ چہ اگر نگوئی۔ ہیچ ضرر نبود ◆

آفت دوم سخن گفتن در باطل و معصیت۔ اما باطل آں بود کہ در بدعتہاے سخن گوید۔ و معصیت آں بود کہ حکایت فسق و فساد خود گوید و از آں دیگراں ہم بگویند ◆

آفت سوم خلاف کردن در سخن و جدل کردن و آں را مراء گویند ◆ و کس بود کہ عادت او آں بود کہ ہر کہ سخنے گوید۔ بروے رد کند۔ و گوید۔ نہ چنین است۔ و معنے آں ایں بود کہ تو احمقی و ناداں و دروغ زن۔ و من زیرک و عاقل و راست گوے ام۔ و بایں یک کلمہ دو صفت مہلک را قوت دادہ باشد۔ یکے تکبر

و یکے سیئت است ۴

آفت چہارم خصومت در مال کہ در پیش قاضی رود یا جاے دیگر۔ و آفت ایں عظیم است۔ چنانکہ گفتہ اند۔ ہیچ چیز نیست کہ دل پراگندہ کند و لذت عیش ببرد و مروت دین را بکاہد چنانکہ خصومت در مال ۴

آفت پنجم فحش گفتن است۔ رسول صلے اللہ علیہ وسلم! گفت۔ بہشت حرام است بر کسے کہ فحش گوید۔ و دشنام آں بود کہ کسے را بہ بدی نسبت کند۔ رسول صلے اللہ علیہ وسلم! گفت لعنت براں باد کہ مادر و پدر خود را دشنام دہد۔ گفتند ایں کہ کند۔ گفت آنکہ مادر و پدر دیگراں را دشنام دہد۔ تا مادر و پدر او را دشنام دہند۔ آں او را دادہ باشد ۴

آفت ششم لعنت کردن است۔ بدانکہ لعنت کردن مذموم است بر ستور و جامہ و مردم و ہرچہ بود۔ رسول صلے اللہ علیہ وسلم! مے گوید۔ مومن لعنت نکند ۴ لعنت نشاید کردن بر مردماں الا بر جملہ کسانیکہ مذموم اند۔ چنانکہ گوئی لعنت بر ظالماں و کافراں و فاسقاں و مبتدعاں۔ اما شخصے را گفتن لعنت بر تو باد! یا بر فلاں باد! ایں بر کسے روا باشد کہ بشرع داند کہ بر کفر مردہ۔ چوں فرعون و ابو جہل ۴

آفت ہفتم شعر است و سرود۔ و ایں حرام نیست کہ پیش رسول صلے اللہ علیہ وسلم! شعر خواندہ اند۔ اما حرام است آنچہ در وے دروغ بود یا ہجاے مسلمانے باشد ۴

آفت ہشتم مزاح است۔ و نہی کرد رسول صلے اللہ علیہ وسلم! از مزاح کردن بر جملہ۔ و لیکن اگر اندکے گاہ گاہ مباح است و شرط نیکو خوئی بشرط آنکہ عادت و پیشہ نگیرد و جز حق نگوید۔ چہ مزاح بسیار روزگار ضائع کند و خندہ بسیار آورد و دل از

خنده سیاه شود - و نیز ہیبت و وقار ببرد - و باشد کہ ازاں وحشت خیزد - و ہرچہ خنده بسیار آورد - مذموم است - و خنده بیش از تبسّم نشاید +

آفت نہم استہزا و خندیدن بر کسے و سخن و فعل او حکایت کردن بہ آواز و نغمۂ او - چنانکہ خنده آید - و ایں چوں آنکس رنجور خواہد شد - حرام بود - و حق تعالےٰ مے گوید لَا یَسْخَرْ قَوْمٌ مِّنْ قَوْمٍ عَسٰۤى اَنْ یَّكُوْنُوْا خَیْرًا مِّنْهُمْ - بر ہیچکس مخندید - و بچشم حقارت منگرید کہ باشد کہ او خود از شما بہتر بود +

آفت دہم وعدۂ دروغ دادن - رسول صلے اللہ علیہ وسلم! میگوید - سہ چیز است کہ ہرکہ در وے یکے ازیں سہ بود - منافق باشد اگرچہ نماز کند و روزه دارد - چوں سخن گوید - دروغ گوید - و چوں وعده دہد - خلاف کند - و سوم چوں امانتے بوے دہند - خیانت کند +

آفت یازدہم سخن دروغ و سوگند بدروغ - و ایں از گناہان بزرگ است - رسول صلے اللہ علیہ وسلم! گفت - دروغ بابے است از باب نفاق + و گفت دروغ روزی را بکاہد - و گفت تجار فجار اند - یعنی بازرگاں نابکار اند - گفتند چرا یا رسول اللہ! بیع حلال نیست ؟ گفت ازانکہ سوگند خورند و بزه کار شوند و سخن گویند و دروغ گویند + و گفت واے بر آنکس کہ دروغ گوید - تا مرداں بخندند - واے بر وے - واے بر وے +

آفت دوازدہم غیبت است و ایں نیز بر زبانہا غالب بود - و ہیچ کس الا ماشاء اللہ ازیں خلاص نیابد - وبال ایں عظیم است - و حق تعالےٰ در قرآں ایں را چناں مانند مے کند - کہ کسے گوشت برادر مردۂ خورد - و رسول صلے اللہ علیہ وسلم! گفت دور باشید از غیبت کہ غیبت از زنا بدتر است - توبہ از زنا پذیرند و از غیبت نہ پذیرند - تا آنکس بحل نکند + و صحابہ بروے کشاده

یکدیگر را دیدندے و غیبت یکدیگر نکردندے و ایں از فاضل ترین عبادات دانستندے و خلاف ایں از نفاق شمردندے +

غیبت آں بود کہ حدیث کسے کنی در غیبت او کہ اگر بشنود۔ او را کراہیت آید اگرچہ راست گفتہ باشی۔ و اگر دروغ گفتہ باشی۔ آنرا زور و بہتان گویند۔ و ہرچہ بہ نقصان کسے باز گردد و بگوئی۔ غیبت است اگر ہم در بدن و نسب و جامہ و در ستور و سرائے۔ و در کردار و گفتار او گوئی۔ چنانکہ گوئی درازاست یا سیاہ۔ گربہ چشم است یا احول۔ ہندو بچہ است یا حمامی بچہ۔ متکبر و دراز زبان است یا بد دل و عاجز۔ دزد و خائن است یا رکوع و سجود نماز تمام نکند۔ و قرآں خطا خواند۔ زکوٰۃ ندہد۔ و حرام خورد۔ فراخ آستیں و دراز دامن است۔ در جملہ رسول صلے اللہ علیہ وسلم! گفت۔ ہرچہ گوئی کسے را کہ او بشنود۔ مکروہ دارد۔ آں غیبت است اگرچہ راست باشد +

غیبت نہ ہمہ بزباں بود۔ بلکہ بچشم و بدست و بہ اشارت و بنوشتن ہمہ حرام بود + و غیبت کردن بدل ہمچناں حرام است کہ بزباں۔ و چنانکہ نشاید کہ نقصان کسے بہ دیگرے گوئی۔ نشاید کہ بخود نیز گوئی۔ و غیبت بدل آں بود کہ گمان بد بری بکسے بے آنکہ از وے بچشم چیزے بینی یا بگوش شنوی یا بیقیں دانی +

آفت سیزدہم سخن چیدن و نمامی کردن۔ حق تعالےٰ مے فرماید هَمَّازٍ مَشَّاءٍ بِنَمِيمٍ و مے گوید وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ و باایں ہمہ نمامی مے خواہد۔ رسول صلے اللہ علیہ وسلم! گفت نمام در بہشت نرود۔ و گفت نہ خبر دہم شما را کہ بد ترین شما کیست؟ کسانے کہ میان شما نمامی کنند و تخلیط کنند و مردم را برہم زنند +

آفت چہاردہم دوروئی کردن میان دو دشمن۔ چنانکہ با ہر

کسے سخن چناں گوید کہ او را خوش آید۔ و بود کہ سخن آں بایں رساند و سخن ایں بآں۔ و با ہر یکے نماید کہ من دوست تو ام۔ و ایں از نمامی بدتر ست۔ رسول صلے اللہ علیہ وسلم ! گفت بدترین بندگان حق تعالےٰ دو روے است۔ پس ازیں ہمہ پرہیز باید کرد ٭

آفت پانزدہم ستودن مرداں و ثنا گفتن۔ و دریں شش آفت است چہار در گوینده دو در شنونده کہ ممدوح بود۔ اما آفت مادح اول آں باشد کہ زیادت گوید و دروغ گوے گردد۔ دوم آنکہ باشد کہ دراں نفاق بود و مدح نماید کہ ترا دوستدارم و باشد کہ ندارد۔ سوم آنکہ باشد کہ چیزے گوید کہ تحقیق نداند۔ چہارم آنکہ باشد کہ ممدوح ظالم بود و بسخن او شاد شود و نشاید کہ ظالمے را شاد گرداند ٭ اما ممدوح را از دو وجہ زیاں دارد۔ یکے آنکہ کبرے و عجبے در وے پیدا آید۔ دیگر آنکہ چوں بصلاح و علم بر وے ثنا گویند۔ کاہل شود در مستقبل ٭

انتخاب از اخلاق محسنی

باب اول در عبادت

و آن پرستش حق سبحانہ تعالیٰ باشد باداے فرائض و واجبات و ترک قبائح و محرمات و انقیاد اوامر و نواہی و اتباع سنن حضرت رسالت پناہی - و مقرر است کہ عبادت حق سبحانہ تعالیٰ در دنیا واسطۂ سلامت است و در عقبیٰ رابطۂ نجات و کرامت - بیت

سرمایۂ سعادت دنیا عبادت است پیرایۂ کرامت عقبےٰ عبادت است

باب دوم در اخلاص

و آن پاک ساختن عمل است از ریا و غرض و سائر علل - و راست کردن نیت با خداے عز و جل - بیت

ہر کہ باخلاص قدم مے زند عیسیٰ وقت است کہ دم مے زند

پس باید در ہر کارے کہ سازی - نیت تو طلب خوشنودیٔ حق سبحانہ باشد - و نفس خود را در آں دخل ندہی - کہ غرضہاے نفسانی عملہاے حقانی را تباہ کند ؛

باب سوم در دعا

و آں عرض نیاز است بدرگاہ الٰہی و درخواستن مرادات از فیض و فضل نامتناہی - و ہر صاحب دولتے را کہ کلید دعا بدست آمد - ہر آئینہ بوعدۂ اُدْعُوْنِیْ اَسْتَجِبْ لَکُمْ درِ اجابت بر روے وے کشودہ مے شود - چنانچہ حضرت مولوی رومی قدس سرہٗ در مثنوی فرمودہ نظم

اے کہ خواہی کز بلا جاں وا خری جان خود را در تضرع آوری
با تضرع باش تا شاداں شوی گریہ کن تا بے دہاں خنداں شوی
کیں تضرع را بہ حق قدر ہاست و آں بہا کانجاست زاری را کجاست
اے خوشا چشمے کہ آں گریان اوست وے ہمایوں دل کہ آں بریان اوست

آخر ہر گریۂ ما خندہ ایست　　مرد آخر بیں مبارک بندہ ایست

باب چہارم در شکر

و آں سپاس و ستایش باشد مر منعم را بانعام او - و شکر ہم بدل باشد و ہم بزبان و ہم باعضا و جوارح - اما شکر بدل آنست کہ منعم حقیقی را بشناسد و داند کہ ہر نعمتے کہ بدو رسیدہ - از فیض بیغایت و لطف بے نہایت او ست - اما شکر بزبان آنست کہ پیوستہ حق را یاد کند و کلمۂ الحمد للہ بسیار گوید کہ گفتن ایں کلمہ وفا ست بشکر نعمت - اما شکر بجوارح آنست کہ قوت آں نعمت را در طاعت منعم صرف کند - و ہر عضوے را از اعضا بطاعتے کہ بداں عضو مخصوص ست - مشغول گرداند - مثلاً طاعت چشم آنست کہ نظر در مخلوقات بعبرت کند - و در علما و صلحا بنظر عزت بنگرد - و در ضعفا و زیردستاں بشفقت نگاہ کند - و طاعت گوش استماع کلام الٰہی و اخبار حضرت نبوی علیہ الصلوٰۃ و السلام و قصص اکابر دیں و پند و نصائح مشائخ و اہل یقیں - و طاعت دست احسان با فقیراں و محتاجاں - و طاعت پاے رفتن بہ مساجد و معابد و مزارات اولیا و تفقد درویشان خالص و گوشہ نشینان بے طمع و زیارت علما و علیٰ ہذا - چوں بحکم لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ شکرگذاری سبب زیادتئے نعمت است - حق سبحانہ ملک و مال و جاہ و جلال را زیادت گرداند - بیت

شکر سوے شہر سعادت برد　　ہر کہ کند شکر زیادت برد

باب پنجم در صبر

و آں شکیبائی باشد بر مکارہ و بلیاتے کہ از حق تعالیٰ بہ بندہ مے رسد - و صبر صفتے بغایت مقبول و مرضی است - و منقبت صبر ہمیں بس است کہ بمضمون إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ عون الٰہی در دنیا باینان باشد - و بہ فحواے إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُم

بقیۂ حکایت عزو ایشاں در عقبٰے بسیار و بے پایاں +
ہرکہ در تیر باران حوادث سپر صبر بر رو کشد - ہرچند زود تر خدنگ
امیدش بہ ہدف مراد بار رسد - زیرا کہ صبر مفتاح فرج است - و در
خانۂ راحت جز بدیں کلید نکشاید - قطعہ

کلید در گنج مقصود صبر است　　در بستۂ آنکس کہ بکشود صبر است
چہ خارائے کوہ و چہ دیبائے گردوں　　لباسے کہ ہرگز نہ فرسود صبر است

باب ششم در رضا

و آں خوشنودی باشد بہرچہ از قضائے خداوند سبحانہ بہ بندہ رسد -
و باید دانست کہ تیر قضا را ہیچ سپرے شایستہ تر از رضا نیست -
ہرکہ سر بر آستانۂ رضا و تسلیم نہاد - زود بر صدر مسند سروری
و سرفرازی لواز نشست - رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُمْ وَ رَضُوْا عَنْہُ مؤید ایں
حال است - و مَنْقَبَتُ الرِّضَاءُ بِالْقَضَاءِ بَابُ اللّٰہِ الْاَعْظَمِ مؤکد
ایں مقال - شعر

تقدیر چو سابق است تعلیم چہ سود　　جز بندگی و رضا و تسلیم چہ سود

باب ہفتم در توکل

و آں دل برداشتن است از اسباب و بحضرت مسبب الاسباب
توجہ نمودن و کفایت کارہائے خود را از حق سبحانہ طلبیدن - و ہرکہ
کار خود بخدائے تعالےٰ تفویض نماید - در ہرچہ پیش آید - اعتماد بر
کرم الٰہی کند - ہمہ کار او بر وفق دلخواہ ساختہ و پرداختہ گردد - مصرعہ

تو با خدائے خود انداز کار و دل خوش دار

باب ہشتم در حیا

و آں خصلتے شریف و سیرتے مقبول است - و حضرت رسالت پناہ
صلے اللہ علیہ وسلم حیا را شاخے از درخت ایماں گفتہ کہ اَلْحَیَاءُ
شُعْبَۃٌ مِنَ الْاِیْمَانِ - و حیا از شرائط نظم عالم است اگر صفت
شرم از میاں افتد - و ہیچکس را از ہیچکس شرم نباشد - مناظم

جهان خلل پذیرد۔ و مصالح خلائق از یک دیگر فرو ریزد۔ اما صفت حیا نمے گزارد کہ ہر کس ہرچہ خواہد۔ بکند۔ بیت

صف شکن قلب نهانی حیاست   راہزن خیل ملاہی حیاست

پس معلوم شد کہ خاص و عام را از حیا فائدۂ تام است۔ و بے تاب آفتاب حیا ثمرات اخلاق نا رسیدہ و خام۔ شعر

گر حیا نبود بر افتد رسم عفت از میاں   در حجابے در میان ست از تقاضاے حیاست

باب دہم در ادب

و آں صیانت نفس است از قول نا پسندیدہ و فعل نا ستودہ۔ و خود را و مردم را در پایۂ حرمت داشتن۔ و آبروے خود و دیگران نا ریختن۔ و حقیقت ادب آنست کہ در جمیع احوال متابعت حضرت رسالت پناہ علیہ الصلوات اللہ نماید۔ کہ ادیب کامل اوست۔ چہ در مکتب خانۂ اَدَّبَنِیْ رَبِّیْ فَاَحْسَنَ تَاْدِیْبِیْ کسے مانند او مؤدب و مہذب نشدہ۔ نظم

ادب آموز ز آں ادیب کہ او   ادب از حضرت خدا آموخت

ہر کسے خواں سبق کہ در ہمہ حال   سبق از لوح کبریا آموخت

باب سیزدہم در جد و جہد

جد سعی کردن است در تحصیل مطالب۔ و جہد رنج بردن است در اکتساب مقاصد و مآرب۔ و ایں صفت تابع ہمت مے باشد۔ ہرچند ہمت عالی تر بود۔ جد و جہد در طلب مقصود بیشتر واقع مے شود۔ و باید کہ مرد بلند ہمت از تحمل مشقت نترسد۔ چہ حال از دو بیروں نیست۔ اگر بجہد دامن مقصود بدست آید۔ فهو المراد۔ و اگر در حجاب توقف ماند۔ عذر او نزد عقلا واضح است۔ و علو ہمت او در طلب مفاخر و مآثر بر ہمہ ضمائر ہویدا و لائح۔ بیت

در طلب میکوشم ار یابم زہے بخت بلند   ور نیابم عذر من افتد بزرگاں را پسند

باب چہاردہم در ثبات و استقامت

و آں پایداری باشد در کفایت مہمات و مداومت بر دفع مکارہ و

بلیات - و فی الحقیقت ثبات مثمر میامن و برکات است - و منتج فوائد فلاح و نجات - فرد

بنائے کار بنہ بر ثبات و ایمن باش   کہ ہر بنا کہ بر اصل است پایدار بود

و مرد ثابت قدم آنست کہ از راہ و روش خود بدغدغۂ ہیچ موسوس روے بر نگرداند - و از رسم و طریق خود بوسوسۂ ہیچ ہوس انحراف نورزد - کہ مدد رفیق نجات جز بطریق ثبات روے نمے نماید - چنانکہ حکیم الٰہی مے فرماید - نظم

در نردہ رہ نجات مدان   ہیچ خصلت بہ از ثبات مدان

میل داری برفعت درجات   در معانیٔ ثبات ورز ثبات

و نشانہ ثبات دو چیز است - یکے آنکہ در ہر کارے کہ شروع مے نماید - اتمام آں بر ذمۂ اہتمام لازم داند - نظم

ہر طرح کہ افگنی چو مرداں   جہدے بکن و تمام گرداں

یعنی علمے کہ بر فرازی   باید کہ دگر گوں نسازی

و علامت دوم آنست کہ سخنے کہ بر زبان او جاری شود - بنقیض آں نا ممکن باشد - نظم نکند ⁂

باب شانزدہم در عفو

و آں ترک عقوبت گنہگار است در حال قدرت برو - و ایں خصلت در فضیلت بر جملۂ فضائل فائق است - و حق سبحانہ پیغامبر خود را صلے اللہ علیہ وسلم بدیں صفت امر کرد - کہ خُذِ الْعَفْوَ فراگیر سیرت عفو را - و ازیں بود - کہ حضرت رسالت صلوات اللہ علیہ والسلام در روز فتح مکہ ہمہ صنادید قریش را کہ انواع ایذا و آزار بدو رسانیدہ بودند - آزاد کرد و دلہاے ایشاں را بمژدۂ عفو شاد گردانید - رباعی

ما عادت خود بہانہ جوئی نکنیم   جز نیکے خلق و نیک خوئی نکنیم

و آنہا کہ بجاے ما بدیہا کردند   ما بایشاں بجز نکوئی نکنیم

و حکما گفتہ اند - ہر چند گناہ بزرگتر است - فضیلت عفو کنندہ زیادہ

تر است - نظم

عفو فرمودن مبارک خصلتے ست   ہر کہ دارد عفو صاحب دولتے ست
دل ز نور عفو روشن مے شود   وز نسیمش سینہ گلشن مے شود
دوست دارد عفو را پروردگار   آنچہ ایزد دوست دارد دوست دار

اما عفو در حدے از حدود الٰہی نشاید - بلکہ در آں محل قہر و غضب بکار آید +

باب ہفدہم در حلم

یکے از اخلاق الٰہی حلم ست کما قال اللہ تعالےٰ اِنَّ اللّٰہَ غَفُوْرٌ حَلِیْمٌ - و جملہ اولیا را ازیں صفت نصیبے دادہ اند - تا بقوت آں سورت غضب را کہ مفسد ایماں و پیشرو لشکر شیطان است - بشکستہ اند - و در حدیث آمدہ کہ قوی ترین شما نہ آنکس باشد کہ مرداں را بیفگند و از پاے در آرد - قوی تر آنکس است کہ در حال غضب خود را بیفگند و مالک نفس خود باشد - بیت

مردی گماں مبر کہ بزور ست و پر دلی   با خشم گر برآئی دانم کہ کاملی

مرد حلیم آنست کہ سیلاب غضب او را از جاے نتواند برد - و نائرۂ خشم در وے تصرف نتواند کرد - نظم

چو حلم اندر آمد غضب گشت پست   غضب را ہمیں بردباری شکست
ستون خرد بردباری بود   سبک سر ہمیشہ بخواری بود

نوشیرواں از بزرجمہر پرسید کہ حلم چیست - گفت نمک خوان اخلاق است - چہ حروف آں را چوں برگردانند - ملح مے شود - چنانکہ ہیچ طعامے بے ملح مزہ ندہد - ہیچ خلقتے بے حلم جمال نشاید - نوشیرواں گفت علامت حلم کدام است - گفت حلیم را سہ نشانہ است - یکے آنکہ اگر ترش روے و سخت گوے با او سخن تلخ درمیاں آرد - او در برابر آں جواب شیریں بر زباں راند - و اگر بفعل نیز او را برنجاند - بازاے آں با او احساں نماید +

علامت دوم آنست کہ در عین آنکہ آتش خشم زبانہ گیرد۔خاموش گردد۔ و این دلیل اطمینان دل و تسکین روح است +
نشانہ سوم فرو خوردن خشم است اگر کسے فے الواقع مستحق عقوبت بود ۔ **مثنوی**

بدی را مکافات کردن بدی بر اہل صورت بود بخردی
بمعنی کسانے کہ پے بردہ اند بدی دیدہ و نیکوئی کردہ اند

و بباید دانست کہ غضب در بسیار مواضع از حلم بہتر است ۔ چہ غضبے کہ از جہت حرص و طمع یا بواسطۂ تکبر و خویشتن داری بود ۔ مذموم است۔ اما برائے اعلام معالم دین متین و جہت حفظ مراسم شرع مبین بسیار ستودہ و پسندیدہ است ۔ مثلاً اگر کسے از خیانت محرمان حرم خویش حلم ورزد ۔ عقلاً و شرعاً و عرفاً مذموم بود ۔ و کمال مرد در آنست کہ محل حلم و موضع غضب را بنظر صحیح تمیز کند ۔ تا ہر جا آنچہ مناسب بود ۔ بکار برد ۔ **فرد**

قہر و لطف اندر محل خود نکوست جاے گل گل باش و جاے خار خار

باب ہژدہم در خلق و رفق

مراد از خلق خوشخوئی است ۔ و غرض از رفق نرمی و دلجوئی ۔ یکے سازگاری باشد بملاطفت ۔ و یکے کار سازی بمدارا و ملایمت ۔ اما خلق نیکو تریں نعمتے و زیبا تریں خصلتے است ۔ و چوں حق تعالےٰ ایماں را آفرید ۔ ایماں گفت الٰہی مرا قوی گرداں ۔ حضرت حق جلت عظمتہ او را بہ نیک خوئی و سخاوت قوی ساخت ۔ و در حدیث وارد است کہ بہ بہشت در نیاید بخیل و بد خوے ۔ **بیت**

من ندیدم در جہان جستجو ہیچ اہلیت بہ از خلق نکو

حکما گفتہ اند نشان خوشخوئی ده چیز است ۔ اول با مرداں در کار نیکو مخالفت ناکردن ۔ دوم از نفس خود انصاف دادن ۔ سوم عیب کساں نا جستن ۔ چہارم چوں از کسے زلتے در وجود آید ۔ آں را

تاویل نیکو کردن - پنجم چوں گنهگار عذر خواہد - آں را در پذیرفتن - ششم حاجت محتاجاں بر آوردن - ہفتم رنج مرداں کشیدن - ہشتم عیب نفس خود دیدن - نہم با خلق روے تازہ داشتن - دہم با مرداں سخن خوش گفتن - فرد

بہمہ خلق جہاں خلق پسندیدہ نما ۔ کہ سوے خلد بریں راہ بداں خواہد بود

و چہ زیبا گفتہ است ہمدریں معنی - بیت

خوش است عالم آزادگی و خوشخوئی ۔ بدیں مقام در آ گر بہشت میجوئی

اما رفق سازگاری و مدارا باشد - و در خبر آمدہ کہ رفق بہیچ چیز نہ پیوندد - و الا کہ آں را زینت دہد - و نا سازگاری بہیچ کارے مقرون نشود - الا کہ آں را برہم زند و نا خوش گرداند - و حضرت عزت بدیں صفت حبیب خود را صلے اللہ علیہ وسلم تعریف مے فرماید فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْ - سخن درشت سبب قطعیت است و نرمی و ملائمت وسیلۂ مودت و وصلیت - بیت

بشیریں زبانی و لطف و خوشی ۔ توانی کہ پیلے بموئے کشی

باب بست و یکم در سخاوت و احساں

سخاوت سبب نیکنامی و احساں موجب دوستکامی و خجستہ فرجامی است - و ہیچ صفت آدمیاں را و خصوصًا اشراف و امجاد ایشاں را بہ از جود و سخا نیست - بیت

شرف مرد بجود است و کرامت بسجود ۔ ہرکہ ایں ہر دو ندارد عدمش بہ ز وجود

سکندر از ارسطو پرسید - کہ سخاوت دین و دنیا در چہ چیز است - گفت در جود و کرم - اما سعادت دیں آنست - کہ حق سبحانہ میفرماید مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا - ہر کہ یک حسنہ بیارد - او را دہ حسنہ کرامت کنم - نظم

آنکہ ترا توشۂ رہ میدہد ۔ از تو یکے خواہد و دہ میدہد

بہتر ازیں مایہ سنایت نیست ۔ سود کن آخر کہ نہایت نیست

اما سعادت دنیا آنست کہ مرغ دل خلق را بحکم اَلْاِنْسَانُ عَبِیْدُ الْاِحْسَانِ بکرم صید تواں کرد - چوں دل کہ سلطان است - در قید کسے افتاد - قالب بہ تبعیت قلب در دام ے افتد - و چوں کرا حکم مالک الرقاب جمع شد - ابواب سعادت برو کشادہ و اسباب مرادات براے او آمادہ شود *

باب بست و دوم در تواضع و احترام

تواضع سبب رفعت است - چہ در حدیث آمدہ است - کہ مَنْ تَوَاضَعَ لِلّٰہِ رَفَعَہُ اللّٰہُ یعنی ہر کہ فروتنی نماید براے خداے تعالے - خدا تعالے او را بردارد - و درجۂ او بلند گرداند - بیت

تواضع ترا ارجمندی دہد ز روے شرف سربلندی دہد

و تواضع آنست کہ کسے مقدار خود را از مقدار دیگرے کمتر بیند - پس عزت و حرمت خود بر طرف نہادہ دیگراں را عزیز و محترم سازد - و ازیں معنی کسے اجتناب ے نماید - کہ شرف ذات و علو قدر او در معرض اشتباہ ماندہ باشد - فاما آنکہ فی نفس الامر بزرگ قدر و عالی مرتبہ است - او از تواضع نترسد - زیراکہ تواضع از بزرگی و جلالت او ہیچ کم نکند - بلکہ نباہت و شوکت او نزدیک خالق و خلائق ے افزاید - بیت

تواضع ز گردن فرازاں نکوست گدا گر تواضع کند خوے اوست

باب بست و سوم در امانت و دیانت

علماے دیں و عرفاے صاحب یقیں چنیں گفتہ اند - کہ امانت رکنے اعظم است از خصال حمیدہ و دیانت اصلے محکم از اخلاق پسندیدہ - بنیاد ایمان با مانت تمام گردد - چنانکہ فرمودہ اند - لَا اِیْمَانَ لِمَنْ لَا اَمَانَۃَ لَہٗ - قاعدۂ شرع بحفظ قواعد دیانت نظام پذیرد - مثنوی

شرع کہ بنیاد جہانش نہاد قاعدۂ دیں بدیانت نہاد

دولت ازمیل دیانت بود از شرر دوزخ امانت بود

ہر کردارے و گفتارے کہ در آں نگری و در ہر دیدنی و شنیدنی
کہ اطراف آں را تامل کنی - حدے بامانت دارد و حدے بخیانت -
چوں کسے در آں امانت نگاہ ندارد - خیانت کردہ باشد - و ہر چہ
خدا بہ بندہ دادہ - امانت است - کہ در آں خیانت روا نیست مثلاً
دیدہ امانتیست کہ بداں در آثار قدرت نگرند - و گوش امانتے کہ
بداں سخن حق گوش کنند - و زبان امانتے کہ بداں ذکر خدا گویند -
و دست امانتے کہ بداں نفع بخلق خدا رسانند و علیٰ ہذا چوں کسے
دیدہ بنظر حرام بکشاید - و گوش بر استماع اقوال ناشایستہ نہد - و
زبان بہتان و دروغ گوید - و دست بآزار مسلماناں بکشاید ہر آئینہ
در امانت الٰہی خیانت کردہ باشد - و نہی ربانی کہ فرمود یَا أَیُّهَا الَّذِینَ
آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللّٰهَ نشنودہ باشد - مثنوی

اے شدہ ز ایمان و امانت بری — دین تو فارغ ز دیانت گری
ترس نداری کہ فنایت ہست — شرم نداری کہ خدایت ہست

باب بست و چہارم در وفا بہ عہد

وفا کار جوانمردان صاحب کمال است - و حسن عہد از خصال
بزرگان ستودہ حال - و رخسارۂ ہر عہدے کہ آرایش از خال وفا یابد -
مرغ دل ہیچ کس گردن از رشتۂ دام محبت او بر نتابد - حق سبحانہ
تعالیٰ فرمود - کہ یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ - یعنی اے مومناں وفا
کنید بعہدہا - کہ بایکدیگر می بندید - و بجائے دیگر می گوید - قولہ تعالیٰ
وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ - یعنی وفا کنید بعہدے کہ با من
بندید - تا وفا کنم بعہد شما - یعنی جزائے خیر در عوض آں بشما
دہم - و در حدیث آمدہ - کہ لَا دِینَ لِمَنْ لَا عَهْدَ لَهُ کمال
دینداری نیست کسے را کہ رعایت عہد نکند - بیت

نیست بر مردم صاحب نظر
خدمتے از عہد پسندیدہ تر

باب بست و پنجم در صدق

راستی و راستکاری سبب ایمنی و رستگاری است - قطعه

راستان رستہ اند روز شمار جہد کن تا ازاں شمار شوی
اندریں رستہ راستکاری کن تا در آں رستہ رستگار شوی

بزرگاں گفتہ اند - عرصۂ سخن از آں فراخ تر است کہ گوینده را پائے بیاں در سنگ خلاف آید - تا گل صدق در چمن سخن بوئے برخورداری میدہد - نفس ناطقہ را دستۂ خار دروغ بر بستن نشاید - قطعہ

زبان پاک را حیف است بسیار کہ از لوث دروغ آلوده سازی
اگر پا نداری از رہ صدق سر از گردون گرداں بر فرازی

یکے از بزرگان دیں فرموده - کہ بر تقدیرے کہ در دروغ گفتن خوف عقاب و در راستی امید ثواب نبودے - بایستے کہ عاقل از دروغ احتراز نمودے - و بجانب راستی میل کردے - از آنکہ دروغ مرد را خوار و بیمقدار گرداند - بیت

از کجی افتی بہ کم و کاستی از ہمہ غم رستی اگر راستی

انتخاب از حبیب السیر

حمد و نعت

افتتاح سخن بنام قادریست که داعیهٔ افراد نوع انسانی در مواد خلافت جهانبانی محض حکمت شاملهٔ اوست ـ و ارتفاع اعلام عدالت و کشورستانی نتیجهٔ سالکان کامرانی از مشیت قدرت کاملهٔ او منشوری

ای همه هستی ز تو پیدا شده — خاک ضعیف از تو توانا شده
گر نه لطف تو قوت بخش ما — کی خلافت بودی دسترس
واهب اسباب خلافت توئی — حافظ احکام هدایت توئی
از کرمت خاتم پیغمبران — یافته شرف به همه سروران
چونکه برافراشته لوای جهاد — گشت نگون رایت کفر و عناد
شاه عجم را بسر افسر نماند — قیصر جهانبانیٔ قیصر نماند
قافلهٔ شوکت او شد بلند — زلزله در خانهٔ کسری فکند
نور جبینش نه بواجب تافته — یافته زین رونق اسلام یافته
باد مشرف ز درود و سلام — تربت آن سرور عالی مقام

ذکر امیر المؤمنین ابوبکر صدیق رضی الله تعالی عنه

او ابن ابی قحافه بن عثمان بن عامر بن کعب بن سعد بن تیم بن مره است که در سلک اجداد خیر العباد صلی الله علیه و آله اجمعین الاتقیاء انتظام دارد ـ و مادر صدیق ام الخیر سلمی بنت صخر بن عامر است ـ که دختر عم ابو قحافه بود ـ و ولادت آن جناب بعد از واقعهٔ اصحاب فیل بدو سال و چهار ماه در آخر روز دو شنبه

دست داد - و نامش در ایام جاهلیت عبد الکعبه بود - اما چون بشرف اسلام مشرف گشت - حضرت رسالت مآب آں اسم را بعبد اللہ تغیر فرمود - و اول کسے کہ تصدیق معراج کرد - ابابکر بود - بنا براں ملقب بصدیق شد - در زمان خلافت او را خلیفۂ رسول اللہ مے خواندند - جمعے از اہل حدیث روایت کردہ اند - کہ حضرت رسول صلے اللہ علیہ وسلم فرمود کہ عرض نکردم اسلام را بر ہیچ احدے - مگر آنکہ او را در قبول تردّدے و تفکرے رو نمود - مگر ابوبکر کہ بے توقف ایمان آورد - و باتفاق ارباب فضل و کمال او اول کسے است از رجال احرار کہ جمال حال او بحلیۂ ایمان زینت یافت - و انوار ہدایت بر وجنات روزگارش تافت - و نخستیں شخصے است کہ بر مسند خلافت نشست - و در حین وفات خلیفہ تعیین کرد - و اول کسے است کہ در حضور پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم خطبہ خواندہ مشرکاں را باسلام دعوت نمود - و نخستیں مومنے است ازیں امت کہ بہ بنائے مسجد پرداخت - و صاحب شرط و حاجب مقرر ساخت - دفع شر مسیلمۂ کذاب و ارباب ارتداد در زمان خلافت او بوقوع پیوست - و فتح از بلاد عراق و شام ہمدراں ایام واقع گشتہ - وفات آں خلیفۂ خجستہ صفات بقولے در روز دوشنبہ ششم جمادی الآخر سال سیزدہم از ہجرت دست دادہ - و بروایت اکثر مورخاں آں واقعہ در روز جمعہ بست و دوم یا بست و سوم ماہ مذکور اتفاق افتادہ - و در روضۂ منورۂ حضرت خیر البریہ علیہ السلام و التحیہ مدفوں گردیدہ - مدت خلافتش بقول اصح اشہر دو سال و سہ ماہ و چند روز بودہ - و زمان حیاتش شصت و سہ سال - و اللہ اعلم بحقیقۃ الحال *

بیعت ابوبکر بن ابی قحافہ

کافۂ علمائے انام و علامۂ فضلائے اعلام مرقوم گردانیدہ اند -

که چون حضرت رسول علیه و علی آله السلام از عالم غم انجام
بریاض دار السلام انتقال فرمود - جمعی کثیر از انصار در سقیفهٔ بنی
ساعده که مهمات کلیه را آنجا قرار میدادند - مجتمع گشتند - و داعیه نمودند
که امر خلافت را بر سعد بن عباده مقرر سازند - چون این خبر بسامع
اشراف مهاجر رسیده - صدیق و فاروق و ابو عبیده بن الجراح با دیگر
از اصحاب خیر البشر صلی الله علیه وسلم ! بدان مجمع شتافتند - و
میان مهاجران و انصار در باب تعیین شخصے که متصدیٔ امر خلافت
گردد - گفت و شنود بسیار واقع شده - هر یکے از فریقین در ذکر
مفاخر و مناقب خویش سخنان بر زبان آوردند - و چون انصار دانستند -
که اکابر مهاجر خلافت سعد بن عباده قبول نمے نمایند - گفتند - مِنَّا
اَمِیْرٌ وَ مِنْکُمْ اَمِیْرٌ - مهاجران بر زبان راندند - که تعداد امرا مستلزم
هیجان مواد فتنه و فساد است - بالآخر فاروق گفت - اے گروه
انصار شما از سید ابرار صلی الله علیه و علی آله الاطهار ! نشنیدید
که فرموده - اَلْاَئِمَّةُ مِنَ الْقُرَیْشِ - بشر ابن سعد انصاری جواب
داد - که بخدا سوگند که من این حدیث را از حضرت خاتم
النبیین صلی الله علیه وسلم ! شنیده ام و میدانم - که این مهم
بر یکے از قریشیان قرار یابد - ابوبکر گفت - اَحْسَنْتُ اَحْسَنْتُ وَ
نِعْمَ الرَّجُلُ - اے گروه مسلمانان ! من این منصب را طالب
نیستم - باید که با یکے ازین دو بزرگوار یعنی عمر ابن الخطاب یا
ابو عبیده بن الجراح بیعت نمائید - ایشان گفتند - با وجود فضیلت
و سبقت تو در اسلام چگونه متصدیٔ این امر گردیم - دست
بیرون آر - تا با تو بیعت کنیم - و نخست فاروق مبایعت نمود -
و روایتے آنکه اول که با ابوبکر بیعت نمود - بشر بن سعد انصاری بود -
و بعضے از مورخین گویند - نخستین شخصے که با صدیق بیعت نمود -
عباد بن بشر بود - و العلم عند الله الودود - بصحت پیوسته - که در

ثقیفۂ بنی ساعدہ حضار مجلس از مہاجر و انصار بخلافت صدیق اتفاق نمودہ بیعت کردند۔ و روز دیگر بیعت عام بوقوع پیوست۔ و چوں امر خلافت بر ابوبکر قرار یافت۔ چنانچہ خیر البشر فرمود۔ اسامہ بن زید را با لشکر فرخندہ اثر بجانب دیار شام ارسال فرمود۔ و از آں جیش کسے غیر فاروق تخلف ننمود۔ روایتے آنکہ اسامہ تا بداں منزل کہ پدرش شہید شدہ بود۔ رفتہ بے از آنکہ با مخالفاں ملاقات شاید۔ باز گشت۔ و قولے آنکہ میان او و مخالفاں مصاف اتفاق افتاد۔ و اسامہ بفتح و ظفر اختصاص یافت۔ آنگاہ عنان مراجعت بصوب مدینہ تافت *

خروج اسود عنسی در یمن و کشتہ شدن او

اسود عنسی کہ ملقب بہ ذو الحمار است۔ در اواخر اوقات حیات سید کائنات علیہ و آلہ افضل الصلوات در حدود ولایت یمن دعوے نبوت کرد۔ و چوں او در فن کہانت و شعبدہ مہارت تمام داشت و امور غریبہ بمردم مے نمود۔ جمعے کثیر از قبائل عرب بنبوتش اعتراف آوردند۔ و اسود باں جماعت مستظہر گشتہ با ہفتصد سوار و سی صد پیادۂ جرار بجانب صنعا توجہ نمود۔ و حاکم آں ولایت شہر بن باذان کہ مسلماں بود۔ مقابلہ کردہ بفتر شہادت فائز گشت۔ و اسود بشہر صنعا رفتہ زن شہر بن باذان را بحبالۂ نکاح در آورد۔ چوں خبر خروج آں مدعی کذاب بسمع شریف حضرت رسالت مآب رسید۔ آں جناب بہ بعضے از امرا و گماشتگان خویش کہ در حدود یمن بودند۔ نامہ نوشتہ ایشاں را بر قتل اسود تحریص فرمود۔ فیروز کہ پسر عم منکوحۂ شہر بن باذان بود۔ پیش دختر عم خود کہ حالیا زوجۂ اسود بود و متابعت ملت محمدی مے نمود۔ رفت۔ و داعیۂ کشتنش کہ داشت۔ باو گفت۔ آں مومنہ بر زباں آورد کہ من شخصے ازیں کذاب و فاسق تر ندیدم۔ شب ہمہ شب

بشرب شراب قیام مے نماید۔ و تا چاشتگاه در خواب مانده غسل جنابت بجا نمے آرد۔ اکنوں باید۔ کہ شما در فلاں شب بہ فلاں موضع آمده دیوار خانہ را سوراخ کرده بسر بالین اسود روید۔ و مہمش را باتمام رسانید۔ فیروز گوید۔ در شب موعود من با شخصے دیگر داذویہ نام بداں سو شتافتہ دیوار خانہ بشگافتیم۔ و من جرأت نموده بدانجا در آمدم۔ و چوں از غایت خوف و دہشت شمشیر خود را در بیروں فراموش کرده بودم۔ سر و ریش آں ملعون را گرفتم۔ و بقوت ہرچہ تمامتر گردنش را چناں تاب دادم کہ بشکست۔ پس سر اسود را از تن جدا کرده بمنازل خویش باز گشتیم۔ چوں صبح صادق طلوع نمود۔ مؤذنے را فرمودند۔ کہ باذاں قیام نماید۔ و او پس از اَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَّسُوْلُ اللّٰهِ گفت۔ اَشْهَدُ اَنَّ عَبْهَلَةَ كَذَّابٌ۔ و عبہلہ نام اسود است۔ متابعان اسود از شنیدن آں کلمہ در خروش آمده۔ فیروز سر اسود را بہ جانب ایشاں انداخت۔ و آں جماعت پراگنده گشتہ بعضیاں از ایشاں نجات یافتند۔ گویند مدت استیلاے اسود بر یمن سہ ماه بیش نبود۔ و قتل او قبل از وفات سید کائنات علیہ افضل الصلوات بیکروز بوقوع انجامید۔ و آں حضرت را ایں صورت معلوم شد۔ و اصحاب را خبردار گردانید۔ و بر زبان معجز بیاں گذرانید۔ کہ فَازَ فَیْرُوْزُ۔ و روایتے آنکہ بعد از انتقال پیغمبر آخر الزماں بریاض رضواں صدیق لشکرے مجدد بامراے یمن ارسال داشتہ۔ و ایشاں را بمقاتلۂ اسود مامور ساختہ۔ و میان اہل اسلام و اصحاب ظلام محاربہ بوقوع پیوستہ نسیم فتح و فیروزی بر پرچم علم امت سید عالم صلے اللہ علیہ وسلم وزید۔ و اسود بر دست فیروز مقتول گردید ؂

ذکر ارتداد قبائل عرب از ملت محمدی و بیان محاربۂ خالد بن ولید با طلحۂ اسدی

چوں واقعۂ انتقال سید اخیار صلے اللہ علیہ و علے آلہ الابرار در اطراف بلاد و دیار انتشار یافت۔ اکثر قبائل عرب قدم در وادئ ارتداد نہادہ۔ فرقۂ ادائے زکوٰۃ را مکروہ داشتند۔ و طائفۂ تن آسانی اختیار کردہ صوم و صلوٰۃ را بگذاشتند۔ و ہم طلحہ بن خویلد اسدی و مسیلمۂ کذاب کہ دعوے نبوت میکردند۔ قوت یافت۔ جمعے کثیر در رایت نکبت آیت ایشاں مجتمع گشتند۔ و طلحہ در زمان حیات سید کائنات علیہ روائح الصلوات و فوائح التسلیمات بمدینۂ طیبہ شتافتہ شرف صحبت آں حضرت را دریافت۔ و ایماں آوردہ بقبیلۂ خود باز گشت۔ آنگاہ مرتد گشتہ آغاز دعوے نبوت کرد۔ و مجموع بنی اسد ترک مسلمانی دادہ برسالت وے اقرار نمودند۔ ابوبکر در اوائل سال دوازدہم از ہجرت خالد بن ولید را با سہ ہزار مرد شمشیر زن بقتال ارباب ردأت نامزد کردہ۔ خالد بمعسکر طلحہ نزدیک رسیدہ نائرۂ قتال مشتعل گردانید۔ و طلحہ کسائے بر سر انداختہ در گوشۂ بنشست۔ و بہردم گفت۔ کہ محل نزول وحی است۔ عتبہ بن حصین فزاری کہ باو پیوستہ بود۔ در اثنائے جنگ چند نوبت نزد طلحہ رفتہ پرسید۔ کہ جبرئیل نازل شدہ یا نے۔ او بجواب مے گفت۔ کہ ہنوز نیامدہ۔ مگر دو نوبت آخر گفت۔ کہ جبرئیل نزول نمود۔ و با من گفت اِنَّ لَکَ رِحَاءً کَرِحَاءِہٖ وَ حَدِیْثًا لَا تَنْسِیَاہُ یعنی امید تو بامید خالد ہمدوش نشود۔ و میان شما حالتے است کہ ترا آں فراموش نگردد۔ عتبہ بعد از شنیدن ایں سخن آواز برآورد۔ کہ اے بنی فزارہ فرار اختیار نمائید۔ کہ ایں بد بخت دروغ گو است۔ آنگاہ آں قوم بگریخت۔ و خالد بن ولید بر سپاہیان طلحہ حملہ کرد۔ و ایشاں

نیز از میدان ستیز رو بوادیٔ گریز نهادند - و طلحه بجانب شام شتافت - و بالآخر باسلام مساعد گشته در حرب نهاوند شربت شهادت چشید ؛

ذکر شمۂ از حال مسیلمه و سجاح و بیان ازدواج ایشان بے وقوع نکاح

مسیلمه که نام او ثابت بن قیس است - در یمامه آغاز دعوے نبوت کرد - و بنابر آنکه از فن سحر و شعبده وقوفے تمام داشت - امور عجیب بمردم خود نمود - و در برابر آیات بینات الٰہی کلمات مزخرفه مسجعه ترتیب داده بر اتباع خویش بخواند - بعد از فوت حضرت رسالت صلے اللہ علیه وسلم کارش قوت گرفت - و صد ہزار کس در ظل علم شقاوت شیمه او مجتمع گشتند - در خلال ایں احوال سجاح بن حارث ثعلبیه که عورتے نصرانیه بود - بنابر حسب ریاست آغاز دعوے نبوت کرد - و سخنان مسجع بر زبان آورده - مجموع بنی ثعلب که قوم وے بودند - دریں دعوے او را تصدیق نمودند - و ناگاه بر سر قومے از عرب تاخته بنهاب اموال آں قبیله پرداختند - و اکثر ایشاں را دفین خاک ساختند - آنگاه ارباب تدبیر صلاح چناں دیدند - که بمحاربۂ متابعان ملت حضرت رسالت صلے اللہ علیه اقدام نمایند - اما سجاح کلمۂ چند مسجع خواند مبنی بر آنکه اول بجانب یمامه رفته مهم مسیلمه را فیصل مے باید داد - و آں جماعت طریق متابعت مسلوک داشته - سجاح رایت عزیمت بطرف یمامه بر افراشت - و مسیلمه ازیں معنی وقوف یافته جمعے را برسم رسالت نزد سجاح فرستاد - تا کیفیت حال او را معلوم نمایند - و بعد از آمد و شد رسل و رسائل آں کذاب و کذابه را حقیقت مهم یکدیگر معلوم شد - و بین الجانبین مصالح بوقوع پیوست - و سجاح بر لشکر پیشی گرفته با ده کس از خواص نزد مسیلمه رفت -

و او در خیمهٔ که نزدیک بقلعهٔ خود نصب کرده بود۔ با وے ملاقات نمود۔ و آں دو کذاب در آں خلوت کلمات مسجع و عبارات مزخرفہ بر یکدیگر خوانده مائل بمواصلت هم گشتند۔ و سه شبانه روز بکام دل گذرانیدند۔ آنگاه سجاح طبل رحیل کوفته بقوم خویش پیوست۔ اصحاب او از وے سوال کردند۔ که ملاقات مسیلمه با تو چگونه اتفاق افتاد۔ جواب داد۔ که مسیلمه را مانند خود پیغمبر مرسل یافتم۔ و بموجب وحی سماوی عنان توسن نفس بمناکحتش تافتم۔ آں طائفه پرسیدند۔ که مهر تو چه بود۔ گفت هیچ۔ گفتند عیب تمام باشد که مثل تو عفیفه بے مهر شوهر کند۔ اکنوں بیمامه باز گشته طلب مهر نمائے۔ سجاح بطمع خام بار دیگر متوجه یمامه شد۔ و چوں مسیلمه از قدوم او خبر یافت۔ فرمود۔ تا ابواب قلعه را مضبوط ساختند۔ و بنفس شوهم بر زبر دروازه برآمده از سجاح پرسید۔ که بچه سبب رنجه شدهٔ۔ سجاح صورت حال را بیاں کرد۔ مسیلمه مؤذن سجاح را طلبیده گفت۔ که درمیان قوم خویش ندا کن که مسیلمه رسول خدا نماز بامداد و نماز خفتن را جهت مهر سجاح از شما برداشت۔ آنگاه سجاح بمعسکر خود معاودت نمود۔ و بروایتے چند روز در آں نواحی رحل اقامت انداخت۔ تا مسیلمه نصف خرمائے بنی یمامه را برسم کابین نزد او فرستاد۔ القصه ازیں واقعات درمیان قبائل کذب سجاح ظاهر گشته از متابعت پشیماں گشتند۔ و رو بمنازل خود آورده بدین اسلام رجوع کردند۔ و سجاح با چهار صد نفر عناں عزیمت بموصل که مسکن او بود۔ منعطف گردانید۔ و تا زمان حکومت معاویه زنده مانده جمال حالش بحلیهٔ ایماں زیور یافت۔ آنگاه بعالم آخرت شتافت +

واقعهٔ یمامه و قتل مسیلمه

خالد بن ولید چوں از قضیهٔ یمن فراغت یافت۔ به بست هزار

نفر جانب یمامہ شتافت - در آں وقت مسیلمہ چہل ہزار مرد جرار فراہم آوردہ در نواح باغے کہ آں را حدیقۃ الرحمٰن مے گفتند - و بالآخر بہ حدیقۃ الموت موسوم شد - مستعد جنگ و پیکار نشستہ بود - چوں تقارب فریقین بتلاقی انجامید - و نائرۂ حرب و قتال بباد حملۂ ابطال رجال مشتعل گردید - نخست ارباب ضلال را استیلا دست دادہ فوجے کثیر از قرائے اصحاب بعز شہادت فائز شدند - و کفار خود را بہ خیمۂ خالد رسانیدہ آں را بشگافتند - چوں ثابت بن قیس انصاری و زید بن الخطاب و براء بن مالک غلبۂ کفار و فرار امت سید ابرار را مشاہدہ نمودند - زبان ملامت کشادہ کمر شجاعت بر میاں بستند - و بنابر اہتمام ایشاں مسلماناں دلیر تر شدہ بر اتباع مسیلمہ حملہ کردند - محکم بن الطفیل کہ از اعظم شجعان یمامہ بود - بہ قتل رسید - و بداں سبب کفار شکست یافتہ از میدان نبرد رو بوادیٔ گریز نہادند - و بہ حدیقۃ الموت راہ جستہ متحصن شدند - براء بن مالک تیغ جہاد آختہ و خود را در آں باغ انداختہ چنداں کشش و کوشش نمود - کہ اہل یمامہ ابواب حدیقہ را باز گذاشتند - و مسلماناں در آنجا ریختہ بسیارے از کافراں را بقعر جہنم فرستادند - و مسیلمہ بر دست وحشی قاتل سید الشہدا حمزہ بن عبد المطلب رضی اللہ عنہ و ابن عمارہ انصاری کشتہ شد - و نسیم فتح و ظفر بر پرچم اسلام وزید - و لوائے کفر و ضلال نگونسار گردید - و ہم مردمے کہ در قلعۂ یمامہ متحصن بودند - بطریق مصالحہ فیصل یافت - و خالد خبر ایں فتح مبیں را با خمس غنائم نزد صدیق فرستاد - و انواع فرح و سرور بر وجنات ارباب توحید تافت - و در آں جنگ از سپاہ مسیلمہ چہاردہ ہزار نفر بہ قتل رسیدند - و از مسلماناں بروایتے ہفتصد نفر و بہ قول اکثر مورخاں سی صد و شصت کس شربت شہادت چشیدند ٭

در اسلام مثنیٰ بن حارثہ شیبانی و رفتن خالد بن ولید بجانب عراق جہت تمہید مبانیٔ مسلمانی

در سال دوازدہم از ہجرت پیغمبر آخر الزماں مثنیٰ بن حارثہ کہ از اعیان بنی شیبانی بود۔ بنابر حب مسلمانی بہ مدینہ شتافتہ زبان بکلمۂ توحید جاری گردانید۔ و بعرض ابوبکر رسانید۔ کہ قوت و جمعیت ملوک عجم بہ ضعف و پریشانی سمت تبدیل گرفت۔ و دولت و اقبال آں طائفہ بہ نکبت و ادبار صفت تغیر پذیرفتہ۔ امید آنکہ مرا شرف اجازت ارزانی داری۔ تا باتفاق مردم کاری لشکر بحدود کوفہ و سواد عراق برم۔ و آں دیار را از دست کفار اشرار بر آورم۔ ابوبکر او را رخصت داد۔ مثنیٰ برآں موجب بہ تقدیم رسانید۔ و بسیارے از مراعی و مواشئ فارسیاں را بہ تصرف درآورد۔ عجمیاں در صدد منع آمدہ باجتماع سپاہ و ارسال رجال رزمخواہ اقدام نمودند۔ و چوں ایں خبر بہ مدینہ رسید۔ ابوبکر بہ استصواب جماہیر مہاجر و مشاہیر انصار زمام سرورائۓ سپاہ عراق و مقاتلۂ اہل کفر و شقاق را در قبضۂ اقتدار خالد بن ولید نہاد۔ و نامہ بوے نوشت۔ کہ از یمامہ روے توجہ بداں صوب آورد۔ و در اعلاے اعلام اسلام مساعی جمیلہ مبذول دارد۔ و خالد با قریب دہ ہزار سوار نامدار بسواد عراق درآمد۔ مثنیٰ بدو پیوست۔ در آں وقت حکامے کہ بہ سواد ذخیرہ بودند۔ میان ایشاں و مسلماناں مہم بمصالحہ انجامیدہ۔ و خالد جزیہ بر ایشاں مقرر ساختہ بجانب ابلہ شتافت۔ ہرمز در آں معرکہ بہ ضرب تیغ خالد کشتہ گشتہ نصرت نصیب اہل اسلام شد۔ و مقارن آں فتح قارن کہ امیر اہواز بود۔ و با سپاہ صف شکن بہ مدد ہرمز مے آمد۔ نزد بہ معسکر مسلماناں رسید۔ و خالد او را استقبال نمودہ آتش قتال بر افروختہ نوبت دیگر نسیم فتح و ظفر بر پرچم ارباب توحید وزید۔ قارن در

پنجۂ تقدیر اسیر گشت ۔ و قریب سی ہزار از کفار خاکسار بزخم شمشیر آبدار و نوک نیزۂ ثعبان کردار از پاے در افتادند۔ و بسیارے از ایشاں بقید اسار گرفتار گشتند۔ بعد ازیں واقعہ کسرٰی شخصے را کہ موسوم بہ ہزار مرد بود۔ با جمعے کثیر از دلیران میدان نبرد بہ جنگ خالد فرستاد۔ و مدت مقابلہ و مقاتلہ بست روز امتداد یافت۔ در روز آخر ہزار مرد بر دست خالد با ہزار سالہا برابر شدہ کفار بگریختند۔ آنگاہ جابان نامی با سی ہزار مرد خنجر گذار بہ محاربۂ خالد مبادرت نمودہ۔ مہم او نیز مثل سائر عجمیاں بہ فیصل انجامید۔ و خالد دریں محاربات غنائم موفور و اموال نا محصور گرفتہ خمس آں را بہ مدینہ فرستاد۔ و تتمہ بر لشکریاں تقسیم فرمود۔ و ہم دریں سال بہ عنایت ملک متعال انبار و عین التمر و دومۃ الجندل نیز باہتمام خالد بن ولید و مثنٰی بن حارثہ شیبانی و سائر سایبان خرد مسلمانی مفتوح گشت۔ و رفعت ماہچۂ اعلام اسلام از فرق فرقدین در گذشت۔

ذکر نہضت سپاہ اسلام بجانب ولایت شام و معاودت سفارت ہشام و فتح مسلماناں بعون ملک العلام

در سال سیزدہم از ہجرت خیر الانام علیہ التحیۃ والسلام ابوبکر را داعیۂ فتح شام در خاطر افتاد۔ ہفت ہزار مرد مقاتل را یراق نمود۔ و سرداریٔ آں سپاہ را بہ عمرو عاص و ابو عبیدہ بن الجراح و یزید بن ابی سفیان و شرجیل بن حسنہ تفویض فرمود۔ و عمرو عاص را بامارت فلسطین نامزد کرد۔ و ابو عبیدہ را بایالت حمص و یزید بن ابی سفیان را بحکومت دمشق و شرجیل را بریاست اردن۔ و چناں مقرر نمود۔ کہ چوں امراے اربعہ در یک موضع مجتمع باشند۔ امارت تمامی لشکر تعلق بہ ابو عبیدہ داشتہ باشد۔ و اگر متفرق باشند۔ ہر یکے بہ امارت سپاہ و ناحیۂ خود قیام نماید۔ القصہ چوں آں جماعت طے مراحل و منازل کردہ بہ ممالک شام در آمدند۔ ابو عبیدہ بمقتضاے راے خویش یا باشارت ابوبکر ہشام بن عاص را کہ برادر عمرو بود۔ یا دیگرے از خواص

نامزد رسالت قیصر فرمود۔ تا او را بہ قبول دین اسلام و متابعت خیر الانام علیہ الصلوٰۃ والسلام دعوت نمودہ لوازم نصیحت بجا آوردہ از عناد و لجاج نہی فرمایند۔ از ہشام مروی است۔ کہ گفتہ۔ چوں از ابو عبیدہ رخصت یافتہ بجانب مملکت ہرقل شتافتیم۔ در غوطہ دمشق بپایۂ سریر جبلہ کہ در آں ولایت از قبل قیصر بر مسند کامرانی متمکن بود۔ رسیدیم۔ و او درآں وقت بر تختے بلند مسکن داشت۔ و بہر جانبہا از راست و چپ او امیراں بر کرسیہا نشستہ و جامہائے زربفت پوشیدہ۔ اما جبلہ اثواب سیاہ در بر داشت۔ چوں چشم جبلہ بر ما افتاد۔ کسے باستقبال فرستادہ پرسید۔ کہ بچہ مہم قدم رنجہ شدہ اید۔ گفتیم کہ ما سبب آمدن خود را نگوئیم الا بہ جبلہ۔ جبلہ ما را پیش طلبیدہ بے واسطہ در تکلم آوردہ۔ ما او را باسلام دعوت کردیم۔ قبول نکرد۔ آنگاہ سوال کردیم۔ کہ چرا کسوت سیاہ پوشیدہ۔ جواب داد۔ کہ ایں کسوت را سواد خود ساختہ سوگند خوردہ ام کہ آں را از تن برنکشم۔ تا وقتے کہ شما را از نواحے شام بیروں نکنم۔ ما گفتیم۔ کہ غریب نذرے کردی و عجیب امرے بخاطر آوردی۔ و حالانکہ ما بر آں عزیمت ایں مسافت پیمودہ ایم کہ ترا بلکہ پادشاہے را کہ از تو بزرگتر است۔ از ممالک روم و شام اخراج نمائیم۔ و دریں دیار شعار ملت سید ابرار صلے اللہ علیہ و علےٰ آلہ الاخیار ظاہر فرمائیم۔ جبلہ گفت۔ ایں معنی طائفۂ سمرا را میسر خواہد شد نہ شما را۔ ما پرسیدیم کہ سمرا کدام قوم اند۔ جواب داد کہ سمرا جمعے اند۔ کہ بروز روزہ دارند و بشب نماز گذارند۔ گفتیم۔ واللہ کہ صیام و قیام ما بریں منوال است۔ و بعد از استماع ایں سخن تغیرے تمام بحالش راہ یافت۔ در حال شخصے را رفیق ما گردانیدہ نزدیک ہرقلہ فرستاد۔ و پس از آنکہ ما بدار الملک قیصر در آمدیم۔ آں شخص گفت۔ کہ شتران شما قابل آں نیست کہ سوار شدہ بپایگاہ پادشاہ روید۔ اگر خواہید۔ مراکب راہوار حاضر سازیم۔ جواب دادیم۔ کہ بہمیں وضع ما در خانۂ قیصر خواہیم رفت۔ و او ما را موقوف گردانیدہ صورت حال عرض داشت۔ از ہرقلہ

جواب آمد - که بهر نوع خواهند - ایشان را دستوری ده - تا بیایند - و
ما چون بدرگاه پادشاه رسیدیم - شتران را بخوابانیدیم و گفتیم لَآ اِلٰهَ
اِلَّا اللّٰهُ وَ اللّٰهُ اَکْبَرُ - و از گفتن این تکبیر غرفه و کوشک و
بروایتے مجموع قصر قیصر مانند نخلے تر از باد صرصر در حرکت آمد -
قیصر این صورت را مشاهده کرده کسے نزد ما فرستاد - که شما را نرسد -
که این جا اظهار ملت کنید - سخنے و پیغامے که دارید - اعلام نمائید -
ما جواب دادیم - که بغیر قیصر سخن نگوئیم - و قیصر این ملتمس را
مقبول داشته رخصت ملاقات داد - ما به مجلس او آمده دیدیم - که بر
تختے نشسته - و جمعے از مردم قوی هیکل در پاے سریرش استاده اند -
که تمامی ارکان دولتش اند و لباسهاے سرخ در بر دارند - و چون
چشم او بر ما افتاد - تبسم نموده پرسید - که چرا مراسم تحیت بجا نیاوردید -
جواب دادیم - که تحیت ما بر شما حلال نیست - همچنانکه تحیت شما بر ما -
گفت - تحیت شما به پادشاه چه باشد؟ گفتیم که السلام علیک -
گفت - او بچه کیفیت جواب گوید؟ جواب گفتیم که همین لفظ را
منقلب گرداند - باز پرسید - که بزرگترین الفاظ شما کدام است؟ گفتیم
لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَ اللّٰهُ اَکْبَرُ - درین وقت نیز دیگر باره آن غرفه جنبیدن
گرفت - هرقل گفت - که هرگاه در خانهاے خود این کلمه بر زبان رانید -
این صورت مشاهده مے شود؟ گفتیم - که ما هرگز درمیان خویش مثل
این حالتے ندیده ایم - قیصر گفت - اے کاشکے در حین گفتن این
کلمه خانها بر سر شما فرود آمدے و یک نیمهٔ ملک من زائل گشتے -
گفتیم که چرا؟ گفت - که فوت نصفے از ملک به من آسان تر است
از ظهور دین محمدی - هشام گفت - قیصر بعد ازیں قیل و قال و
جواب و سوال فرمان داد - تا ما را در منزلے فرود آوردند و خدمات
شایسته کردند - و پس از انقضاے سه روز شبے ما را در خلوت طلب
داشته حکایتے چند پرسید و جواب شنید - و گفت کاش خدا تعالے

بدرقهٔ توفیق من گرداند۔ تا دست از تمشیت امور مملکت کوتاہ ساختہ
بہ حجاز روم و لوازم عبودیت کمترین کسے از شما بتقدیم رسانم۔
لیکن دریغ کہ دل از سلطنت و فرمانروائی بر نمے توانم گرفت۔ بعد از
وقوع ایں معاملات قیصر ہشام را رخصت معاودت ارزانی داشت۔
و ایشاں بر رواحل خویش نشستہ رو بخدمت ابو عبیدہ آوردند۔ و
پس از وصول آنچہ در آں سفر دیدہ و شنیدہ بودند بتفصیل معروض
گردانیدند۔ و ابو عبیدہ بعد از استماع ایں سخنان قیصر متعجب گشتہ
ایں آیہ بر زباں راند۔ کہ خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوْبِهِمْ وَ عَلٰى سَمْعِهِمْ
وَ عَلٰى اَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَّ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ۔ و کیفیت حال را بابوبکر
عرض داشت نمود۔ و لشکریاں را بتہیہ قتال اشتغال نمود ۔

چوں قیصر از در آمدن سپاہ اسلام بہ ولایت شام خبر یافت۔
برادر خود مذارق را باپنجاہ ہزار یا ہفتاد ہزار مرد جرار جہت تدارک آں
مہم بنواحے فلسطین فرستاد۔ و خود بہ انطاکیہ شتافتہ بہ اجتماع سائر
جنود نکبت ورود فرماں فرمود۔ و عمر عاص کیفیت حال را بدار الخلافہ
نوشتہ۔ ابوبکر عجالۃ الوقت ہاشم بن عتبہ بن ابی وقاص را با سہ ہزار
کس مجدد باِمداد فرستاد۔ بعد از آں مکتوبے بہ خالد ولید در قلم آورد
بدیں مضمون کہ امارت سپاہ شام را بہ جانب تو تفویض کردیم۔ مہام
عراق را در کف کفایت مثنے نہادہ تو بدیار شام روی و لشکر اسلام
را در سایۂ اعلام نصرت انجام جاے دادہ ہمت بر دفع کفرۂ روم و
شام مصروف داری۔ و چوں ایں نامہ بہ خالد رسید۔ بموجب فرمودہ
عمل نمودہ با سپاہے کہ در معرکۂ یمامہ ہمراہ داشت۔ علم توجہ بطریق شام
بر افراشت۔ و در اثنائے راہ بہ فتح بعضے از قلاع و قصبات پرداختہ در
منزل قنادہ بصرے باابو عبیدہ بپیوست۔ و متوجہ فتح آں بلدہ شد۔
مردم بصرے جزیہ قبول نمودند۔ بعد از آں خالد و ابو عبیدہ بہ مدد
عمرو عاص شتافتہ در فلسطین بوے ملحق گشتند۔ و طائفۂ سپاہ روم

که در حدود فلسطین بودند۔ بر جمعیت مسلمانان اطلاع یافتہ بہ طرف اجنادین کہ موضع است درمیان رمله و بیت جبرین رفتند ۔ و مسلمانان نیز بداں جانب توجہ نمودند۔ و در آں وقت سی و شش ہزار کس در ظل رایت خالد بودند و عدد جنود روم و شام را از ہفتاد ہزار یا سی صد و بیست ہزار گفتہ اند ۔ و بعد از تلاقئ طرفین حربے صعب دست داده ہزیمت بہ لشکر کفار افتاد ۔ خالد بعد ازیں واقعہ با لشکر ظفر قرین متوجہ دمشق شده آں را محاصرہ فرمود۔ در آں اثنا بہ وضوح پیوست کہ ہشت ہزار نفر لشکر روم جہت امداد دمشقیاں سفر کرده در موضع مرج الصفر رسیده اند ۔ و خالد متوجہ ایشاں گشتہ بہ یک حملہ جملہ آں سپاه را ہزیمت داد و قریب ہزار کس را بہ دوزخ فرستاده گریختگاں را تعاقب نمود ۔ بعد ازیں فتح مبین خالد با سپاه ظفر قرین کرت دیگر عنان عزیمت بہ جانب دمشق انعطاف داد و بہ ظاہر آں بلده فرود آمده در بارۂ محاربہ و محاصرۂ شامیاں اہتمام کرد ۔ در خلال آں احوال معلوم شد۔ کہ چوں خبر واقعۂ اجنادین بہ سمع ہرقل رسیده لشکر بسیار ترتیب نموده بجانب خالد رواں کرد ۔ لاجرم خالد باتفاق سائر سپہ سالاران اسلام از ظاہر دمشق برخاستہ روے بروسیاں آورد ۔ و در کنار شہر یرموک بدیشاں رسیده از جانبین بتسویہ صفوف پرداختند ۔ در آں معرکہ جنود روم سی صد ہزار بودند ۔ و لشکر اسلام چہل ہزار۔ و پیش ازانکہ دلیران روزگار بہ ہیجان غبار معرکۂ کارزار بر دارند۔ قاصدے از مدینہ رسیده بآواز بلند گفت ۔ مژده باد اے مسلماناں کہ اینک از نزد خلیفہ رسول اللہ دوازده ہزار سوار خنجر گذار بمدد شما رسد۔ و در پہلوے خالد ایستاده آہستہ او را از فوت ابوبکر و خلافت عمر خبر داد۔ خالد گفت بدیں تقدیر من از امارت لشکر معزولم ۔ قاصد جواب داد کہ بلے سردارے ایں سپاه با ابوعبیده تعلق گرفتہ ۔ باوجود

استماع این اخبار خالد خود را از جا نبرد - و باتفاق سائر مردان مرد بمیدان نبرد تاخته دود مرگ از کفار برآورد - نظم

بهر سو که خالد برآورد تیغ — فرو ریخت خون همچو باران ز میغ
گہے جانب چپ گہے سوے راست — بزد تیغ و از کافراں کینه خواست

و سائر سرداران مسلمانان نیز شمشیر آخته بر شامیاں تاخته - اعدا نیز لوازم کشش و کوشش به تقدیم رسانیدند - نظم

دلاوه برآمد ز هر دو گروه — زمین شد ز سم ستوراں ستوه
بخون یلاں خاک آغشته شد — تو گفتی زمین ارغواں کشته شد

بالآخر ریاح نصرت احدیت از مهب عنایت بیغایت بر شقه علم سید عالم وزید و لشکر قیصر فرار بر قرار گزید - و در آں معرکه قریب صد و بیست هزار کفار کشته شد - و از اهل اسلام سه هزار نفر شربت شهادت چشیدند و آں مقدار غنیمت بدست مسلمانان افتاد که بنان قلم از بیان آں بعجز و قصور اعتراف مے نماید - شعر

ز بسیار رخت و اسپ و شتر — دل و دیدهٔ مفلساں گشت پر

و بعد از اجتماع غنائم خالد نزد ابو عبیده رفته او را از فوت صدیق و خلافت عمر و عزل خود و نصب او بامارت لشکر خبر داد - و ابو عبیده به تقسیم غنائم پرداخته خمس آں اموال را به مدینه فرستاد - و بموجب نوشتهٔ عمر نصف جهات خالد را نیز گرفته ارسال داشت ٭

ذکر وفات ابوبکر

در روضة الاحباب مسطور است که سبب فوت صدیق اکبر آں بود که یکے از معارف یهود او را ضیافت نمود و زهر در طعام کرد - صدیق و حارث بن کلاه متطبب از آں طعام خوردند - و هر دو در همان روز بیمار گشته و مدت یک سال مریض بوده در اواخر جمادی الاخرے سال سیزدهم از هجرت وفات یافتند ٭

انتخاب از پنج آہنگ غالب

بداں اے ہوشمندِ سخن پیوند کہ نامہ نگار را آں باید کہ نگارش را از گزارش دور تر نبردہ نیشتن را رنگِ گفتن دہد۔ و مطلب را بداں روش گذارد کہ دریافتنِ آں دشوار نبود۔ و اگر مطلبے چند داشتہ باشد۔ در تقدیم و تاخیر ژرف نگاہی بکار برد۔ و از آں پرہیزد کہ در سخن گرہ در گرہ گردد۔ و اجزائے مدعا بہم دگر فرو خورد۔ زنہار استعارہائے لغاتِ مشکلۂ نامانوس در عبارت درج نکند۔ و در ہر نورد رعایتِ رتبۂ مکتوب الیہ در نظر دارد۔ تا تواند سخن را درازی ندہد۔ و از تکرار الفاظ محترز باشد۔ و بیشتر بمذاق اہل روزگار حرف زند۔ و از احاطۂ قواعد و قوانینے کہ قرار دادۂ ایں مردم است۔ بدر نرود۔ اما اندازۂ خوبئ زبان نگاہ دارد۔ و پیوستہ در آں کوشد کہ سادگی شعارِ او گردد۔ در اقسامِ مکاتیب خاصہ در خطوط و عرائضے کہ بحکام نویسد۔ و مشتمل بر معاملات باشد۔ از اغراق و اغلاق احتراز واجب داند۔ و سخن باستعارہ و اشارہ نگذارد۔ نرم گوید و سنجیدہ گوید۔ و آساں گوید۔ بالجملہ مراتب اعیان روزگار منحصر بر سہ پایہ است۔ اعالی۔ اوسط و ادنے +

اما اعالی آنانکہ فراتر و بلند تر از خود اند۔ مثل پدر و آقا و استاد و مرشد۔ و اوسط برادراں و دوستان اند۔ و ادنے پسراں و نوکراں۔ و باندک تامل دانستہ مے شود کہ ایں ہر سہ پایہ را پایہہائے بیشمار است۔ لیکن شرط چناں است کہ مختصر گوئیم و زود گوئیم +

القاب پدر - قبلۂ کونین و کعبۂ دارین حضرت ولی نعمی مد ظلہ العالی
قبلۂ دو جہاں و کعبۂ جسم و جاں حضرت ولی نعمی دام اقبالہ
حضرت ابوی مخدومی مد ظلہ العالی ؟

ہمیں القاب بہ تغییر دو سہ لفظ بمرشد و اُستاد و آقا نیز
تواں نگاشت - چنانکہ مرقوم میگردد - قبلہ و کعبۂ خافقین حضرت
پیر و مرشد بر حق مد ظلہ العالی - قبلۂ جان و دل و کعبۂ
آب و گل حضرت پیر و مرشد بر حق مد ظلہ العالی +

در عرضداشتہاے کہ بخداوند نعمت و فرماندہانِ عہد باید
نگاشت - قاعدہ چنین است کہ ورقے دراز بگیرند - و پارۂ
بدرازی بگذارند - و در پہنا خطے کشند - و فراز آں خط جناب
عالی وغیرہ الفاظ تعظیم و تکریم بنویسند و زیر آں خط مطلب
عرض نمایند + و باید دانست کہ در عرضداشتہا فقرات خیریت
نوشتن رسم نیست +

در میانِ احباب مراسلات متفاوت است - مجملاً القاب ہا
نگاشتہ مے آید - ہرکہ در طور حفظ ہر مرتبہ باشد - رعایت آں
ملحوظ باید داشت - و آں این است کہ در میزان متصدیاں
شفیق بر مشفق و مشفق بر مہرباں مے چربد - و کرمفرماے مخلصاں بر
کرم فرماے دوستاں تفوق دارد +

القاب - میر صاحب مشفق مہرباں شفیق عطوفت فرماے نیازمنداں زاد لطفہ -
مرزا صاحب مشفق مہرباں کرم فرماے مخلصاں سلمہ اللہ تعالےٰ -
شفیق عطوفت فرماے نیازمنداں سلامت - مشفق مکرم مظہر
عنایت انعم سلامت +

در تعیینِ القابِ ثالثہ فروع بسیار است - اول برادراں
و فرزنداں باشند - ثانیاً رفقاے ہمنشیں کہ در تعیین رتبۂ
ہر یک براے راقم خطوط است - ثالثاً ملازماں و متوسطاں

علی العموم ۔

امّا برادراں را بدیں طرز می‌تواں نگاشت - برادر بجاں برابر بلکہ از جاں بہتر و خوشتر سلمہ اللہ تعالےٰ - برادر گرامی منش فرخندہ سیر از جاں گرامی تر زاد قدرہ و طال عمرہ - برادر عزیز تر از جاں سعادت و اقبال نشاں مد عمرہ ۔

فرزنداں را چنیں مے تواں نگاشت - فرزند دلبند سعادتمند طال عمرہ - برخوردار خجستہ دیدار سعادت و اقبال آثار زاد عمرہ - نور چشم و سرور دل طال عمرہ ۔

در القاب نوکراں و ملازماں تفاوت بسیار است - اندازۂ ارزش ہرکس نگاہ تواں داشت ۔

القاب - اعتضاد دوستاں سلمہ - مہربان دوستاں سلمہ - عزیز القدر فلانی محظوظ باشند - تہور دستگاہ شجاعت پناہ حفظہ اللہ تعالےٰ ۔

نامۂ کہ از بزرگاں رسد - آں را بایں اسما نامزد باید کرد - نوازش نامہ - گرامی نامہ - شفقت نامہ - عنایت نامہ - والا نامہ - کرامت نامہ ۔ نام نامۂ کہ از اواسط رسد - ایں است - ملاطفۂ سامی - محبت نامہ - رقیمۂ الطاف - نگاریں نامہ - مودت نامہ - نامۂ نامی - مکاتبۂ گرامی - مہربانی نامہ - محبت شمامہ - صحیفۂ گرامی ۔

نامۂ کہ از خورداں رسد - بدیں نامہا ذکرش کردہ مے شود - خط بہجت نمط - مکتوب فرحت اسلوب - خیریت نامہ - خط فرحت نمط ۔

نامۂ اوّل کہ از دہلی بنام میرزا علی بخش خاں بہادر رقم شد

برادر صاحب مہرباں گرامی تر از جاں سلامت - مدارس خاں میرسد و نامہ را مے رساند - آنچہ از کالاہے نا رواے من درآنجا باشد - بوے بسپارند - و نیز آنچہ نزد ممنا حفہ بردار ودیعت است - ہم بنام

گرفته بدہانند * شنیده مے شود کہ نواب بدہلی مے آیند۔ بارے از صدق و کذب این خبر رقم کنید۔ و نیز آگہی دہید کہ شما نیز ہمپاے نواب مے رسید۔ یا نہ۔ من آں مے خواہم کہ اگر خبر عزیمتِ نواب دروغ بوده باشد۔ خود بہ فیروز پور رسم۔ و شرفِ قدمبوسیِ عمِ عالی مقدار و مسرتِ دیدارِ شما دریابم۔ عمر و دولت روز افزوں باد *

نامۂ دوم بہ شیخ امام بخش ناسخ

مکرما مطاعا۔ از نیاز و تسلیم آنچہ بتقدیم مے رسد۔ ہماں قدر است کہ نامہ و خامہ آں را بر تابد۔ و از شوق و آرزو ہرچہ گذارش مے پذیرد۔ خود آں مایہ نواند بود کہ در کلک و ورق گنجد * بتاریخ دوم اگست منتخب دیوان ریختہ در موہیں جامہ پیچیده بسبیل ڈاک انگریزی بوالا خدمت رفعت درجت فرستاده شد۔ و تا امروز کہ بست و ششم جمادی الاول و ندانم چندم ماہ انگریزی است۔ بالجملہ ایں قدر بخاطر دارم کہ دو ماه است۔ نوید رسیدن آں نہ رسیده۔ بارہا ہواے ایں جنوں بسر پیچید۔ کہ ہنگامہ بر انگیزم و با کار پردازان ڈاک در آویزم۔ ایں اندیشہ عنان خواہش گرفت کہ ایں گروه کفیل رسانیدن کاغذ و کتاب است نہ وکیل حصول پاسخ و جواب۔ اگر کوتہ قلمی از جنابِ مخدوم است۔ اہل ڈاک را چہ گناه آویزشش را چہ اثر۔ خدا را بمنتظراں پرداختن است۔ و بہ نامہ یاد آوردن و نوید وصول و بشارت قبول فرستادن۔ والسلام مع الاکرام *

نامۂ سوم بخدمت مبارز الدولہ ممتاز الملک حسام الدین حیدر خان بہادر

حضرت نواب صاحب قبلہ و کعبۂ دو جہاں مد ظلہ العالی۔ لاہ ہرچند

صاحب سپاس گرمہاستہ بے اندازہ عذب البیاں و نامہ نگار دریں وادی با ایشاں ہم زباں۔ ہر گونہ مکرمتے کہ در بارۂ ایشاں بظہور مے رسد و خواہد رسید۔ منت آں بر من است و خواہد بود۔ ہمانا کہ ایشاں از نا سازئے روزگار ستوہ آمدہ سیر آں دارند کہ در دنیا طلبی بمراتب بلند عروج نمایند۔ لاجرم تفقد ملازماں را نردبانِ پایۂ رفعتِ جاہ شناختند و سپارش وگذارش نامہ نگار را ذریعۂ بدیعۂ حصول التفات جناب انگاشتہ اند۔ چہ خوش باشد کہ ایشاں از گمانِ خود و من از روے ایشاں شرمسار نباشم۔ زیادہ حد ادب ۔

نامۂ چہارم بذوالفقار الدین حیدر خاں عرف حسین مرزا

عنایت فرماے من۔ دوست ہم عمر ہم سبقِ شما رقعۂ مختصرے بنامِ شما فرستادہ است۔ و بنامۂ کہ مرا نوشتہ است۔ ہمدریں باب یعنی در طلبِ کتاب فراواں ابرام کردہ۔ من خود رقعۂ دوست شما را مے فرستم۔ مناسب آں است کہ کتاب و اگر درآں باب عذرے باشد۔ جواب ارسال دارید۔ تا ہرچہ فرستادہ باشید فرستادہ آید۔ لیکن ہم امروز کہ فردا روندہ میرود ۔

نامۂ پنجم بنام نواب مصطفیٰ خاں بہادر

جاں را از تن سپاس و خواجہ را از بندہ نیایش۔ روز آدینہ چوں شب شد۔ بزم سخن آراستند۔ ازاں رو کہ غزل نہ گفتہ بودم نہ از شرمِ تہیدستی سر در پیش داشتم۔ و رفتن بانجمن مضمونے بود کہ ہرگز بخاطر نمے گذشت۔ والا جاہ نواب ضیاء الدین خاں سلمہ اللہ تعالےٰ دو فرشتہ بر من گماشت۔ زین العابدین خاں عارف۔ و غلام حسین خاں محو۔ یعنی ایں ہر دو ابرام

پیشه شامگاه بخلوت کدهٔ تنهائیے من آمدند۔ و فیل آوردند۔ و بدانسان که شیر را چوں شکار کنند۔ بر فیل بار کنند۔ مرا بانجمن بردند۔ و بدیدار مخدوم معظم و صدر اعظم مولوی محمد صدر الدین خاں بہادر تلافئے رنج راہ کرد۔ بارے صرفۂ رہرواں در آں بود که مولانا صہبائی قدم رنجہ نہ فرمودہ بودند۔ غزل مولانا صہبائی در زمین طرحی دو سہ بیت دلنشیں داشت۔ از یارانِ بندہ میرزا زین العابدین خاں عارف و جواہر سنگہ جوہر در زمینِ طرح دو غزل خواندہ نقش نغز گوئی بکرسی نشاندند۔ من بغزلیکه ہمدراں روز گفته بودم۔ زمزمہ سرائے آمدم + نامه نگار اسد اللہ۔ نگاشتهٔ پنجشنبہ بست و سوم مارچ ہنگام نماز عصر که ابر قطرہ فشاں بود و ہوا تگرگ بار +

نامهٔ ششم بنام مولوی سراج الدین احمد

مولاے من۔ رسیدن دلکشا نامه رواں را بنوید تازگی بنواخت و دروں را بنور آگہی بر افروخت۔ دانستم که بیکس نیم و کسے دارم۔ سلامت باشید و جاوید بمانید۔ از جانب شما و پیرونقشِ کار خانہ گونہ ملالے بدل راہ یافت۔ ایزد بخشایش گر شما را که از نیکوانید۔ نیک نگاہ دارد۔ و در ہر گونہ انقلاب که رو دہد۔ بہ ترنخهٔ تازہ رساند۔ خوش و ناخوش دہر را وقعے ننہادہ رو با خلق و دل بخدا باید داشت۔ من و خدا ہرگاہ بر شما و حالہاے شما نظرے افتد۔ دل میسوزد۔ خاصه وقتیکه رنج ایں سفر و مصارف راہ مے سنجم۔ با ایں ہمہ خدا را شکر گویم که بآرامشکدہ رسیدید و رنج راہ سر آمد۔ مضامین گرامی مفاوضه سر بسر خاطر نشاں شد۔ در بارهٔ خویشم گماں آں است۔ که

ناکام نباشم و بداد رسم - چہ طالب ظہور حق حقیقی ام و ایں چنیں کسے را محروم نگذارند +

نامۂ ہفتم بمولوی سراج الدین احمد

سرت گردم بدل خواہی گفت کہ اسد اللہ داد خواہ مرا از دیوانگی ستوہ آوردہ است - خدا را از نالۂ فغان دردمنداں نباید رنجید + نامۂ منشی حسن علی صاحب رسید و شرمسارم کرد - پاسخش مے فرستم - تا خاطر شاں جمع گردد - و دانند کہ دیگر آں آشفتہ سر زحمتے نخواہد داد - در حقیقت ایں تدبیر ہوسے و طمعے بیش نبود - کار بداں عرضۂ انگریزی است کہ من بہ شما فرستادہ ام - در رساندن آں بدل تواں کوشید - چہ اگر آں عرضداشت پذیرفتہ شد - البتہ کار رونق گرفت - ورنہ من و ناکامئے جاوید - اللہ بس ما سوے ہوس - نگاشتۂ پنجم جنوری روز شنبہ وقت شب پیش چراغ در عالم سر خوشئے دماغ +

نامۂ ہشتم بمولوی سراج الدین احمد

قبلۂ حاجات - گوہر آگیں نامۂ دلنواز پس از روزگارے دراز رسید - و دیدہ و دل را فروغ و فراغ بخشید - تا رسیدن نامہ بافسردگیئے شوقم حمل گردید - چرا بمرگ من حمل نہ گردید - تا از ادا شناسی ہاے شما خرسند بودمے و شما را اہل دل و دانشور شمردمے - من و ایمان من کہ ریشۂ مہر شما بمغز دل ودیدہ - و محبت شما با جاں در آمیختہ - تا زندہ ام - بندہ ام - وفا آئین من است و مواسات دین من است - اگر در نگارش نامہ درنگے رو دہد - بر فراموشی محمول نشود - دروہا

در دل و هنگامه ها در نظر - تفرقه ها در خاطر و سوداها در سر - چه گویم چه میکنم و روز و شب چگونه بسر می برم ۔ نامهٔ موسومهٔ جمنا داس اخبار نویس و نامهٔ موسومهٔ نواب فتح الله بیگ خان بهادر جا بجا رسانده - و آنچه بر تر از آن نتوان گفت - گفته شد - سلامت مانید که مرا نجات دادید - سبکدوش گشتم و از کشاکش وارستم - اکنون جمنا داس داند و نواب فتح الله بیگ خان - وے داند و شیخ علیم الله - زین پس من دهبانه و ناوک تقاضا را از هر سو نشانه نیستم - زیاده جز اندوه دل و شکوه بخت و فراوانئ مهر و استوارئ وفا چه سرایم - والسلام بالوف الاحترام ❊

نامهٔ نهم بمولوی سراج الدین احمد

مخلص نوازا - یاد خاطر عاطر خواهد بود که نامه بنام نامی مکرمی مولوی نور الحسین سلمه الله تعالیٰ فرستاده به ملازمان زحمت آن داده ام که این را به لکهنؤ فرستند - و دانم که همچنین شده باشد - لیکن چون از لکهنؤ نوید وصول نرسیده - تاب این اندیشه نمی گدازد که مبادا آن نامه به مکتوب الیه نرسیده و او را بخاطر گذشته باشد که غالب آشفته سر وفا ندارد - حق و بهر صحبت نگه نداشت - و در ایثار جنبش کلک تنگدلی کرد - چه شود اگر پاسخ آن بتقاضا از لکهنؤ بطلبید و بفرستادن آن مرا از بند تشویش بدر آرید ❊

نامهٔ دهم بمولوی سراج الدین احمد

و بهروز که یازدهم اکتوبر و چهارم جمادی الاولیٰ بود - قدسی صحیفهٔ نگاشتهٔ بست و نهم ستمبر با یک لفافهٔ اوراق آئینهٔ سکندر رسید - امّا اوراق اخبار را در آن لفافه هر چند بیشتر جستم - کمتر

یافتم - تنها ورق اشتهار بود و دیگر ہیچ - دانستم کہ ہنگام فرو پیچیدن
نامہ فرو چیدن اوراق از یاد رفت - بہر حال سخن این است - کہ
مرا سعی در رواج این اخبار بیش از آن است کہ گفتہ اید - اما
بدین زودی بدین مراد چہرہ نتوان شد - چہ اندرین روزہا آوازہ
آمد آمد بہاین داور وکلاے اطراف را از جا بردہ - برخے بسوے
گمارندگان خود رفتہ - و گروہے را رو در رفتن است - تا این
آشوب فرو نہ نشیند و این پردہ از پیش نظرہا بر نخیزد - مقصود
روائی نگیرد ٭ کار من بداد گاہ دہلی چنانکہ دانستہ باشید - تباہی گزیدہ
حالیا بر آن سرم کہ اگر مرگ امان دہد - باز بدان در رسم و
درد دل بدان زمزمہ فرو ریزم کہ مرغان ہوا و ماہیان دریا را
بر خود بگریانم ٭

نامۂ یازدہم بنام نواب مصطفٰی خاں بہادر

مخلص نوازا - نامہ رسید - سرفراز گردید - اجزاے تذکرہ باز پس
مے فرستم و سخنے میگویم - تا حق وفاے یکے از احباب کہ روانش
بہ مینو آسودہ - با دیگران شناند - مرزا احمد بیگ خان ابن ہادی بیگ
خان را بکلکتہ دریافتم - کہ ریختہ میگفت و تپاں تخلص میکرد - و
آداب سخن پیوندی از مرزا جان تپش فرا گرفتہ بود - و این
گزیدہ مرد کہ ستایش بہ شمردم - برادر زن نواب احمد بخش خاں
مرحوم بود - لاجرم با من در مہر پیشگی دل با زباں یکے داشت -
و مراسم یگانگی بجا مے آورد - در فن کلام سادہ گوے بود - و
بکلکتہ جاہ مندانہ مے زیست - چار سال است کہ بآغاز جا خراشیدہ -
ہنگامیکہ من بکلکتہ بودم - چوں از من شنود کہ اعظم الدولہ نواب میر محمد خاں سرور
تخلص تذکرۂ ریختہ گویاں انشا میکند - جزوے از نتائج طبع خود بمن میداد -
تا چوں بدہلی رسم - بنامہ گرد آور یعنی نواب میر محمد خاں سرور بدہم - من

ہمچناں میکنم و چوں اعظم الدولہ بدیدن من مے آید۔ آں سفینہ پیش میکشم۔ و پیام آشنا میگذارم۔ گوئی سرور مرحوم سخنم فراموش و لب از ذکر آں آرزومند خاموش کرد۔ آوخ کہ مرا خود از کلامش بیتے بضمیر نیست۔ اگر بسر گرمئ التفات ملازماں اوراق اشعار مرحومی مرزا احمد بیگ خاں کہ از من بسرور رسیدہ است۔ از گرامی فرزندان آں سخن گستر مرحوم بکف آید و نام احمد بیگ خاں دریں فرو ہیدہ جریدہ ثبت گردد۔ منت بر من خواہد بود۔ و السلام *

نامۂ دوازدہم بنام مولوی محمد علی خاں صدر امین باندا

قبلۂ خدا پرستاں و کعبۂ حق پژوہاں سلامت۔ خود را فرا یاد خاطر خطیر دادن از لوازم حصول سعادت انگاشتہ گذارش مرام نیاز را تقریب کامیابی مے شمارد۔ حامل مکتوب کہ وجودش محض حسن اتفاق است۔ گواہ ایں معنی است کہ نامہ در چہ عالم بہ تحریر آوردہ ام۔ بہر حال روز پنجشنبہ در موڈہ رسیدہ تا یکشنبہ بآرامش گرائید۔ دو شنبہ کوس رحیل کوفتہ شبے بروشنا بسر بردہ سہ شنبہ در چلہ تارا رسیدہ۔ للہ الحمد کہ زحمت صداع و حمی از ساحت طبع رخت بر بست۔ خاطر قرین جمعیت دارند۔ امشب در چلہ تارا رسیدہ۔ بامداداں اگر حیات باقی است۔ بسیچ راہ فتح پور کردہ خواہد شد۔ زیادہ حد ادب *

نامۂ سیزدہم بمولوی محمد علی خاں صدر امین باندا

قبلۂ جان و دل سلامت۔ اداب و کورنش بجا آوردہ بعرض حال میگراید۔ للہ الحمد کہ زحمت صداع و حمی ہم از باندا اثرے در طبع نگذاشتہ۔ ضعف اگر باقی است متردوے نیست۔ چہ ایں رفیقے است کہ از وطن کمر بھمراہی بستہ است۔ ہم پایۂ حق گذارش

قوی است - ہم سایۂ وفا داریش کار فرماے مزاج ثانوی - بالجملہ دوشنبہ
از موڈہ بر آمدم - گردونکے کہ دریں ملک بہ لڑہا موسوم است - براے
بار کشیدن یافتم - چوں از من ضعیف الخلقت تر افتادہ بود - آں
آہستہ خرام بلکہ مخرام دوازدہ کروہ راہ نتوانست برید - و از
موڈہ تا چلہ تارا نرسید - ناچار شبے بدہے اتفاق سبیت افتادہ -
سہ شنبہ آخر شب رواں شدم - من خود دو پہر روز برآمدہ
بکاروانسراے چلہ تارا رسیدم - و آں ہیچ مخرام تا ساعتے از
شب نگذشت - بمن نہ پیوست - ہماں زماں مکتوبے در سواد
ظلمت لیل کہ ہنوز ملازمان رہی چراغ نیفروختہ بودند - رقم
کردم - چوں میرزا مغل صاحب بہ باندا فرمودہ بودند کہ عریضہ موسومۂ
جناب مولوی صاحب بہ تھانہ دار چلہ تارا حوالہ باید کرد کہ او خواہد
رسانید - اتفاقاً آخر روز بلکہ اول شب بکاروانسراے چلہ تارا در انتظار
گردونک و واماندگان راہ نشستہ بودم - کہ ناگاہ تھانہ دار
بکاروانسراے رسید - و ہر سو خرامیدن آغاز کرد - در باب
ارسال نامہ از وے اعانت جستم - اگرچہ پذیرفت - اما پذیرفتنے
سخت سفیہانہ - چنانکہ طبع ابا کرد - و گوارا نشد مکتوب بوے
دادن - رہروے مجہول الاحوال چوں نام جناب از من شنودہ
نامہ بعجز از من طلب کرد - ہماں سطرے چند کہ عجالۃً بتاریکی
نبشتہ بودم - بوے سپردم - غالب کہ از نظر خواہد گذشت -
اما ایں محجوبیت نامہ کہ گردوں باں حامل است - اگر خواہد رسید -
زمان رسیدن او بہ باندا با ہنگام ورود عاصی بکلکتہ مقارن خواہد
افتاد - چہ در کم ازیں عرصہ از چلہ تارا بہ باندا رسیدنش باشد
کہ ممکن نباشد - واللہ علی کل شئ قدیر - خلاصۂ تحریر اینکہ
آخر از بیداد گردون دوں ستوہ آمدہ خود را بدریا انداختہ ام -
یعنی ہم ازیں مقام کشتی بکرایہ گرفتہ و متاع در وے گنجیدہ -

و بسم اللہ مجریہا و مرسیٰہا بر خواندہ سفینہ در رود جمن راندہ ام۔
منظور این کہ بالہ آباد رسیدہ توقفے کہ در بنارس مے خواستم
کرد۔ ہمدرین بقعہ کار بندم۔ و روزے چند آسایشے کردہ مایحتاج
بامضا رساندہ رہگرا شوم۔ و دیگر جز مرشد آباد بہ بنگالہ در ہیچ جا
توقف نہ گزینم۔ حال سفر دریا نیز دریں دو سہ روز پنہاں
نخواہد ماند۔ کشتیبانان گویند کہ در عرصۂ سہ روز بالہ آباد
رسیدہ خواہد شد۔ ببینوان دید۔ اینک روز چہار شنبہ قریب
نیم روز در کشتی نشستہ دل با خدا نہ با ناخدا بستہ ام۔
زیادہ حد ادب ٭

انتخاب از بوستاں

باب دوم در احساں

اگر ہوشمندی بمعنی گراے — کہ معنی ز صورت بماند بجاے
کرا دانش و جود و تقوٰے نبود — بصورت درش ہیچ معنی نبود
کسے خسپد آسودہ در زیر گل — کہ خسپند ازو مردم آسودہ دل
غم خویش در زندگی خور کہ خویش — بمردہ نہ پردازد از حرص خویش
زر و نعمت اکنوں بدہ کانِ تست — کہ بعد از تو بیروں ز فرمان تست
نخواہی کہ باشی پراگندہ دل — پراگندگاں را ز خاطر مہل
کسے گوے دولت ز دنیا برد — کہ با خود نصیبے بعقبیٰ برد
بپوشیدنِ ستر درویش کوش — کہ ستر خدایت بود پردہ پوش
مگرداں غریب از درت بے نصیب — مبادا کہ گردی بدرہا غریب
بزرگے رساند بہ محتاج خیر — کہ ترسد کہ محتاج گردد بغیر
بحالِ دلِ خستگاں در نگر — کہ بارے دل خستہ باشی مگر
فروماندگاں را دروں شاد کن — ز روز فروماندگی یاد کن
نخواہندۂ بر در دیگراں — بشکرانہ خواہندہ از در مراں

گفتار در ترحم بر یتیماں

پدر مردہ را سایہ بر سر فگن — غبارش بیفشاں و خارش بکن
ندانی چہ بودش فروماندہ سخت — بود تازہ بے بیخ ہرگز درخت
چو بینی یتیمے سر افگندہ پیش — مدہ بوسہ بر روے فرزند خویش
یتیم ار بگرید کہ نازش خرد — وگر خشم گیرد کہ بارش برد
الا تا نگرید کہ عرشِ عظیم — بلرزد ہمے چوں بگرید یتیم
برحمت بکن آبش از دیدہ پاک — بہ شفقت بیفشانش از چہرہ خاک

اگر سایهٔ او برفت از سرش … تو در سایهٔ خویشتنش پرورش
من آنگه سر تاجور داشتم … که سر در کنار پدر داشتم
اگر بر وجودم نشستی مگس … پریشان شدی خاطر چند کس
کنون گر بزندان برندم اسیر … نباشد کس از دوستانم نصیر
مرا باشد از درد طفلان خبر … که در طفلی از سر برفتم پدر

حکایت بر سبیل تمثیل

یکی خار پای یتیمی بکند … بخواب اندرش دید صدر خجند
همی گفت و در روضها می چمید … کزان خار بر من چه گلها دمید
مشو تا توانی ز رحمت بری … که رحمت برندت چو رحمت بری
چو انعام کردی مشو خود پرست … که من سرورم دیگران زیر دست
اگر تیغ دورانش انداخت است … نه شمشیر دوران هنوز آخت است
چو بینی دعا گوی دولت هزار … خداوند را شکر نعمت گزار
که چشم از تو دارند مردم بسی … نه تو چشم داری بدست کسی

حکایت در اخلاق پیغمبران

شنیدم که یکهفته ابن السبیل … نیامد به مهمان سرای خلیل
ز فرخنده خوئی نخوردی پگاه … مگر بینوائی در آید ز راه
برون رفت و هر جانبی بنگرید … در اطراف وادی نگه کرد و دید
بتنها یکی در بیابان چو بید … سر و مویش از برف پیری سپید
بدلداریش مرحبائی بگفت … برسم کریمان صلائی بگفت
که ای چشمهای مرا مردمک … یکی مردمی کن به نان و نمک
نعم گفت و برجست و برداشت گام … که دانست خلقش علیه السلام
رقیبان مهمان سرای خلیل … بعزت نشاندند پیر ذلیل
بفرمود و ترتیب کردند خوان … نشستند بر هر طرف همگنان
چو بسم الله آغاز کردند جمع … نیامد ز پیرش حدیثی بسمع
چنین گفت ای پیر دیرینه روز … چو پیران نمی بینمت صدق و سوز

نه شرط است وقتیکه روزی خوری / که نام خداوند روزی بری
بگفتا نگیرم طریقت بدست / که نشنیدم از پیر آذر پرست
بدانست پیغمبر نیک فال / که گبر است پیر تبه بوده حال
بخواری براندش چو بیگانه دید / که منکر بود پیش پاکان پلید
سروش آمد از کردگار جلیل / بهیبت ملامت کنان کای خلیل
منش داده صد ساله روزی و جان / ترا نفرت آمد از و یک زمان
گر او می برد پیش آتش سجود / تو واپس چرا می بری دست جود

حکایت

شنیدم که مردی براه حجاز / بهر خطوه کردی دو رکعت نماز
چنان گرم رو در طریق خدای / که خار مغیلان نکندی ز پای
بآخر ز وسواس خاطر پریش / پسند آمدش در نظر کار خویش
به تلبیس ابلیس در چاه رفت / که نتوان ازین خوبتر راه رفت
گرش رحمت حق نه دریافتی / غرورش سر از جاده برتافتی
یکی هاتف از غیب آواز داد / که ای نیکبخت مبارک نهاد
مپندار گر طاعتی کردهٔ / که نزلی بدین حضرت آوردهٔ
باحسانی آسوده کردن دلی / به از الف رکعت بهر منزلی

حکایت در معنی احسان با خلق خدا

یکی در بیابان سگی تشنه یافت / برون از رمق در حیاتش نیافت
کله دلو کرد آن پسندیده کیش / چو حبل اندر آن بست دستار خویش
بخدمت میان بست و بازو کشاد / سگ ناتوان را دمی آب داد
خبر داد پیغمبر از حال مرد / که داور گناهان او عفو کرد
الا گر جفا کاری اندیشه کن / کرم پیش گیر و وفا پیشه کن
کسی با سگی نیکوئی گم نه کرد / کجا گم کند خیر با نیک مرد
کرم کن چنان کت بر آید ز دست / جهانبان در خیر بر کس نه بست
گرت در بیابان نباشد چهی / چراغی بنه در زیارت گهی

بانتظار زر بخشش کردن ز گنج   چندانکه دینارے از دست رنج
برد ہر کسے بار در خورد زور   گرانست پاے ملخ پیش مور
تو با خلق نیکی کن اے نیکبخت   کہ فردا نگیرد خدا بر تو سخت
گر از پا در آید نماند اسیر   کہ افتادگاں را بود دست گیر
بآزار فرماں مدہ بر رہی   کہ باشد کہ افتد بفرماندہی
چو تمکین و جاہت بود بر دوام   مکن زور بر مرد درویش و عام
کہ افتد کہ با جاہ و تمکیں شود   چو بیذق کہ ناگاہ فرزیں شود
نصیحت شنو مردم نیک بیں   نباشد درو ایچ دل تخم کیں
خداوند خرمن زیاں مے کند   کہ بر خوشہ چیں سرگراں میکند
نہ ترسا کہ نعمت بمسکیں دہد   وز آں بار غم بر دل ایں نہد
بسا زورمندا کہ افتاد سخت   بس افتادہ را یاوری کرد بخت
دل زیر دستاں نباید شکست   مبادا کہ روزے شوی زیر دست

حکایت

بنالید درویشے از ضعف حال   بر تند خوے خداوند مال
نہ دینار دادش سیہ دل نہ دانگ   برو زد بسر باری از طیرہ بانگ
دل سائل از جور او خوں گرفت   سر از غم بر آورد و گفت اے شگفت
توانگر ترش روے بارے چراست   مگر مے نہ ترسد ز تلخئ خواست
بفرمود کوتہ نظر تا غلام   براندش بخواری و زجر تمام
بہ نا کردن شکر پروردگار   شنیدم کہ برگشت ازو روزگار
شقاوت برہنہ نشاندش چو سیر   نہ بارش رہا کرد و نے بار گیر
فشاندش قضا بر سر از فاقہ خاک   مشعبد صفت کیسہ و دست پاک
سراپاے حالش دگر گونہ گشت   بریں ماجرا مدتے بر گزشت
غلامش بدست کریمے فتاد   توانگر دل و دست و روشن نہاد
بدیدارِ مسکین آشفتہ حال   چناں شاد بودے کہ مسکیں بمال
شبانگہ یکے بر درش لقمہ جست   ز سختی کشیدن قدمہاش سست

بفرمود صاحب نظر بنده را / که خوشنود کن مرد خواهنده را
چو نزدیک بردش ز خوان بهرهٔ / برآورد بی خویشتن نعرهٔ
چو نزدیک آمد بر خواجه باز / عیان کرد اشکش بدیباجه راز
بپرسید سالارِ فرخنده خوی / که اشکت ز جور که آمد بروی
بگفت اندرونم بشورید سخت / بر احوال این پیر شوریده بخت
که مملوک وی بودم اندر قدیم / خداوند املاک و اسباب و سیم
چو کوتاه شد دستش از عز و ناز / کند دست خواهش بدرها دراز
بخندید و گفت ای پسر جور نیست / ستم بر کس از گردش دور نیست
نه آن تند خویست بازارگان / که بردی سر از کبر بر آسمان
من آنم که آن روزم از در براند / بروز منش دور گیتی نشاند
نگه کرد باز آسمان سوی من / فرو شست گرد غم از روی من
خدا ار بحکمت ببندد دری / گشاید بفضل و کرم دیگری
بسا مفلس بینوا سیر شد / بسا کار منعم زبر زیر شد

گفتار در طریق تسخیر مردم باخلاق و کرم

ببخش ای پسر کادمی زاده صید / باحسان توان کرد و وحشی بقید
عدو را بالطاف گردن ببند / که نتوان بریدن بتیغ این کمند
چو دشمن کرم بیند و لطف وجود / نیاید دگر خبث ازو در وجود
مکن بد که بد بینی از یار نیک / نروید ز تخم بدی بار نیک
چو با دوست دشوار گیری و تنگ / نخواهد که بیند ترا نقش و رنگ
وگر خواجه با دشمنان نیک خوست / بسی بر نیاید که گردند دوست

حکایت روباه و درویش

یکی روبهی دید بیدست و پای / فرو ماند در صنع و لطف خدای
که چون زندگانی بسر می برد / بدین دست و پا از کجا میخورد
درین بود درویش شوریده رنگ / که شیری درآمد شغالی بچنگ
شغال نگون بخت را شیر خورد / بماند آنچه روباه ازو سیر خورد

دگر روز باز اتفاقے فتاد
که روزی رسان قوت روزش بداد

یقین مرد را دیده بیننده کرد
شد و تکیه بر آفریننده کرد

کزین پس بکنجے نشینم چو مور
که روزی نخوردند پیلان بزور

زنخدان فرو برد چندے بجیب
که بخشنده روزی فرستد ز غیب

نه بیگانه تیمار خوردش نه دوست
چو چنگش رگ و استخوان ماند و پوست

چو صبرش نماند از ضعیفی و هوش
ز دیوار محرابش آمد بگوش

برو شیر درنده باش اے دغل
مینداز خود را چو روباهِ شل

چنان سعے کن کز تو ماند چو شیر
چو روبه چه باشی بوامانده سیر

چو شیران کرا گردنِ فربه است
گر افتد چو روبه سگ از وے به است

بچنگ آر و با دیگران نوش کن
نه بر فضلهٔ دیگران گوش کن

بخور تا توانی ببازوے خویش
که سعیت بود در ترازوے خویش

چو مردان ببر رنج و راحت رسان
مخنث خورد دست رنجِ کسان

بگیر اے جوان دست درویش پیر
نه خود را بیفگن که دستم بگیر

خدا را برآن بنده بخشایش است
که خلق از وجودش در آسایش است

کرم ورزد آن سر که مغزے درو ست
که دون همتانند بیمغز پوست

کسے نیک بیند بهر دو سراے
که نیکی رساند بخلق خداے

حکایت عابد بخیل

شنیدم که مردیست پاکیزه بوم
شناسا و ره رو در اقصاے روم

من و چند سالوک صحرا نورد
برفتیم قاصد بدیدار مرد

سر و چشم هر یک ببوسید و دست
به تمکین و عزت نشاند و نشست

زرش دیدم و زرع و شاگرد و رخت
ولے بیمروت چو بے بر درخت

بخلق و کرم گرم رو مرد بود
ولے دیگدانش قوی سرد بود

همه شب نبودش قرار و هجوع
ز تسبیح و تهلیل و ما را ز جوع

سحرگه میان بست و در باز کرد
همان لطف دوشینه آغاز کرد

جوانے که شیرین و خوش طبع بود
که با ما مسافر در آن ربع بود

مرا بوسه گفتا به تصحیف ده
که درویش را توشه از بوسه به

بخدمت منه دست بر کفش من
مرا نان ده و کفش بر سر بزن

به ایثار مردان سبق برده اند
نه شب زنده داران که دل مرده اند

کرامت جوانمردی و نان دهی است
مقالات بیهوده طبل تهی است

قیامت یکسے باشد اندر بهشت
که معنی طلب کرد و دعوے بهشت

بمعنی توان کرد دعوے درست
دم بے قدم تکیه گاهیست سست

حکایت در حلم پادشاهان

یکے را خرے در گل افتاده بود
ز سودائش خون در دل افتاده بود

بیابان و باران و سرما و سیل
فرو هشته ظلمت بر آفاق ذیل

همه شب دریں غصه تا بامداد
سقط گفت و نفرین و دشنام داد

نه دشمن برست از زبانش نه دوست
نه سلطان که آں بوم و بر زآن اوست

قضا را خداوند آں پهن دشت
در آں حال منکر بر او بر گذشت

شنید آں سخنهاے دور از صواب
نه صبر شنیدن نه روے جواب

ملک خشمگیں در حشم بنگریست
که سوداے ایں بر من از بهر چیست

یکے گفت شاها به تیغش بزن
که نگذاشت کس را نه دختر نه زن

نگه کرد سلطان عالی محل
خودش در بلا دید و خر در وحل

ببخشید بر حال مسکین مرد
فرو خورد خشم سخنهاے سرد

زرش داد و اسپ و قبا پوستیں
چه نیکو بود مهر در وقت کیں

یکے گفتش اے پیر بے عقل و هوش
عجب رستی از قتل گفتا خموش

اگر من بنالیدم از درد خویش
وے انعام فرمود در خورد خویش

بدی را بدی سهل باشد جزا
اگر مردی احسن الے من اسا

حکایت توانگرے متکبر و سائلے صاحبدل

شنیدم که مغرورے از کبر مست
در خانه بر روے سائل ببست

به کنجے فرو مانده بنشست مرد
جگر گرم و آه از تف سینه سرد

شنیدش یکے مرد پوشیده چشم
بگفتا چه در تابت آورد و خشم

فرو گفت و بگریست بر خاک کوے
جفائے کز آں شخص آمد بروے

بگفت اے فلاں ترک آزار کن
یک امشب بہ نزد من افطار کن

بخلق و فریبش گریباں کشید
بمنزل در آوردش و خواں کشید

بر آسود درویش روشن نہاد
بگفتش ایزدت روشنائی دہاد

شب از نرگسش قطرہ چندے چکید
سحر دیدہ بر کرد و دنیا بدید

حکایت بشہر اندر افتاد جوش
کہ بے دیدۂ دیدہ بر کرد دوش

شنید ایں سخن خواجۂ سنگدل
کہ بر گشت درویش ازو تنگدل

بگفتا حکایت کن اے نیک بخت
کہ چوں سہل شد بر تو ایں کارِ سخت

کہ بر کردت ایں شمع گیتی فروز
بگفت اے ستمگار آشفتہ روز

تو کوتہ نظر بودی و سست راے
کہ مشغول گشتی بچغد از ہماے

بروے من ایں در کسے کرد باز
کہ کردی تو بر روے او در فراز

اگر بوسہ بر خاکِ مرداں زنی
بمردی کہ پیش آیدت روشنی

کسانیکہ پوشیدہ چشم دل اند
ہمانا کزیں توتیا غافل اند

چو برگشتہ دولت ملامت شنید
سر انگشت حسرت بدنداں گزید

کہ شہباز من صید دام تو شد
مرا بود دولت بنام تو شد

کسے چوں بدست آورد جرہ باز
فرو بردہ چوں موش دنداں آز

در تلاش اہلُ اللہ بخدمت خلق اللہ

الا گر طلبگار اہل دلی
ز خدمت مکن یکزماں غافلی

خورش دہ بہ کنجشک و کبک و حمام
کہ یک روزت افتد ہمائے بدام

چو ہر گوشہ تیر نیاز افگنی
امید است ناگہ کہ باز افگنی

دُرے ہم بر آید ز چندیں صدف
ز صد چوبہ آید یکے بر ہدف

حکایت ہمدریں معنی

یکے را پسر گم شد از راحلہ
شبانگہ بگردید در قافلہ

ز ہر خیمہ پرسید و ہر سو شتافت
بتاریکی آں روشنائی بتافت

چو آمد بر مردم کارواں
شنیدم کہ میگفت با سارباں

ندانی که چون راه بردم بدوست
هر آنکس که پیش آمدم گفتم اوست

بشائخ بجان طالب هر کسند
که باشد که وقتی بمردے رسند

برند از براے دلے بارہا
خورند از براے گلے خارہا

حکایت

کسے دید صحراے محشر بخواب
چو مس تفته روے زمین ز آفتاب

ہمے بر فلک شد ز مردم خروش
دماغ از تپش مے بر آمد بجوش

یکے شخص ازیں جمله در سایۂ
بگردن بر از خلد پیرایۂ

بپرسید کاے مجلس آراے مرد
که بود اندریں مجلست پایمرد

رزے داشتم بر در خانه گفت
بسایه درش نیک مردے بخفت

دریں وقت نومیدی آنمرد راست
گناہم ز دادار داور بخواست

که یارب بریں بنده بخشایشے
کزو دیده ام وقتے آسایشے

گفتار در بیان معنے سیاست و تدبیر ملکداری و عدل و داد

بگفتیم در باب احسان بسے
ولیکن نه شرطست با ہر کسے

بخور مردم آزار را خون و مال
که از مرغ بد کنده به پر و بال

کسے را که با خواجۂ تست جنگ
بدستش چرا میدہی چوب و سنگ

برانداز بیخے که خار آورد
درختے به پرور که بار آورد

کسے را بده پایۂ مہتراں
که بر کہتراں سر ندارد گراں

مبخشاے بر ہرکه آں ظالمے است
که رحمت برو جور بر عالمے است

جہانسوز را کشته بہتر چراغ
یکے به در آتش که خلقے بداغ

ہر آنگه که بر دزد رحمت کنی
ببازوے خود کارواں میزنی

جفا پیشگاں را بده سر بباد
ستم بر ستم پیشه عدلست و داد

گفتار دریں که احسان با کسے که سزاوار احسان نباشد نشاید

شنیدم که مردے غم خانه خورد
که زنبور در سقف او لانه کرد

زنش گفت ازیناں چه خواہی مکن
که مسکیں پریشاں شوند از وطن

بشد مرد ناداں پس کار خویش — گرفتند یکروز زن را به نیش
زن بی خرد بر در و بام و کوی — همی کرد فریاد و میگفت شوی
بیامد ز دکاں سوی خانه مرد — بران بی خرد زن بسی طیره کرد
مکن روی بر مردم ای زن ترش — تو گفتی که زنبور مسکیں مکش
کسی با بداں نیکوئی چوں کند — بداں را تحمل بد افزوں کند
چو اندر سری بینی آزار خلق — بشمشیر تیزش بیازار حلق
چه نیکو زد است این مثل پیرده — ستور لگدزن گراں بار به
وگر نیکمردی نماید عسس — نیارد بشب خفتن از دزد کس
نه هر کس سزاوار باشد بمال — یکی مال خواهد یکی گوشمال
چو گربه نوازی کبوتر برد — چو فربه کنی گرگ یوسف درد

باب سوم

چنیں نقل دارم ز مرداں راه — فقیران منعم گدایانِ شاه
که پیری بدریوزه شد بامداد — در مسجدی دید و آواز داد
یکی گفتش این خانهٔ خلق نیست — که چیزی دهندت بشوخی مایست
بپرسید این خانهٔ کیست پس — که بخشایشش نیست بر حالِ کس
بگفتا خموش این چه لفظِ خطاست — خداوند خانه خداوندِ ماست
نگه کرد قندیل و محراب دید — بسوز از جگر نعرهٔ برکشید
که حیف است ازینجا فراتر شدن — دریغ است محروم ازیں در شدن
نرفتم بمحرومی از هیچ کوی — چرا از در حق روم زرد روی
هم آنجا کنم دست خواهش دراز — که دانم نگردم تهیدست باز
شنیدم که سالی مجاور نشست — چو فریاد خواهاں برآورده دست
شبی پای عمرش فرو شد بگل — طپیدن گرفت از ضعیفیش دل
سحر برد شخصی چراغش بسر — رمق دید ازو چوں چراغ سحر
همیگفت غلغل کناں از فرح — ومن دق باب الکریم انفتح

حکایت در معنی آنکہ طالب صادق بجفا بر نگردد

شبے تا سحر صالحے زندہ داشت / سحر دستہاے دعا بر فراشت
یکے ہاتف انداخت در گوش پیر / کہ بیحاصلی رو سر خویش گیر
برین در دعاے تو مقبول نیست / بخواری برو یا بزاری بایست
شبے دیگر از ذکر و طاعت نخفت / مریدے ز حالش خبر داشت گفت
چو دیدی کزاں روے بستہ است در / بہ بیحاصلی سعی چنداں مبر
بدیباچہ بر اشک یاقوت فام / بحسرت بہارید و گفت اے غلام
مپندار گر وے عناں برشکست / کہ من باز دارم ز فتراک دست
بنومیدی آنگہ بگردیدمے / ازیں رہ کہ راہ دگر دیدمے
چو خواہندہ محروم گشت از درے / چہ غم گر شناسد در دیگرے
شنیدم کہ راہم دریں کوے نیست / ولے ہیچ راہے دگر روے نیست
دریں بود سر بر زمین فدا / کہ گفتند در گوش جانش ندا
قبولست گرچہ ہنر نیستش / کہ جز ما پناہے دگر نیستش

حکایت

یکے در نشاپور دانی چہ گفت / بمروے کہ ناموس را شب نخفت
توقع مدار اے پسر گر کسی / کہ بے سعی ہرگز بجائے رسی
سمیلان چو بر نگیرد قدم / وجودیست بے منفعت چوں عدم
طمع دار سود و بترس از زیاں / کہ بے بہرہ باشند فارغ زیاں

حکایت در معنی قدم درست مرداں

[illegible] / [illegible]
مرا یک درم بود بر داشتند / بکشتی و درویش بگذاشتند
سیاہاں براندند کشتی چو دود / کہ آں نا خدا نا خدا ترس بود
مرا گریہ آمد ز تیمار جفت / بر آں گریہ قہقہ بخندید و گفت
مخور غم براے من اے پر خرد / مرا آنکس آرد کہ کشتی برد
بگسترد سجادہ بر روے آب / خیالست پنداشتم یا بخواب

ز مدهوشیم دیده آتش نخفت ... نگه بامدادان بمن کرد و گفت

عجب ماندی ای یار فرخنده رای ... ترا کشتی آورد و ما را خدای

چرا اهل صورت بدین نگروند ... که ابدال در آب و آتش روند

نه طفلی کز آتش ندارد خبر ... نگهداردش مادر مهرور

پس آنانکه در وجد مستغرق اند ... چنین دان که منظور عین الحق اند

نگهدارد از تاب آتش خلیل ... چو تابوت موسی ز غرقاب نیل

چو کودک بدست شناور بر است ... نترسد وگر دجله پهناور است

تو بر روی دریا قدم چون زنی ... چو مردان که بر خشک تر دامنی

گفتار در معنی هیچی وجود ممکنات روبروی هستی واجب تعالی

ره عقل جز پیچ بر پیچ نیست ... بر عارفان جز خدا هیچ نیست

توان گفتن این با حقائق شناس ... ولی خرده گیرند اهل قیاس

که پس آسمان و زمین چیستند ... بنی آدم و دام و دد کیستند

پسندیده پرسیدی ای هوشمند ... بگویم گر آید جوابت پسند

که هامون و دریا و کوه و فلک ... پری آدمی زاد و دیو و ملک

همه هرچه هستند ز آن کمترند ... که با هستیش نام هستی برند

عظیم است پیش تو دریا به موج ... بلند است گردون گردان باوج

ولی اهل صورت کجا پی برند ... که ارباب معنی به ملکی درند

که گر آفتاب است یک ذره نیست ... وگر هفت دریاست یکقطره نیست

چو سلطان عزت علم بر کشد ... جهان سر بجیب عدم بر کشد

حکایت کرم شب تاب

مگر دیده باشی که در باغ و راغ ... بتابد بشب کرمکی چون چراغ

یکی گفتش ای کرمک شب فروز ... چه بودت که بیرون نیائی بروز

ببین کآتشین کرمک خاک زاد ... جواب از سر روشنائی چه داد

که من روز و شب جز بصحرا نیم ... ولی پیش خورشید پیدا نیم

باب چہارم در تواضع

ز خاک آفریدت خداوند پاک / پس اے بندہ افتادگی کن چو خاک
حریص و جہانسوز و سرکش مباش / ز خاک آفریدندت آتش مباش
چو گردن کشید آتش ہولناک / بہ بیچارگی تن بینداخت خاک
چو آں سرفرازی نمود ایں کمی / از آں دیو کردند ازیں آدمی

حکایت ہم دریں معنی

یکے قطرہ باراں ز ابرے چکید / خجل شد چو پہنائے دریا بدید
کہ جائیکہ دریاست من کیستم / گر او ہست حقا کہ من نیستم
چو خود را بچشم حقارت بدید / صدف در کنارش بجاں پرورید
سپہرش بجائے رسانید کار / کہ شد نامور لولوے شاہوار
بلندی بداں یافت کو پست شد / در نیستی کوفت تا ہست شد

حکایت در معنے نظر مردان حق در خویشتن بحقارت

جوانے خردمند پاکیزہ بوم / ز دریا برآمد بدربند روم
درو فضل دیدند و فقر و تمیز / نہادند رختش بجائے عزیز
سر صالحاں گفت روزے بمرد / کہ خاشاک مسجد بیفشان و گرد
ہماں کیں سخن مرد رہ رو شنید / بروں رفت و بازش نشاں کس ندید
برآں حمل کردند یاراں و پیر / کہ پروائے خدمت ندارد فقیر
دگر روز خادم گرفتش براہ / کہ ناخوب کردی برائے تباہ
ندانستی اے کودک خود پسند / کہ مرداں ز خدمت بجائے رسند
گرستن گرفت از سر صدق وسوز / کہ اے یار جاں پرور دل فروز
نہ گرد اندرآں بقعہ دیدم نہ خاک / من آلودہ بودم دراں جائے پاک
گرفتم قدم لاجرم باز پس / کہ پاکیزہ بہ مسجد از خاک و خس
طریقت جز ایں نیست درویش را / کہ افگندہ دارد تن خویش را
بلندیت باید تواضع گزیں / کہ ایں بام را نیست سلم جز ایں

حکایت سلطان بایزید بسطامی قدس سره در تواضع

شنیدم که وقتی سحرگاه عید ... ز گرمابه آمد برون بایزید
یکی طشت خاکسترش بیخبر ... فرو ریختند از سرائے بسر
همیگفت و ژولیده دستار و موی ... کف دست شکرانه مالان بروی
که ای نفس من در خور آتشم ... بخاکستری روی درهم کشم
بزرگان نکردند در خود نگاه ... خدا بینی از خویشتن بین مخواه
بزرگی بناموس و گفتار نیست ... بلندی بدعوی و پندار نیست
تواضع سر رفعت افرازدت ... تکبر بخاک اندر اندازدت
بگردن فتد سرکش تندخوی ... بلندیت باید بلندی مجوی

گفتار در عجب و عاقبت آن و شکستگی و برکت آن

ز مغرور دنیا ره دین مجوی ... خدا بینی از خویشتن بین مجوی
گرت جاه باید مکن چون خسان ... بچشم حقارت نگه در کسان
گمان کی برد مردم هوشمند ... که در سرگرانیست قدر بلند
ازین نامور تر محلی مجوی ... که خوانند خلقت پسندیده خوی
نه گر چون توی بر تو کبر آورد ... بزرگش نه بینی بچشم خرد
تو نیز ار تکبر کنی همچنان ... نمائی که پیشت تکبر کنان
چو استاده بر مقام بلند ... بر افتاده گر هوشمندی مخند
بسا ایستاده درآمد ز پای ... که افتادگانش گرفتند جای
گرفتم که خود هستی از عیب پاک ... تعنت مکن بر من عیبناک
یکی حلقهٔ کعبه دارد بدست ... یکی در خراباتی افتاده مست
گر این را بخواند که نگذاردش ... در آن را براند که باز آوردش
نه مستظهر است آن باعمال خویش ... نه این را در توبه بستند پیش

حکایت در معنی تواضع نیک مردان

شنیدم که فرزانهٔ حق پرست ... گریبان گرفتش یکی رند مست
از آن تیره دل مرد صافی درون ... قفا خورد و سر بر نکرد از سکون

یکی گفتش آخر نه مردی تو نیز ... تحمل دریغ است ازین بی تمیز
شنید این سخن مرد پاکیزه خوی ... بدو گفت ازین نوع با من مگوی
درد مست نادان گریبان مرد ... که با شیر جنگی سگالد نبرد
ز هشیار عاقل نزیبد که دست ... زند در گریبان نادان مست
هنرور چنین زندگانی کند ... جفا بیند و مهربانی کند

حکایت در اعزاز نفوس مردان

سگی پای صحرا نشینی گزید ... به خشمی که زهرش ز دندان چکید
شب از درد بیچاره خوابش نبرد ... به خیل اندرش دختری بود خرد
پدر را جفا کرد و تندی نمود ... که آخر ترا نیز دندان نبود
پس از گریه مرد پراگنده روز ... بخندید کای مامک دل فروز
مرا گرچه زد قوتی بود بیش ... دریغ آمدم کام و دندان خویش
محال است اگر تیغ بر سر خورم ... که دندان بپای سگ اندر برم
توان کرد با ناکسان بد رگی ... ولیکن نیاید ز مردم سگی

حکایت خواجهٔ نیکوکار و بندهٔ نافرمان

بزرگی هنرمند آفاق بود ... غلامش نکوهیده اخلاق بود
چو ثعبانش آلوده دندان بزهر ... گرو برده از زشت رویان شهر
مدامش برو آب چشم از سبیل ... دویدی و بوی پیاز از بغل
گره وقت پختن بر ابرو زدی ... چو پختند با خواجه زانو زدی
بدی وقت نان خوردنش هم نشسته ... دگر مردی آبش ندادی بدست
گهی خار و خس در ره انداختی ... گهی ماکیان در چه انداختی
ز سیماش وحشت فراز آمدی ... نه رفتی به کاری که باز آمدی
کسی گفت ازین بندهٔ بد خصال ... چه خواهی ادب یا هنر یا جمال
نیرزد وجودی بدین ناخوشی ... که جورش پسندی و بارش کشی
منت بندهٔ خوب و نیکو سیر ... بدست آرم این را بنخاس بر
دگر یک پشیز آورد سر مپیچ ... گرانست گر راست خواهی به هیچ

شنید این سخن مرد نیکو نہاد — بخندید کاے یار فرخ نژاد
بد است این پسر طبع و خویش ولیک — مرا زو طبیعت شود خوے نیک
چو زو کردہ باشم تحمل بسے — توانم جفا بردن از ہر کسے
مروت ندانم کہ بفروشمش — بدیگر کسے عیب بر گویمش
چو من در بلایش تحمل کنم — بسے بہ بود گر تحوّل کنم
تحمل چو زہرت نماید نخست — ولے شہد گردد چو در طبع رست

حکایت اندر محرومی خویشتن بینان

یکے در نجوم اندکے دست داشت — ولیک از تکبر سر مست داشت
سوی کوشیار آمد از راہ دور — دل پر ارادت سر پر غرور
خردمند ازو دیدہ بر دوختے — یکے حرف او را نیاموختے
چو بے بہرہ عزم سفر کرد باز — بدو گفت دانائے گردون فراز
تو خود را گمان بردۂ پر خرد — انائے کہ پر شد دگر چوں برد
ز دعوی تہی آے تا پر شوی — تو از خود پری زاں تہی میروی
ز ہستی در آفاق سعدی صفت — تہی گرد و باز آے پر معرفت

حکایت حاتم اصم و سیرت او در تواضع

گروہے برآنند ز اہل سخن — کہ حاتم اصم بود باور مکن
بر آمد طنین مگس بامداد — کہ در چنبر عنکبوتی فتاد
ہمہ ضعف و خاموشیش کید بود — مگس قند پنداشتش قید بود
نگہ کرد شیخ از سر اعتبار — کہ اے پاے بند طمع پاے دار
نہ ہر جا شکر باشد و شہد و قند — کہ در گوشہا دام باز است و بند
یکے گفت ازاں حلقۂ اہل رائے — عجب دارم اے مرد راہ خدائے
مگس را تو چوں فہم کردی خروش — کہ ما را بدشخواری آمد بگوش
تو آگاہ گردی بہ بانگ مگس — نشاید اصم خواندنت زیں سپس
تبسم کناں گفتش اے تیز ہوش — اصم بہ کہ گفتار باطل نیوش
کسانیکہ با من بخلوت درند — مرا عیب پوش و ہنر گسترند

چو پوشیده دارندم اخلاق و دل
کنند ہستیہم زہر و نخوت زبون

فراے ثنایم کہ مے نشنوم
مگر کز تکلف مبرا شوم

چو کالبوه دانندم اہل نشست
بگویند نیک و بدم ہرچہ ہست

اگر بد شنیدن نیاید خوشم
ز کردار بد دامن اندر کشم

بہ حبل ستایش فرا چہ مشو
چو حاتم اصم باش و نیبت شنو

سعادت نجست و سلامت نیافت
کہ گردن ز گفتار سعدی بتافت

ازیں بہ نصیحت گرے بایدت
ندانم پس از وے چہ پیش آیدت

حکایت سید الطائفہ حضرت جنید بغدادی قدس سرہ و سگ ضعیف

شنیدم کہ در دشت صنعا جنید
سگے دید بر کندہ دنداں ز صید

ز نیروے سرپنجۂ شیر گیر
فروماندہ عاجز چو روباه پیر

پس از غرم و آہو گرفتن بہ پے
لگد خوردے از گوسپندان حے

چو مسکین و بیطاقتش دید و ریش
بدو داد یک نیمہ از زاد خویش

شنیدم کہ میگفت و خوں مے گریست
کہ داند کہ بہتر ز ما ہر دو کیست

بظاہر من امروز ازیں بہترم
وگر تا چہ راند قضا بر سرم

گرم پاے ایماں نہ لغزد ز جاے
بسر بر نہم تاج عفو خداے

وگر کسوت معرفت در برم
نماند بہ بسیار ازیں کمترم

کہ سگ با ہمہ زشت نامی چو مرد
مر او را بدوزخ نہ خواہند برد

رہ این است سعدی کہ مردان راہ
بعزت نہ کردند در خود نگاہ

ازیں بر ملائک شرف داشتند
کہ خود را بہ از سگ نہ پنداشتند

حکایت تواضع خلیفۂ ثانی

گدائے شنیدم کہ در تنگ جاے
نہادش عمر پاے بر پشت پاے

ندانست درویش بیچارہ کوست
کہ رنجیدہ دشمن نداند ز دوست

بر آشفت بر وے کہ کوری مگر
بدو گفت سالار عادل عمر

نه کورم ولیکن خطا رفت کار — ندانستم از من گنه در گذار

چه منصف بزرگان دین بوده اند — که با زیر دستان چنین بوده اند

فروتن بود هوشمند گزین — نهد شاخ پر میوه سر بر زمین

بنازند فردا تواضع کنان — نگون از خجالت سر گردنان

اگر مے بترسی ز روز شمار — از آن کز تو ترسد خطا درگذار

مکن چیره بر زیردستان ستم — که دستے است بالاے دست تو هم

باب پنجم

گفتار در صبر و رضا و تسلیم به حکم قضا

سعادت به بخشایش داور است — نه در چنگ و بازوے زور آور است

چو دولت نه بخشد سپهر بلند — نیاید به مردانگی در کمند

نه سختی رسید از ضعیفی به مور — نه شیران بسرپنجه خوردند و زور

چو نتوان بر افلاک دست آختن — ضروریست با گردشش ساختن

گرت زندگانی نبشت است دیر — نه مارت گزاید نه شمشیر و شیر

وگر در حیاتت نماندست بهر — چنانت کشد نوشدارو که زهر

نه رستم چو پایان روزی بخورد — شغاد از نهادش برآورد گرد

حکایت

یکے روستائی سقط شد خرش — علم کرد بر طاق بستان سرش

جهان دیده پیرے برو بر گذشت — چنین گفت خندان به ناطور دشت

مپندار جان پدر کیں حمار — کند دفع چشم بد از کشت زار

که ایں دفع چوب از سر و گوش خویش — نمے کرد تا ناتوان مرد و ریش

چه داند طبیب از کسے رنج برد — که بیچاره خواهد خود از رنج مرد

حکایت مفلس

شنیدم که دینارے از مفلسے — بیفتاد و مسکیں بجستش بسے

باخر سر نا امیدی بتافت ... یکی دیگرش تا طلب کرده یافت
به بدبختی و نیکبختی قلم ... بگردید و ما همچنان در شکم
نه روزی بسر پنجگی میخورند ... که سر پنجگان تنگ روزی تر اند

گفتار اندر اخلاص و برکت آن و ریا و آفت آن

عبادت باخلاص نیت نکوست ... وگر نه چه آید ز بی مغز پوست
مکن گفتمت مردی خویش فاش ... چو مردی نمودی مخنث مباش
باندازهٔ بود باید نمود ... خجالت نبرد آنکه بنمود بود
که چون عاریت برکنند از سرش ... بماند کهن جامه در برش
اگر کوتهی پای چوبین مبند ... که در چشم طفلان نمائی بلند
وگر نقره اندوده باشد نحاس ... توان خرج کردن بر ناشناس
منه جان من آب زر بر پشیز ... که صراف دانا نگیرد به چیز
زر اندودگان را بآتش برند ... پدید آید آنگه که مس یا زر اند

حکایت

ندانی که بابای کوهی چه گفت ... بمردی که ناموس را شب نخفت
برو جان بابا در اخلاص پیچ ... که نتوانی از خلق رستن بهیچ
کسانی که فعلت پسندیده اند ... هنوز از تو نقش برون دیده اند
چه قدر آورد بندهٔ حور دیس ... که زیر قبا دارد اندام پیس
نشاید بدستان شدن در بهشت ... که بازت رود چادر از روی زشت

حکایت طفل روزه دار

شنیدم که نابالغی روزه داشت ... بصد محنت آورد روزی بچاشت
بکتابش آن روز سائق نبرد ... بزرگ آمدش طاعت از طفل خرد
پدر دیده بوسید و مادر سرش ... فشاندند بادام و زر بر سرش
چو بر وی گذر کرد یک نیمه روز ... فتاد اندرو آتش معده سوز
بدل گفت اگر لقمه چندی خورم ... چه داند پدر غیب یا مادرم
چو روی پسر در پدر بود و قوم ... نهان خورد و پیدا بسر برد صوم

کہ داند کہ در بند حق نیستی　　اگر بے وضو در نماز ایستی
پس ایں پیر ازاں طفل ناداں تر است　　کہ از بہر مردم بہ طاعت در است
کلید درِ دوزخ است آں نماز　　کہ در چشم مردم گزاری دراز
اگر جز بحق مے رود جادہ ات　　در آتش فشانند سجادہ ات

حکایت

ربا خوارے . از نزد بامے فتاد　　شنیدم کہ ہم در نفس جاں بداد
پسر چند روزے گرستن گرفت　　دگر با حریفاں نشستن گرفت
بہ خواب اندرش دید و پرسید حال　　کہ چوں رستی از حشر و نشر و سوال
بگفت اے پسر قصہ بر من مخواں　　بہ دوزخ در افتادم از نردباں
نکو سیرت بے تکلف بروں　　بہ از پارسائے خراب اندروں
بہ نزدیک من شب رو راہزن　　بہ از فاسق پارسا پیرہن
یکے بر درِ خلق رنج آزمائے　　چہ مزدش دہد در قیامت خدائے
ز عمرو اے پسر چشم اجرت مدار　　چو در خانۂ زید باشی بکار
نگویم تواند رسیدن بہ دوست　　دریں رہ جز آنکس کہ درویش اوست
رہ راست رو تا بہ منزل رسی　　تو بر رہ نۂ زیں قبل واپسی
چو گاوے کہ عصار چشمش ببست　　دواں تا بشب شب ہماں جا کہ ہست
کسے گر بتابد ز محراب روے　　بہ کفرش گواہی دہند اہل کوے
تو ہم پشت بر قبلۂ در نماز　　گرت در خدا نیست روے نیاز
درختے کہ بیخش بود بر قرار　　بپرور کہ روزے دہد میوہ بار
گرت بیخ اخلاص در بوم نیست　　ازیں بر کسے چوں تو محروم نیست
ہر آنکہ افگند تخم بر روے سنگ　　جوے وقت دخلش نیاید بچنگ
منہ آبروے ریا را محل　　کہ ایں آب در زیر دارد وحل
چو در خفیہ بد باشم و خاکسار　　چہ سود آب ناموس بر روے کار
بروے و ریا خرقہ سہل است دوخت　　گرش با خدا در توانی فروخت
چہ دانند مردم کہ در جامہ کیست　　نویسندہ داند کہ در نامہ چیست

چه وزن آورد جائے انبان باد | که میزان عدل است و دیوان داد
مرائی که چندین ورع مے نمود | چو دیدند هیچش در انبان نبود
کنند ابره پاکیزه تر ز آستر | که این در حجاب است و آن در نظر
بزرگان فراغ از نظر داشتند | از آن پرنیان آستر داشتند
در آوازه خواهی در اقلیم فاش | برون حله کن گو درون حشو باش
طمع در گدا مرد معنی نه بست | نشاید گرفتن در افتاده دست
همان به که آبستن جوهری | که همچون صدف سر بخود در بری
چو روی پرستیدنت در خداست | اگر جبرئیلت نه بیند رواست
ترا پند سعدی بس است ای پسر | اگر گوش گیری چو پند پدر
گر امروز گفتارم نشنوی | مبادا که فردا پشیمان شوی

باب ششم در فضیلت قناعت

خدا را ندانست و طاعت نکرد | که بر بخت و روزی قناعت نکرد
قناعت توانگر کند مرد را | خبر ده حریص جهان گرد را
سکونے بدست آور اے بے ثبات | که بر سنگ گردان نروید نبات
مپرور تن ار مرد رای و هشی | که او را چو مے پروری مے کشی
خردمند مردم هنر پرور اند | که تن پروران از هنر لاغر اند
کسے سیرت آدمی گوش کرد | که اول سگ نفس خاموش کرد
خور و خواب تنها طریق دد است | بریں بودن آئین نابخرد است
خنک نیکبختے که در گوشهٔ | بدست آرد از معرفت توشهٔ
بر آنان که شد سر حق آشکار | نکردند باطل برو اختیار
ولیکن چو ظلمت نداند ز نور | چه دیدار دیوش چه رخسار حور
تو خود را از آن در چه انداختی | که چه را ز ره باز نشناختی
بر اوج فلک چون پرد جره باز | که در شهپرش بستهٔ سنگ آز
گرش دامن از چنگ شهوت رها | کنی رفت تا سدرة المنتهی

به کم کردن از عادت خویش خورد　　توان خویشتن را ملک خوی کرد
کجا سیر وحشی رسد در ملک　　نشاید پرید از ثری تا فلک
نخست آدمی سیرتی پیشه کن　　پس آنگه ملک خوئی اندیشه کن
تو بر کرّهٔ توسنی بر کمر　　نگر تا نه پیچد ز حکم تو سر
که گر پالهنگ از کفت در گسیخت　　تن خویشتن کشت و خون تو ریخت
باندازه خور زاد گر مردمی　　چنین پر شکم آدمی یا خمی
درون جای ذکر است و قوت و نفس　　تو پنداری از بهر نان است و بس
کجا ذکر گنجد کنز انبار آز　　به سختی نفس می کند پا دراز
ندارند تن پروران آگهی　　که پر معده باشد ز حکمت تهی
دو چشم و شکم پر نگردد بهیچ　　تهی بهتر این معدهٔ پیچ پیچ
چو دوزخ که سیرش کنند از وقید　　دگر بانگ دارد که هل من مزید
همی میردت عیسی از لاغری　　تو در بند آنی که خر پروری
بدین ای فرومایه دنیا مخر　　چو خر با نجیل عیسی مخر
مگر می ندانی که دد را و دام　　نینداخت جز حرص خوردن بدام
پلنگی که گردن کشد بر وحوش　　بدام افتد از بهر خوردن چو موش
چو موش آنکه نان و پنیرش خوری　　بدامش در افتی و تیرش خوری

حکایت پدر طامع و پسر معترض

یکی با طمع پیش خوارزم شاه　　شنیدم که شد بامدادان پگاه
چو دیدش بخدمت دوتا گشت و راست　　دگر روی بر خاک مالید و خاست
پسر گفتش ای بابک نامجوی　　یکی مشکلت می بپرسم بگوی
نه گفتی که قبله است خاک حجاز　　چرا کردی امروز ازین سو نماز
مبر طاعت نفس شهوت پرست　　که هر ساعتش قبلهٔ دیگر است
مبر ای برادر به فرمانش دست　　که هر کس که فرمان نبردش برست
قناعت سرافرازد ای مرد هوش　　سر پر طمع بر نیاید ز دوش
طمع آبروی توقر بریخت　　برای دو جو دامن در بریخت

چو سیراب خواهی شدن ز آب جوے / چرا ریزی از بهر برف آبروے

مگر کز تنعم شکیبا شوی / وگر نه ضرورت به درها شوی

برو خواجه کوتاه کن دست آز / چه مے خواهی از آستین دراز

کسے را که درج طمع در نوشت / نباید به کس عبد و خادم نوشت

توقع براند ز هر مجلست / بران از خودش تا نراند کست

حکایت در خوارئے بسیار خواری

چه آوردم از بصره دانی عجب / حدیثے که شیرین تر است از رطب

تنے چند در خرقهٔ راستان / گذشتیم بر طرف خرماستان

یکے زآن میان معده انبار بود / ز پر خوارئے خویش پر خوار بود

میان بست مسکین و شد بر درخت / وز آنجا بگردن در افتاد سخت

نه هر بار خرما توان خورد و برد / لت انبان بد عاقبت خورد و مرد

رئیس ده آمد که این را که کشت / بگفتم مزن بانگ بر ما درشت

شکم دامن اندر کشیدش ز شاخ / بود تنگدل رودگانے فراخ

شکم بند دست است و زنجیر پاے / شکم بنده نادر پرستد خداے

سراسر شکم شد ملخ لاجرم / بپایش کشند مور کوچک شکم

برو اندرونے بدست آر پاک / شکم پر نخواهد شد الا بخاک

حکایت مرد کوتاه نظر و زن عالی همت

یکے طفل دندان برآورده بود / پدر سر به فکرت فرو برده بود

که من نان و برگ از کجا آرمش / مروت نباشد که بگذارمش

چو بیچاره گفت این سخن پیش جفت / نگر تا زن او را چه مردانه گفت

مخور هول ابلیس تا جان دهد / همان کس که دندان دهد نان دهد

توانا ست آخر خداوند زور / که روزی رساند تو چندین مشور

نگارندهٔ کودک اندر شکم / نویسندهٔ عمر و روزی است هم

خداوندگارے که عبدے خرید / بدارد فکیف آنکه عبد آفرید

ترا نیست آن تکیه بر کردگار / که مملوک را بر خداوندگار

شنیدی که در روزگار قدیم / شدے سنگ در دست ابدال سیم
نپنداری این قول معقول نیست / چو قانع شدی سیم و سنگت یکیست
چو طفل اندرون دارد از حرص پاک / چه مشتی زرش پیش و چه مشتی خاک
خبر ده به درویش سلطان پرست / که سلطان ز درویش مسکین ترست
گدا را کند یکدرم سیم سیر / فریدون بملک عجم نیم سیر
نگهبانئ ملک و دولت بلاست / گدا پادشاه است و نامش گداست
گدائے که بر خاطرش بند نیست / به از پادشاہے که خرسند نیست
بخسپند خوش روستائی و جفت / بذوقے که سلطان در ایوان نخفت
چو سیلاب خواب آمد و مرد برد / چه بر تخت سلطان چه بر دشت کرد
اگر پادشاه است و گر پاره دوز / چو خفتند گردد شب هر دو روز
چو بینی توانگر سر از کبر مست / برو شکر یزدان کن اے تنگدست
نداری بحمد الله آن دسترس / که برخیزد از دستت آزار کس

انتخاب از نیمهٔ اوّل تحفهٔ رسولیه

ہست دلیل رہ دار النعیم
بسم اللہ الرحمن الرحیم

مطلع دیوان ثنائے خدا
مدخل ایوان عطائے خدا

آنکه مر او راست بقائے ابد
خالق کل رازق ہر نیک و بد

مردهٔ صد ساله کند زنده او
جمله فنا باقی و پاینده او

سر بدل اندر همه بنهاده اوست
قوت ادراک بسر داده اوست

چشم خرد راست بصارت ازو
باغ جهاں راست نضارت ازو

پیکر ہر پاک بتصویر اوست
روح به تن بسته بتقدیر اوست

مغز ہموں پوست ہموں ساختست
خصم ہموں دوست ہموں ساختست

جمله باقرار الہیتش
کس نه شده مدرک ماہیتش

در نعت سید المرسلین صلے اللہ علیه وسلم

پاک محمد که شه انبیاست
در صفت ترجمان خدائی ہماست

امی و عالم شده عالم ازو
راه خدا راست معالم ازو

خواجهٔ ما ما همه در بند او
از همه رو تافته خورسند او

باد درودش ز خدا صبح و شام
بر وے و بر آل و اصحابش تمام

در بیان آنکه جمله صحائف که از آسماں رسیده اند متضمن ذکر اوصاف آں نور دیده اند

جمله صحائف که رسید از سما
ہست دراں ذکر نبی پاک ما

گفت بتوریت خدا آں چناں
که چو شود دورهٔ آخر زماں

بعث کنم سوے جهاں یک رسول
شاکر و صبّار و حلیم و حمول

بندهٔ مختار من و نرم دل
سخت دلی گشته ازو مضمحل

عربی و قرشی و نبی ہاشمی
سفر کند دور عجمی و کمی

احمد و محمود و محمد بنام
اکرم و افضل ز جمیع الانام

رحمت کل خاتم خیر الرسل / صاحب لولاک و امام السبل
شمسش اطراف وصوبش بود / نسبتش ولها نه ز خویشش بود
وسط کند بندش نه بند را / با همه کس عام کند پند را
نیک کند مشورت کار ها / علم کند آوازه ببازار ها
مولد او مکه ملکش بشام / هجرت او طابه علیه السلام

اوصاف رسول خدا صلی الله علیه وسلم

مقالهٔ اولے در بیان عقل

عقل بود مبدء خلق حسن / عقل بود نور ده روح و تن
هرکه درو عقل بود بیشتر / در ره اخلاق حسن پیشتر
عقل معاشش ز همه بیش بود / عقل معادش که تواند ستود
اهل طرب را خرد آموز گشت / از خروش لیل جهان روز گشت
امی و عالم شده زو علم بابها / یافته تعلیم ز ام الکتاب
جمله جهان را بخدا در کشید / اهل شقاوت شده از وے سعید

مقالهٔ ثانی در بیان کلام

بود کلام شه عالی مقام / افصح و احلی و بدایع النظام
واضح و مفصول ز یکدیگرے / بر روش عقد در و گوهرے
جامع و دلجوے و جبیز سدید / اقرب و ابعد به برابر شنید
کلمه بگفتن متوقف شدے / گاه بیک کلمه مکرر بدے
چونکه نبی پاک سخنور شدے / شعلهٔ نور از دهنش بر شدے
سیر نمے گشت از آں سامعے / بود در اصغا همه کس طامعے

مقالهٔ ثالث در بیان مجلس

مجلس او مجلس علم و ادب / جز باجازت نه گشادند لب
مجلس تایبف نه تغییر بود / خاموشئے جمله چو تصویر بود
طاقت کس نے که کند رو به رو / یا که نگاهے به کند سو به سو
چوں سخن آغاز نمودے رسول / جمله سر افگنده شدندے قبول

هر که شنیدے بدلش داشتے / تخم سعادت بدلش کاشتے
رفع نمیکرد ز اعزاز او / هیچ کس آواز بر آواز او

مقالهٔ رابع در بیان موافقت با غربا

چونکه غریب آمدے از راه دور / لطف نمودے و نشاندے حضور
نام و وطن عرضه به پرسیدنش / رحم نمودے و به بخشیدنش
رنجه نه کردے دلش از هیچ کار / کرد ازیں خلق جهاں را شکار

حکایت

بود نشسته به مجلس رسول / کآمده یک شخص مسافر جهول
در صحن مسجد پاک نبی / کرد کمیز آں ز تمیز اجنبی
صحب چو دیدند شغب ساختند / از پئے تعزیر برو تاختند
پاک نبی گفت که اهل نشست / خستن دلهاے غریباں بد است
زود در آں جاے نجاست طهور / دلو بریزید ز آب طهور
پاک شود چیست دریں شور و شر / خلق خدا داد بخیر البشر

مقالهٔ خامسه در بیان ملاطفت با زائراں

خاطر آینده بے جست شاه / تاکه نشد داشت بسویش نگاه
گاه بساط از ته خود برکشید / کردے بر آں زائر خود را قعید
هرچه که موجود بدے طعام / پیش خورانیدے و آنگه کلام
چونکه کسے آمد و او در نماز / کوته همے کرد نماز دراز
حاجت او جمله روا ساختے / باز به تسبیح به پرداختے

مقالهٔ سادسه در بیان حسن معاشرت با اصحاب

بود با اصحاب تبسم نما / از دل محزون گره غم کشا
قهقه باواز گه او را نه بود / غایت ضحک آنکه نواجذ کشود
چیں بجبیں هیچ گهانش نبود / چیں ز جبین همه عالم کشود
شفقت او بود بهر یار بیش / دیدن او مرهم دلهاے ریش
داشت گماں در دل خود هر رفیق / نیست چو من بر دگراں شه شفیق

عادت شد بود که هر صبح گاه ۔ بعد فراغت ز نماز پگاه
حال همه صحب یکایک تمام ۔ کردے تفقد بفصیح الکلام
چونکه کسے گشت مریض از میان ۔ گشتے پئے پرسش او خود روان
کردے تسلی که ترا باک نیست ۔ کس چو مریضان ز گنه پاک نیست
چونکه به تقدیر خدا بے نیاز ۔ مرد کسے کرد بر او خود نماز
بعد فراغت ز نماز و دفن ۔ خواست بر او مغفرت از ذوالمنن
شاه که پاداش بدی بد نکرد ۔ دعوت مسکین و غنی رد نکرد
هرچه نهادند به پیش آن زمان ۔ خورد و دعا کرد بر آن میزبان
گر نمود است باصحاب سب ۔ کرد نه آلوده بافحاشش لب

مقالهٔ سابعه در بیان بعضے از مطائبات

گاه باصحاب نمودے مزاح ۔ گاه ز اصحاب شنودے مزاح
گفتنے که طیبت بکنم دلفروغ ۔ لیک نگویم سخنان دروغ

مطائبهٔ اولے

زال زنے آمده نیک سرشت ۔ گفت دعا کن که روم در بهشت
گفت نبی پاک که اے خوش بیان ۔ زال نه هرگز رود اندر جنان
زال چو بشنید دلش شد دو شق ۔ گفت علاجے نه به تقدیر حق
کرد پے گریه فغان و حنین ۔ گفت نبی پاک مخور غم چنین
منتظر رحمت غفار باش ۔ خفته دلی چیست که بیدار باش
پیر شود روز قیامت جوان ۔ بعد از آن خوش رود اندر جنان
زال چو بشنید دلش شاد شد ۔ خانهٔ ویرانه اسش آباد شد

اخرے

گفت بیک ساده دلے بے ذکا ۔ شوهر خالهٔ تو چه باشد ترا
ساده دل از فکر فرو کرده سر ۔ کرد تبسم شه عالی قدر
گفت چو آن ساده دل از هوش شد ۔ مادرت از یاد فراموش شد

مقالۂ ثامنہ دربیان معاشرت بازواج مطہرات

عایشہ گوید کہ رسول کریم … بود بجا بر بر سر خلق عظیم
ہیچ گہ آں خاطر ما را نہ خست … از پئے خدمت کمر خود بہ بست
شیر بدوشیدے و آتش فروخت … جامہ و نعلین چو شد پارہ دوخت
خود نہ طلب کرد طعام و شراب … ہرچہ کہ دادیم بخوردے شتاب
گر نہ بدے ہیچ بخانہ طعام … گفتے کہ شد نیت ما در صیام

مقالۂ تاسعہ دربیان اشفاق بہر صبی

مہر نبی بد بصبی بیشتر … بیشتر از مادر و بیش از پدر
خاصہ کہ چوں بود رضیع آں ولید … بود بر او شفقت و مہرش مزید
میوۂ نو چونکہ کسش پیش برد … داد بخردان و پس او خویش خورد
بود بہ حسنین بسے مہرور … زانکہ دو بودند چو نور البصر
گاہ زباں در دہن شاں نہاد … گاہ بہ پیشانی و سر بوسہ داد

مقالۂ عاشرہ دربیان حسن معاشرت بغلاماں و خدام

بود انس ز خدام شاہ … گفت کہ دہ سال بُدم در پناہ
گہ نہ نبی گفت درشتم سخن … گاہ نہ کرد است بمن کن مکن
گرچہ خطا رفت ز من کارہا … عفو نمود است نبی بارہا
تا کہ نبی پاک بجا بودہ است … غیر رہ عفو نہ پیمودہ است
رحم ہمے کرد صعالیک را … خاصہ غلامان و ممالیک را
سخت نہ در کار دوانید شاں … ہرچہ کہ خود خورد خورانید شاں
جملہ ممالیک خود آزاد کرد … خاطر غمناک ہمہ شاد کرد

مقالۂ یازدہم دربیان حلم

آنکہ ز گلزار ارم بود پاک … خار کشیدے ز خسیسان خاک
سنگ مخالف ز لبش خوں کشاد … لعل دعا او بکفش بر نہاد
جور و جفا برد ز ہر بوالہوس … از پئے خود بدلہ نجستے ز کس
لیک چو کس خاک گنہ بیختے … بر سر او نار غضب ریختے

حکایت

بود یکے روز بصحرا رسول / دور ز یاران بمکان خمول
خوش بتہ ظل درختے غنود / تیغ بیک شاخ معلق نمود
آمدہ یک مشرک شوخ و شدید / تیغ نبی کرد بدست و کشید
گشت خبردار نبی از منام / گفت مخالف کہ رفیقت کدام
گفت کہ اللہ نگاہدار من / حافظ من ناصر من یار من
چونکہ نبی نام خدا کرد یاد / لرزہ در اندام مخالف فتاد
تیغ بیفتاد ز دستش بزیر / زود نبی پاک گرفتش دلیر
گفت ترا حال رہانندہ کیست / منزل مقصود رسانندہ کیست
گفت کہ اے صاحب خلق رفیع / حلم ترا پیش تو کردم شفیع
با من بدکار کریمی بکن / عفو تو عام است رحیمی بکن
چونکہ نبی پوزش و عذرش شنید / وسمۂ بخشش بجبینش کشید
ظلمت او رفت ہمہ نور شد / صورت ابلیس بد او حور شد
رفت سوے خانہ شگفتہ چو گل / حلم نبی کرد بیان پیش کل
جملہ باسلام مشرف شدند / جملہ باحکام مکلف شدند

مقالۂ دوازدہم در بیان تواضع

بود نبی پاک تواضع گزین / چون شخ پر میوہ سرش بر زمین
چاردہ اطباق نثار سرش / چار ملک حلقہ بگوش درش
جنت و دوزخ ز غلامان او / بندۂ او مالک و رضوان او
او نہ بجز راہ تواضع سپرد / خویشتن از جملہ مساکین شمرد
گفتے باصحاب کہ من بندہ ام / کبر و رعونت ز سر افگندہ ام
بندہ بگوئید و رسول خدا / در رہ افراط مدارید پا
ہمچو یہود و نصارے رجیم / ہیچ نگوئید سخون سقیم
بود دعاے شہ مسکین نواز / طرفہ بدرگاہ خداے بے نیاز
زندہ مرا عاجز و مسکین بدار / روز قیامت بمساکین برآر

انتخاب از رباعیات شعرائے مختلفہ

نظیری

یارب برہانیم ز حرماں چہ شود　　راہے دہیم بکوے عرفاں چہ شود
بس گبر کہ از رحم مسلماں کردی　　یک گبر دگر کمنی مسلماں چہ شود

یارب ز گناہ زشت خود منفعلم　　وز فعل بد و قول بد خود خجلم
فیضے بدلم ز عالم قدس رساں　　تا محو شود خیال فاسد ز دلم

تو ہیچ مُدی کہ جسم و جانت دادند　　بر کسب و عمل تاب و توانت دادند
از دادہ و نا دادہ شکایت چہ کنی　　کاں چیز کہ ہست رائیگانت دادند

شب خیز کہ عاشقاں بشب راز کنند　　گرد سر کوے دوست پرواز کنند
ہر جا کہ درے بود بشب بر بندند　　الّا در دوست را کہ شب باز کنند

صبح است و خروش گلستاں مے آید　　برخیز کہ سنگ در فغاں مے آید
ایں نالۂ مرغان سحر پیغام است　　کز بیداراں بخفتگاں مے آید

واقف

یارب از معصیت تبہ شد حالم　　زیں درد بر آستانہ ات مے نالم
از قہر بسوز خرمن عصیانم　　وز لطف بشوے نامۂ اعمالم

اے دنیا کارخانہ ات عقبٰے[1] ہم　　اینجا حکم تو نافذ است آنجا ہم
امروز چو پردہ پوشئ من کردی　　یارب ندری پردۂ من فردا ہم

---

[1] مفت ٭

گر ہست ترا ہوس وصول باری　　بر جادۂ شرع بایدت پا داری
خواہی کہ رہت بخلوت خاص افتد　　زیں شارع عام پا بروں نگذاری

خود را ز ہوس نگاہ مے باید داشت　　از ناکس و کس نگاہ مے باید داشت
در دام کسے مبادا فتد ناگاہ　　دل را بقفس نگاہ مے باید داشت

دریاب کہ موسم جوانی بگذشت　　بشتاب کہ وقت کامرانی بگذشت
اے شوخ بیا بگذر ازیں جور و جفا　　زاں پیش کہ بشنوی فلانی بگذشت

عمر خیام

با دشمن و دوست فعل نیکو نیکوست　　بد کے کند آنکہ نیکیش عادت و خوست
با دوست چو بد کنی شود دشمن تو　　با دشمن اگر نیک کنی گردد دوست

گر از پے شہوت و ہوا خواہی رفت　　از من خبرے کہ بینوا خواہی رفت
بنگر چہ کسی و از کجا آمدۂ　　میداں کہ چہ میکنی کجا خواہی رفت

پیش از من و تو لیل و نہارے بودست　　گردندہ فلک برائے کارے بودست
زنہار قدم بخاک آہستہ نہی　　کاں مردمک چشم نگارے بودست

آں قصر کہ بہرام درو جام گرفت　　روبہ بچہ کرد و شیر آرام گرفت
بہرام کہ گور مے گرفتے دائم　　امروز بنگر کہ گور بہرام گرفت

بیگانہ اگر وفا کند خویش من است　　ور خویش جفا کند بد اندیش من است
گر زہر موافقت کند تریاق است　　ور نوش مخالفت کند نیش من است

روزے کہ جزائے ہر صفت خواہد بود　　قدر تو بقدر معرفت خواہد بود

در حسن صفت کوش که در روز جزا　　حشر تو بصورت صفت خواهد بود

خواهی که ترا رتبت اسرار رسد　　مپسند که کس را ز تو آزار رسد
از مرگ میندیش و غم رزق مخور　　کین هر دو بوقت خویش ناچار رسد

اندیشهٔ جرمم چو بخاطر گذرد　　از آتش سینه آهم از سر گذرد
لیکن شرطیست بنده چون توبه کند　　مخدوم بلطف از سر آن در گذرد

با مردم نیک بد نمی باید بود　　مفتون معاش خود نمی باید بود
مغرور بفضل خود نمی باید بود　　در پایهٔ دیو و دد نمی باید بود

ای واقف اسرار ضمیر همه کس　　در حالت عجز دستگیر همه کس
یارب تو مرا توبه ده و عذر پذیر　　ای توبه ده و عذر پذیر همه کس

پندی دهمت اگر بمن داری گوش　　از بهر خدا جامهٔ تزویر مپوش
عقبی همه روز است و دنیا یکدم　　از بهر دمی ملک ابد را مفروش

در کارگه کوزه گری بودم دوش　　دیدم دو هزار کوزه گویا و خموش
هر یک بزبان حال با من گفتند　　کو کوزه گر و کوزه خر و کوزه فروش

از آتش آخرت نمی داری باک　　در آب ندامت نشدی هرگز پاک
چون باد اجل چراغ عمرت بکشد　　ترسم که ترا ز ننگ نپذیرد خاک

ای گشته شب و روز بدنیا نگران　　اندیشه نمی کنی تو از روز گران
آخر نفسی بخویش و باز آی بخود　　کایام چگونه می کند با دگران

شرمت نايد ازیں تباہی کردن | زیں ترک اوامر و نواہی کردن
بگیرم کہ سراسر ایں جہان ملک توشد | جز آنکہ رہا کنی چہ خواہی کردن

اے نیک نکردہ و بدیہا کردہ | آنگاہ بلطف حق تولا کردہ
بر عفو مکن تکیہ کہ ہرگز نبود | ناکردہ چو کردہ و کردہ چوں ناکردہ

بر سنگ زدم دوش سبوے کاشی | سرمست بدم کہ کردم ایں اوباشی
با من بزبان حال میگفت سبو | من چوں تو بدم تو نیز چوں من باشی

خواہی کہ پسندیدۂ انام شوی | مقبول قبول خاصہ و عام شوی
اندر پئے مومن و جہود و ترسا | بدگوے مباش تا نکو نام شوی

گر روے زمیں بجملہ آباد کنی | چنداں نبود کہ خاطرے شاد کنی
گر بندہ کنی بلطف آزادے را | بہتر کہ ہزار بندہ آزاد کنی

زاں پیش کہ از جام اجل مست شوی | زیر لگد حادثہا پست شوی
سرمایہ بدست آر دریں رہ کانجا | سودے نکنی اگر تہیدست شوی

با درد بساز تا دوائے یابی | از درد منال تا شفائے یابی
مے باش بوقت بینوائی شاکر | تا عاقبت الامر نوائے یابی

علی

پیش از ہمہ شاہان غیور آمدۂ | ہر چند کہ آخر بظہور آمدۂ
اے ختم رسل قرب تو معلوم شد | دیر آمدۂ ز راہ دور آمدۂ

میر درد

دوں ہمت اگر مال و زرے پیدا کرد | چوں مور براے خود پرے پیدا کرد

کے مرتبۂ سفلہ فزاید اسباب　　عیسیٰ نشود ہر کہ خرے پیدا کرد

غافل مشو و دیدۂ دل کور مکن　　کاشانۂ انتباہ بے نور مکن
عیب و ہنر خویش ہمہ وقت ببیں　　آئینہ ز پیش روے خود دور مکن

نیک و بد تو جملہ مبرہن شدنی است　　ہر عضو زباں بر نگ سوسن شدنی است
کوتہ شب عمر تو شود خواہ دراز　　روزے بجہین است کہ روشن شدنی است

گر حسن معاد خواہی و حسن معاش　　بر مرضئ حق درد بدل راضی باش
سوے نکند تصنع و ساختگی　　بے ساختہ باش و ہیچ خود را متراش

اے غفلت دل حال ترا کردہ زبوں　　ہر دم ز حیا دار سر خویش نگوں
رنجے باشد کہ از دہن سر بر زند　　بے یاد خدا دمے کہ آید بیروں

اشرف مقدسی

یارب تو مرا بآتش قہر مسوز　　در خانۂ دل چراغ ایمان افروز
ایں خلعت بندگی کہ شد پارہ ز جرم　　از راہ کرم برشتۂ عفو بدوز

امامی خلخالی

با خلق خدا سخن بشیرینی کن　　اظہار نیاز و عجز و مسکینی کن
تا بر سر دیدہ جا دہندت مردم　　چوں مردم دیدہ ترک خود بینی کن

حالی پانی پتی

سر بر مفراز و خاک پاے ہمہ باش　　دلہا مخراش در رضاے ہمہ باش
با خلق نیامیختنین از خامئ تست　　ترک ہمہ گیر و آشناے ہمہ باش

مولوی جامی

یک لحظہ اگر دل حزینت بدہند　　آسودگئ روے زمینت بدہند
گر مہر خدا ست نقش بر خاتم دل　　عالم ہمہ در زیر نگینت بدہند

اے مرد گنہگار در توبہ کشادہ است — انواع نعم بہر تو آمادہ نہادہ است
بشتاب سوے توبہ کہ از مادر گیتی — از کردن تاخیر بسے واقعہ زاد است

گر خاک سر کوے مذلت باشی — رسوا شدۂ شہر و محلت باشی
بہ زانکہ بزرق و خود نمائی صد سال — شایستۂ ہفتاد و دو ملت باشی

بیکار ولا بکار فردا نرسی — اینجا نکنی کار بدانجا نرسی
کار خود از امروز بفردا مفگن — ترسم کہ از امروز بفردا نرسی

میرزا جلال اسیر

پیوستہ خدا را اطاعت مے کن — اوقات شریف صرف طاعت مے کن
تا صاحب آبرو شوی چون خورشید — با نان جوین خود قناعت مے کن

یارب دل فارغ و تن آگہ دہ — دستے زگریبان امل کوتہ دہ
یکبارہ محروم کن از فید ہمہ — نزدیک خود از رہے کہ دانی رہ دہ

قاسم

بر نالہ و بر زارئے من رحمت کن — بر مفلسی و خوارئے من رحمت کن
بر گریہ و بیدارئے من رحمت کن — بر فقر و نگونسارئے من رحمت کن

رہرو باید کہ در رہ راست دود — آنگاہ درآں راہ چو رہ راست رود
کج رو کہ بگویمت ہمیں راست شنو — کج آں باشد کہ بر پئے خواست رود

تخششبی

تخششبی خیز با زمانہ بساز — ورنہ خود را نشانہ ساختن است
عاقلان زمانہ مے گویند — عاقلی با زمانہ ساختن است

سرمد

با قوت پیل مور مے باید بود — با ملک دو کون عور مے باید بود

این طرفه نگر که عیب هر آدمی   می باید دید و کور می باید بود

افعال بدم ز خلق پنهان می کن   دشوار جهان بر دلم آسان میکن
امروز خوشم بدار فردا با من   آنچه از کرم می سزد آن کن

امیر خسرو

دائم دل خود بمعصیت شاد کنی   چون غم رسدت خدای را یاد کنی
دنیا ز تو رفته و ترا دعوی ترک   گنجشک پریده را چه آزاد کنی

آنکس که خداوند عطا می دهدش   زنهار نگوئی که چرا می دهدش
گر خود بزرگ شد حسد واجب نیست   ما را چه بخیلی چو خدا می دهدش

عرفی

ای کرده زر و سیم ترا دشمن دین   نقش گنه از لوح جبین تو مبین
از روسیهی پاک نگردی هرگز   تا سر ننهی بسجده مانند نگین

هرکس که بخویشتن نگاهی دارد   چون در نگری عیب نهانی دارد
عمریست که در باغ جهان گردیدم   هر میوه که دیدم استخوانی دارد

ای در طلب کمال سرگرم شتاب   در صورت کس مبین و معنی دریاب
هرچند عقیق است بآتش همرنگ   دارد بدهان تشنه خاصیت آب

کردم هرچند جستجو در عالم   یاران موافق بجهان کم دیدم
افسوس که هیچو مهرهای شطرنج   یک رنگ نیند همنشینان باهم

تا دین تو واکرده بسه امت در خیر   بر روی زمین نیست نشانی از دیر
چون سایه و بلبل گشت آن نامه سیاه   کز پیروییت گذشته شد تابع غیر

هلالی

در عالم بیوفا کسے خرم نیست   شادی و نشاط در بنی آدم نیست
آنکس که دریں زمانه او را غم نیست   یا آدم نیست یا ازیں عالم نیست

تا کے دلت از چرخ حزیں خواہد بود   با محنت و درد ہمنشیں خواہد بود
خوش باش که روزگار پیش از من و تو   تا بود چنیں بود و چنیں خواہد بود

نے از تو حیات جاوداں میخواہم   نے عیش و تنعم جہاں میخواہم
نے کام دل و راحت جاں میخواہم   آنی که رضاے تست آں میخواہم

قلندر

اے خوردہ شراب غفلت از جام ہوس   مشغول مشو بحرص چوں بانگ جرس
ترسم که ازآں خواب چو بیدار شوی   مستی رود و درد سرت ماند و بس

ابو سعید ابو الخیر

اے آنکه دواے دردمنداں دانی   درمان و علاج مستمنداں دانی
احوال دل خویش چه گویم با تو   ناگفته تو خود ہزار چنداں دانی

من بے تو دمے قرار نتوانم کرد   احسان ترا شمار نتوانم کرد
گر بر تن من زباں شود ہر موئے   یک شکر تو از ہزار نتوانم کرد

اے آنکه بملک خویش پاینده توئی   در ظلمت شب صبح نماینده توئی
کار من بیچاره قوی بسته شده   بکشاے خدایا که کشاینده توئی

اے در صفت ذات تو حیران که و مه   وز ہر دو جہاں خدمت درگاه تو به
علت تو ستانی و شفا ہم تو دہی   یارب تو بفضل خویش بستان و بده

اللہ بفریاد من بیکس رس — لطف و کرمت یار من بیکس بس
ہر کس بکسے و حضرتے مے نازد — جز حضرت تو ندارد این بیکس کس

گر قرب خدا مے طلبی دلجو باش — اندر پس و پیش خلق نیکو گو باش
خواہی کہ چو صبح صادق القول شوی — خورشید صفت با ہمہ کس یکرو باش

منشین ز طلب دامن ہمت بر زن — اندر رہ دوست دیدہ بر نشتر زن
گیرم بدرون خانہ راہت ندہند — نومید مباش و حلقہ بر در زن

زائر

از بذل و عطا کہ در عمل مے آید — در جود کرم کسے خلل مے آید
این مال و متاع ہمچو جوئے است روان — ہر چیز کہ مے رود بدل مے آید

شاپور

این عمر بابر بہاران ماند — وین عیش بسیل کوہساران ماند
زنہار چنان بزی کہ بعد از مردن — انگشت گزیدنی بیاران ماند

آنکہ امروز ترا فرصت کار خویش است — توشہ بردار کہ فردا سفرے در پیش است
توشۂ راہ فنا تا بتوانی بردار — کہ تہیدست درین بیشہ بسے دل ریش است

غربتی

غربتی گر روی بشہر و دیار — روے در مسجد مصفا کن
دوست را گر نمے توانی دید — خانۂ دوست را تماشا کن

نساخ

یارب شدہ ام تبہ بیامرز مرا — شد روے دلم سیہ بیامرز مرا
دردا کہ بجز گنہ نکردم کارے — بخشندۂ ہر گنہ بیامرز مرا

دنیا مطلب ہوشمند مے دانند — عقبیٰ مطلب خجستہ مے دانند

مولا طلب و براہ مولا مے باش کایں سخت رہست سالکش مردانند

نے حیلہ و نے مکر و دغل مے باید نے علم مذاہب و ملل مے باید
نساخ شنو کہ بہر آمرزش خلق در حضرت حق حسن عمل مے باید

در حضرت تو گناہگار آمدہ ایم از کردۂ خویش شرمسار آمدہ ایم
دانیم کہ بحر رحمت در جوش است افتاں خیزان و بیقرار آمدہ ایم

نے تخت نہ من تاج شہاں میخواہم نے خاتم و نے مہر و نشاں میخواہم
مہر تو بدل زماں زماں میخواہم درد و غم تو جہاں جہاں میخواہم

ابو درعہ

پاکی و منزہی و بے ہمتائی کس را نرسد ملک بدیں زیبائی
خلقاں ہمہ خفتہ اند و درہا بستہ یارب تو در لطف بما بکشائی

باقی باللہ

در راہ خدا جملہ ادب باید بود تا جاں باقی است در طلب باید بود
دریا دریا اگر بکامت ریزند گم باید کرد و خشک لب باید بود

بصیر

اے تازہ پسر شنو ازیں پیر کہن یک نکتہ کہ اندرو ہست اصل سخن
حرفے کہ درو معرفتے نیست مخواں کارے کہ درو منفعتے نیست مکن

فخر رازی

ہرگز دل من ز علم محروم نشد کم ماند ز اسرار کہ مفہوم نشد
ہفتاد و دو سال فکر کردم شب و روز معلوم شد کہ ہیچ معلوم نشد

فخری کاشی

اے جملۂ بیکسان عالم را کس یک جو لطفت تمام عالم را بس
من بیکسم و کسے ندارم جز تو از لطف بفریاد من بیکس رس

مرزا بیدل

اے طبع کجت سرشتہ با کبر و منی — دانستہ تمام خلق را دون و دنی
ہر جا کہ روی لاف اصالت چہ زنی — چوں اصل تو از گل است یا آب منی

متین

گر بہر رفاہ خلق کوشی مردی — در جوش غضب گر نخروشی مردی
مردی نبود پوششِ خفتاں در جنگ — عیب دگراں اگر بپوشی مردی

ناصح

با علمت گر عمل برابر گردد — کام دو جہاں ترا میسّر گردد
مغرور بر ایں مشو کہ خواندی ورقے — زاں روز حذر کن کہ ورق برگردد

بابا افضل الدین کاشانی

آں را کہ ز کار بد پشیمانی نیست — با او اثرے ز لطف یزدانی نیست
غافل شدن و دل بجہاں دربستن — جز محض خری و عین نادانی نیست

ہر چند دل خلق نگہداری بہ — کس را ز کم و بیش نیازاری بہ
چوں عالم را وفا نخواہد بودن — پس تخم جفا ہر آنچہ کم کاری بہ

گیرم کہ تمام مصحف از بر داری — با آں چہ کنی کہ نفس کافر داری
سر را بزمیں ہمے نہی بہر نماز — آں را بزمیں نہ کہ در سر داری

گر در نظر خویش حقیری مردی — ور بر سر نفس خویش امیری مردی
مردی نبود فتادہ را پاے زدن — گر دست فتادۂ بگیری مردی

کم گوے و بجز مصلحت خویش مگوے — چیزیکہ نپرسند تو از پیش مگوے
گوش تو دو دادند و زبان تو یکے — یعنی کہ دو بشنو و یکے بیش مگوے

حکیم سنائی

منگر تو بداں کہ ذو فنوں آید مرد   در عہد وفا نگر کہ چوں آید مرد
از عہدۂ عہد گر بروں آید مرد   از ہرچہ گماں بری فزوں آید مرد

کو راہروے کہ رہ نوردش گویم   یا سوختۂ کہ اہل دردش گویم
ہرکس کہ میان شغل دنیا نفسے   با او باشد ہزار مردش گویم

ملا سحابی استرآبادی

ایں عمر کہ مارا املے بیش نبود   ویں شادیٔ عالم کہ غمے بیش نبود
چوں مہ شہاب و برق بر اوج نمود   ہرچند دراز شد دمے بیش نبود

باید ہمہ ترک تو و مائی کردن   بر اوج یگانگی ہمائی کردن
آنجا کہ بہ از تو و ہیچ تو اند   کوتہ نظری است خود نمائی کردن

از خود بگریز در حق آویز ہمے   تا در حرم امان شوی محترمے
با زندگی و خرمے خویش مناز   کاں را بدمے برند و ایں را بدمے

خواجہ عبد الخالق عجدوانی

گر در دولت از کسے شکایت باشد   درد دل تو از او بغایت باشد
زنہار بانتقام مشغول مشو   بد را بدیٔ خویش کفایت باشد

ابو نصر فارابی

زاں پیش کہ از جہاں فرومانی فرد   آں کن کہ نبایدت پشیمانی خورد
امروز بکن چو میتوانی کارے   فردا چہ کنی چو ہیچ نتوانی کرد

جہانگیر بادشاہ

ہرکس بضمیر خود صفا خواہد داد   آئینۂ خویش را جلا خواہد داد
ہر جا کہ شکستۂ بود دستش گیر   بشنو کہ ہمیں کاسہ صدا خواہد داد

محمد افضل سرخوش

زنہار قدم براہ عصیاں مگذار رو کن دائم بتوبہ و استغفار
یک جرم کند دلیر بر جرم دگر دزدی است نتیجۂ قمار آخر کار

شیخ عطار

وے بر سر خاک دوستے با دل ریش میباریدم خون جگر بر رخ خویش
آواز آمد کہ چند گریی بہ ما بر خود بگریی کہ کار داری در پیش

حضرت شاہ نعمت اللہ ولی

ما عادت خود بہانہ جوئی نکنیم جز راست روی و نیک خوئی نکنیم
آنہا کہ بجاے بد بدیہا کردند گر دست دہد بجز نکوئی نکنیم

شیخ محمد علی حزیں

یاراے زباں کو کہ ثناے تو کنم توصیف کمال کبریاے تو کنم
چیزے بہ بساط ما تہیدستاں نیست جانے کہ تو دادۂ فداے تو کنم

غفلت زدہ ام خاطر آگاہم دہ افسردہ دلم آہ سحرگاہم دہ
عمریست کہ رو از دو جہاں تافتہ ام اے قبلۂ مقبلاں بخود راہم دہ

ابو المکارم خواجہ شمس الدین درکانی

اے دوست بہر کار مشو بے سرو بن مگذار سر زبانت از دست سخن
لفظے کہ درو فائدہ نیست مگوے کاریکہ درو مصلحتے نیست مکن

مولوی معنوی

بد میکنی و نیک طمع میداری ہم بد باشد سزاے بد کاری
با آنکہ خداوند کریم است و رحیم گندم ندہد بار چو جو میکاری

خواہی کہ دریں زمانہ فردے گردی یا در رہ دیں صاحب دردے گردی
ایں را بجز از صحبت مرداں مطلب مردے گردی چو گرد مردے گردی

شیخ احمد ہمام

یارب بکشائے بر من از توبہ درے　　بے منت خلق میرساں ما حضرے
ایں باقیٔ عمر من چناں دار مرا　　کز من نرسد بہیچ کس درد سرے

در راہ خدا تو خود فروشی ہیچی　　در طاعت و بندگی بکوشی ہیچی
تا کبر و حسد ز سینہ بیروں نکنی　　گر خرقۂ بایزید پوشی ہیچی

کمال خجندی

گر در پئے قول و فعل سنجیدہ شوی　　در دیدۂ خلق مردم دیدہ شوی
با خلق چناں مزی کہ گر فعل ترا　　ہم با تو عمل کنند رنجیدہ شوی

عرفی شیرازی

اے آنکہ بسنگ فرق دشمن شکنی　　بر تارک خویش گلفشاں چوں چمنی
با خویش چناں باش کہ با دشمن خویش　　با دشمن خود چنانکہ با خویشتنی

طالب آملی

گر دریا باشی و سرابت دانند　　در خانۂ معمور خرابت دانند
بہ زانکہ سراب وار غلطی بر خاک　　از خشک لبی و مردم آبت دانند

تا در قفس سینہ بود مرغ نفس　　مگذار کہ دل شود عنانگیر ہوس
جہدے کہ ہمیشہ اوج گیری چو ہمائے　　چوں سایہ نشیں شدی چہ عنقا چہ مگس

لا اعلم

دارم دلکے غمیں بیامرز و مپرس　　صد واقعہ در کمیں بیامرز و مپرس
شرمندہ شوی اگر بپرسی عملم　　اے اکرم اکرمیں بیامرز و مپرس

نیش طلبی ز ہیچ کس نیش مباش　　چوں مرہم و موم باش و چوں نیش مباش
خواہی کہ ز ہیچ کس بتو بد نرسد　　بدگوے و بد آموز و بد اندیش مباش

هیچ دانی که شیر مردی چیست | شیر مرد زمانہ دانی کیست
آنکہ با دشمناں تواند ساخت | آنکہ با دوستاں تواند زیست

آتش بدو دست خویش در خرمن خویش | چوں خود زدہ ام چہ نالم از دشمن خویش
کس دشمن من نیست منم دشمن خویش | اے وائے من و دست من و دامن خویش

تا کے بہوا و ہوس مائل باشی | زاں رہ کہ بریدنی است غافل باشی
اکنوں کہ گذشتہ را تلافی خواہی | از خنجر انفعال بسمل باشی

گر آدمئی ترا ہنر بایستے | قول تو بلیغ و معتبر بایستے
جز خوردن و خواب چوں نداری کارے | گوش تو ازیں دراز تر بایستے

اے احمد مرسل شرف ہر دو سرا | اجلے شود از خاک در تو بینا
آنی کہ بشناں تو بانسان و ملک | حق گفت بگو و سلموا تسلیما

آں روز کہ عاصیان عصیاں متاص | فرسودہ بعتبۂ تو سازند نواص
باشی تو شفیع آں جماعت آں دم | بر تست خطاب رحمت العالم خاص

آراستہ گردد چو قیامت را صف | عالم شود از فسردگی جملہ تلف
واللہ بایں شگفتہ روئے آں دم | آئی چو گل و گل شفاعت بر کف

حق کردہ ترا براستی سرمایہ | زاں است کہ از عرش فزودی پایہ
در آئینۂ ضمیر تو عکس نبود | زیں وجہ نداشت جسم پاکت سایہ

انتخاب از شاه نامه

حمد باری تعالے

بنام خداوند خورشید و ماه	که دل را بنامش خرد داد راه
خداوند هستی و هم راستی	نخواهد ز تو کژّی و کاستی
خداوند کیوان و بهرام و شید[له]	کزو نیست امید و بیم و نوید
ستودن مر او را ندانم همے	از اندیشه جاں بر فشانم همے
ازو نیست پیدا مکان و زماں	پے مور بر هستئ او نشاں
ز گردنده خورشید تا تیره خاک	هماں باد و آب آتش تابناک
به هستئ یزداں گواهی دهند	روان ترا آشنائی دهند
سوے آفرینندهٔ بے نیاز	ببابد که باشی همے در گداز
ز دستور و گنجور و از تاج و تخت	ز کمّی و بیشی و ناکام و بخت
همه بے نیاز است و ما بنده ایم	بفرمان و رایش سرافگنده ایم
چو جان و خرد بے گماں کرده است	سپهر و ستاره بر آورده است
جز او را مداں کردگار بلند	کزو شادمانی و زو مستمند
شب و روز و گرداں سپهر آفرید	خور و خواب و تندی و مهر آفرید

در ستایش پیغمبر و یارانش

اگر دل نخواهی که باشد نژند	نخواهی که دائم بوی مستمند
چو خواهی که یابی ره از بد رها	سر اندر نیاری بدام بلا
بوی در دو گیتی ز بد رستگار	نکونام باشی بر کردگار
بگفتار پیغمبرت راه جوے	دل از تیرگیها بدین آب شو

له آفتاب ✦

ترا دین و دانش رهاند درست — ره رستگاری بباید جست
چه گفت آن خداوند تنزیل و وحی — خداوند امر و خداوند نهی
که خورشید بعد از رسولان مه — نتابید بر کس ز بوبکر به
عمر کرد اسلام را آشکار — بیاراست گیتی چو باغ بهار
پس از هر دوان بود عثمان گزین — خداوند شرم و خداوند دین
چهارم علی بود جفت بتول — که او را بخوبی ستاید رسول
که من شهر علمم علیم در است — درست این سخن قول پیغمبر است
علی را چنین گفت و دیگر همین — کزیشان قوی شد بهرگونه دین
نبی آفتاب و صحابان چو ماه — بهم نسبتی یک دگر راست راه

کشته شدن اشکبوس بدست رستم

دلیرے[1] که بد نام او اشکبوس — همے بر خروشید بر سان کوس
بیامد که جوید از ایران نبرد — سر هم نبرد اندر آرد بگرد
زگردان ایران هم آورد خواست — ز جولان او در جهان گرد خاست
بشد تیز رهام با خود و گبر[2] — همے گرد رزم اندر آمد بابر
برآهیخت رهام گرز گران — غمی شد ز پیکار دست سران
نه بد کارگر گرز بر ترگ او — اگر چند مے جست خود مرگ او
بگرز گران دست برد اشکبوس — زمین آهنی شد سپهر آبنوس
بزد گرز بر ترگ رهام گرد — کله خود او گشت زان زخم خرد
چو رهام گشت از کشانی ستوه — بپیچید زو روے شد سوے کوه
ز قلب سپاه اندر آشفت طوس — بزد اسب کاید بر اشکبوس
تهمتن بر آشفت و با طوس گفت — که رهام را جام باده است جفت
تو قلب سپاه را بآیین بدار — من اکنون پیاده کنم کارزار

[1] نام دلیرے که از جانب افراسیاب شاه توران با رستم جنگ نمود ؛

[2] خفتان ؛

کماں را بزه بر بیازو فگند   بہ بند کمر بر بزد تیر چند
یکے تیر در دست رنگ آبنوس   خرامید و آمد بر اشکبوس
خروشید کاے مرد جنگ آزماے   ہم آوردت آمد مرو باز جاے
کشانی بخندید و خیره بماند   عناں را گراں کرد و اورا بخواند
بدو گفت خنداں که نام تو چیست   تن بے سرت را که خواہد گریست
تہمتن بدو گفت کاے شوم تن   چہ پرسی تو نامم درین انجمن
مرا مام من نام مرگ تو کرد   زمانہ مرا پتک ترگ تو کرد
کشانی بدو گفت بے بارگی   بکشتن دہی تن بیکبارگی
تہمتن چنیں داد پاسخ بدوے   که اے بیہده مرد پرخاشجوے
پیاده ندیدی که جنگ آورد   سر سرکشاں زیر سنگ آورد
بشہر تو شیر و پلنگ و نہنگ   سوار اندر آیند ہر سو بجنگ
ہم اکنوں ترا اے نبرده سوار   پیاده بیاموزمت کارزار
کشانی بدو گفت کو بیت سلیح   نه بینم ہمے جز فریب و مزیح
بدو گفت رستم که تیر و کماں   به بینی کت اکنوں سرآرد زماں
کماں را بزه کرد پس اشکبوس   تنش لرز لرزاں رخ سندروس[۱]
برستم بر آنگه ببارید تیر   تہمتن بدو گفت بر خیره خیر
ہمے رنجه داری تن خویش را   دو بازو و جان بداندیش را
تہمتن به بند کمر برد چنگ   گزیں کرد یک چوبه تیر خدنگ
خدنگے بر آورد پیکاں چو آب   نہاده برو چار پر عقاب
بمالید چاچی کماں را بدست   بچرم گوزن اندر آورد شست
ستوں کرد چپ را و خم کرد راست   خروش از خم چرخ چاچی بخاست
چو سوفارش آمد به پہناے گوش   ز چرم گوزناں بر آمد خروش
چو پیکاں ببوسید انگشت او   گذر کرد از مہرهٔ پشت او
چو زد تیر بر سینهٔ اشکبوس   سپہر آں زماں دست او داد بوس

[۱] صمغی است مانند کہربا ۔

قضا گفت گیر و قدر گفت ده — فلک گفت احسن ملک گفت زه
کشانی همم اندر زمان جاں بداد — تو گفتی که او خود ز مادر نزاد

پرسیدن کاموس نشان رستم از پیراں[1]

بپرسید پس مرد بیدار دل — کجا بسته بود اندر آں کار دل
که بر گوے با من که آں شیر مرد — چگونه خرامد بدشت نبرد
ز بالا و زورش چه داری نشاں — چه گوید به آورد با سرکشاں
چگونه است مردی و دیدار او — چگونه شوم من به پیکار او
اگر ایدونکه او بست کامد ز راه — مرا رفت باید بآورد گاه
بدو گفت پیراں که ایں خود مباد — که او ایدر آید کند رزم یاد
یکے مرد بینی چو سرو سهی — بدیدار با زیب و با فرهی
بسا رزمگاہاں که افراسیاب — ازو گشت پیچان و دیده پر آب
یکے رزم سازیست خسرو پرست — نخست او برد سوے شمشیر دست
بکین سیاوش کند کارزار — کجا او به پروردش اندر کنار
سلاح ورا بر نتابد کسے — کند آزمایش ز گرداں بسے
برزم اندروں چوں به بندد میاں — تنش زور دارد چو شیر ژیاں
نه برگیرد از جاے گرزش نهنگ — اگر بفگند بر زمیں روز جنگ
زهے بر کمانش بر از چرم شیر — یکے تیر و پیکان او ده ستیر
اگر سنگ خارا بجنگ آیدش — شود موم وز موم ننگ آیدش
برزم اندر آید بپوشد زره — یکے جوشن از بر ببندد گره
یکے جامه دارد ز چرم پلنگ — بپوشد ببر اندر آید بجنگ
همے نام ببر بیاں خواندش — ز خفتان و جوشن فزوں داندش
نسوزد بر آتش نه بر آب تر — شود چوں بپوشد بر آیدش پر
یکے رخش دارد بزیر اندروں — که گوئی رواں شد کُه بے ستوں
نیارامد از بانگ هنگام جنگ — همے آتش افروزد از خاک و سنگ

[1] پیراں نام سپه سالار افراسیاب است ۔

اندرزهای اردشیر شاه ایران

همه مهتران را ز ایران بخواند
سزاوار بر تخت شاهی نشاند

ازآن پس شهنشاه بر پای خاست
بخوبی بیاراست گفتار راست

چنین گفت کای نامداران شهر
ز رای و خرد هرکه دارید بهر

بدانید کین تیز گردان سپهر
نتازد بداد و نیازد[1] بمهر

هر آن را که خواهد برآرد بلند
هم او را سپارد بخاک نژند

نماند جز از نام او در جهان
همه رنج با او شود در نهان

بگیتی نماند بجز نام نیک
هر آنکس که خواهد سرانجام نیک

ترا روزگار اورمزد[2] آن بود
که خوشنودی پاک یزدان بود

شما دست یکسر به یزدان زنید
بکوشید و پیمان او مشکنید

که بخشنده اوست و دارنده او
بلند آسمان را نگارنده او

ستمدیده را اوست فریادرس
منازید با نازش او بکس

نباید نهادن دل اندر فریب
که پیش فراز اندر آید نشیب

کجا آنکه بر سود تاجش بابر
کجا آنکه بودی شکارش هژبر

نهالی همه خاک دارند و خشت
خنک آنکه جز تخم نیکی نکشت

همه هرچه اید اندرین مرز من
همه گوش دارید اندرز من

نمایم شما را کنون راه پنج
که سودش فزون آید از تاج و گنج

بگفتار این نامدار اردشیر
همه گوش دارید برنا و پیر

یکی آنکس که داند که دادار هست
نباشد مگر پاک یزدان پرست

دگر آنکه دانش نگیری تو خوار
اگر زیردستی وگر شهریار

سه دیگر بدانی که هرگز سخن
نگردد بر مرد دانا کهن

چهارم چنان دان که بیم گناه
فزون باشد از دار و از بند و چاه

---

[1] مشتق از یازیدن بمعنی اراده و آهنگ کردن +

[2] نام روز اول از هر ماه شمسی که روز مبارک است +

به پنجم سخن مردم عیب جوی | بگیرد بنزد کسان آبروی

بگویم یکی تازه اندرز نیز | که آن برتر از دیده و جان و چیز
خنک آنکه آباد دارد جهان | بود آشکارای او چون نهان
دگر آنکه دارد وی آواز نرم | خردمندی و شرم و گفتار گرم
هزینه[1] مکن سیمت از بهر لاف | به بیهوده مپراگن[2] اندر گزاف
زمانی سپاسی نه آموختن | اگر جان همی خواهی افروختن
تو پیوسته دل دور داری ز غم | ز نا آمده بد نباشی دژم
نه پیچی بکاری که کار تو نیست | نیازی بدان کو شکار تو نیست

همه یاد دارید گفتار ما | بکوشیدن بدین کار تیمار ما
هر آنکس که با داد روشن دل اند | از آمیزش یکدگر نگسلند
دل آرام گردد بر چار چیز | کزو خوبی و سودمندی است نیز
یکی بیم و آزرم و شرم از خدای | که تا باشدت یاور و رهنمای
دگر داد دادن تن خویش را | نگه داشتن دامن خویش را
بفرمان یزدان دل آراستن | ورا چون تن خویشتن خواستن
سه دیگر که پیدا کنی راستی | بدو افگنی کژی و کاستی
چهارم که از رای شاه جهان | نه پیچی دل از آشکار و نهان
دلت بسته داری به پیمان او | روان را نه پیچی ز فرمان او
بدو مهر داری چو بر جان خویش | چو با داد بینی نگاهبان خویش

بدان کوش تا دور باشی ز خشم | بمردی بخواب[3] از گنهگار چشم
بفردا ممان کار امروز را | بر تخت منشان بدآموز را

---

[1] نفقه و خزانه ٭ [2] نهی از پراگندن ٭
[3] صیغهٔ امر از خوابیدن - از گنهگار چشم بدوز ٭

بترس از بد مردم بد نهان | که بر بد نهان تنگ باشد جهان
سخن هیچ مسرای با راز دار | که او را بود نیز همراز و یار
تو عیب کسان هیچ گونه مجوی | که عیب آورد بر تو بر عیب گوی
دگر چیره گردد هوا بر خرد | خردمندت از مردمان نشمرد
سخن پیش فرهنگیان سخته[1] گوی | بهر کس نوازنده و تازه روی
مکن خوار خواهنده درویش را | بر تخت منشان بد اندیش را
هر آنکس که پوزش کند بر گناه | تو بپذیر و کینِ گذشته مخواه
همه داد ده باش و پروردگار | خنک مرد بخشنده و بردبار
بیارای دل را بدانش که ارز | بدانش بود چون بدانی بورز[2]
چو بخشنده باشی گرامی شوی | بدانائی و داد نامی شوی

نیایش آفریننده و ستایش محمود پادشاه

بر آن آفرین کآفرینش[3] آفرید | مکان و زمان و زمین آفرید
هم آرام زویست هم کام زو | هم انجام زویست و فرجام زو
سپهر و زمین و زمان کرده است | کم و بیش گیتی بر آورده است
ز خاشاکِ ناچیز تا عرش راست | سراسر به هستیٔ یزدان گواست
جز او را مخوان کردگار جهان | شناسندهٔ آشکار و نهان
وزو بر روان محمد درود | بیارانش بر هر یکے بر فزود
همه پاک بودند پرهیزگار | سخنهای شان برگذشت از شمار
کنون بر سخنها فزایش کنیم | جهان آفرین را نیایش کنیم
ستائیم تاج شهنشاه را | که تختش درفشان کند ماه را
جهاندار محمود با فر و جود | کزو بخشش و جود شد در وجود

[1] سنجیده و اندیشیده ◆ [2] امر از ورزیدن یعنی کشتکاری کردن و پیاپے کارے کردن و حاصل کردن و اینجا بهمین معنی امر است ◆
[3] آفرینش ◆

دلیر است و با بخشش و فر و داد ‌ ‌ ‌ زمانه ز فرمان او گشت شاد

خداوند گوپال و شمشیر و رنگ[۱] ‌ ‌ ‌ خداوند آسانی و تاج و گنج

جهاندار با فر و نیکی شناس ‌ ‌ ‌ که از تاج دارد ز یزدان سپاس

خردمند و دانا و چیره سخن ‌ ‌ ‌ جوانه بسال و بدانش کهن

همی مشتری بارد از فر او ‌ ‌ ‌ بنازیم در سایهٔ پر او

برزم آسمان را خروشان کند ‌ ‌ ‌ چو بزم آیدش گوهر افشان کند

چو خشم آورد کوه ریزان شود ‌ ‌ ‌ سپهر از بر خاک لرزان شود

پدر بر پدر شهریار است و شاه ‌ ‌ ‌ بنازد بدو گنبد هور و ماه

جهاندار تا جاودان نام او ‌ ‌ ‌ همه بهتری باد فرجام او

سر نامه کردم ثنای ورا ‌ ‌ ‌ بزرگی و آیین و رای ورا

ازو دیدم اندر جهان نام نیک ‌ ‌ ‌ ز گیتی ورا باد فرجام نیک

ز دیدار او تاج روشن شد است ‌ ‌ ‌ ز بد ها ورا بخت جوشن شد است

بنازد بدو مردم پارسا ‌ ‌ ‌ همه آنکس که شد بر زمین پادشا

هوا روشن از مایهٔ بخت اوست ‌ ‌ ‌ زمین پایهٔ نامور تخت اوست

برزم اندرون ژنده پیل بلاست ‌ ‌ ‌ به بزم اندرون آسمان وفاست

چو در بزم رخشان شود رای او ‌ ‌ ‌ همه موج خیزد ز دریای او

به نخچیر شاهان شکار وی اند ‌ ‌ ‌ دد و دام در زینهار وی اند

از آواز گرزش همی روز جنگ ‌ ‌ ‌ بدرد دل شیر و چرم پلنگ

سپهرش سبز بادا دلش پر ز داد ‌ ‌ ‌ جهان بی سر و افسر او مباد

سپردن اورمزد پادشاهی را به بهرام و اندرز کردن

چو دانست کز مرگ نتوان گریخت ‌ ‌ ‌ بسی آب خونین ز نرگس بریخت

پسر بد مر او را یکی خوبکام ‌ ‌ ‌ خردمند خواندیش بهرام نام

بگسترد فرش اندر ایوان خویش ‌ ‌ ‌ بفرمود بهرامش آمد به پیش

[۱] بمعنی معروف و رنگ و لون و مال و اینجا بمعنی مال چسپان است ٭

بدو گفت کای پاک زاده پسر　　بمردی و دانش بر آورده سر
بمن ناتوانی نهاد است رو　　که رنگ رخم کرد همرنگ او
خم آورده بالای سرو سهی　　گل سرخ بگرفت رنگ بهی[1]
چو روز تو آید جهاندار باش　　خردمند باش و بی آزار باش
نگر تا نپیچی سر از داد خواه　　نه بخشی ستمکارگان را گناه
زبان را مگردان بگرد دروغ　　چو خواهی که تاج از تو گیرد فروغ
روانت خرد باد و دستور شرم　　سخن گفتنت چرب و آواز نرم
خداوند پیروز یار تو باد　　دل زیردستان شکار تو باد
بنه کینه و دور باش از هوا　　مبادا هوا بر تو فرمان روا
سخن چین و بیدانش و چاره گر　　نباید که یابند پیشت گذر
ز نادان نیابی جز از بدتری　　نگر سوی بیدانشان ننگری
چنان دان که بی شرم و بسیار گوی　　نه بیند بنزد کسی آبروی
خرد را مه[2] و خشم را بنده دار　　مشو تیز با مرد پرهیزگار
نگر تا نگردد بگرد تو آز　　که آز آورد خشم و بیم و نیاز
همه بردباری کن و راستی　　جدا کن دل از کژی و کاستی
به پرهیز تا بد نگردت نام　　که بدنام گیتی نه بیند بکام
ز راه خرد هیچ گونه متاب　　پشیمانی آرد دلت را شتاب
درنگ آورد راستی ها پدید　　ز راه هنر سر نباید کشید
سر بردباران نباید بخشم　　ز نابودنیها بخوابند چشم
وگر بردباری ز حد بگذرد　　دلاور گمانی به سستی برد
هر آنکس که باشد خداوندگاه　　میانجی خرد را کند بر دو راه
نه تیزی نه سستی بکار اندرون　　خرد باد جان ترا رهنمون
نگهدار تا مردم عیب جوی　　نجوید بنزدیک شاه آبروی

[1] نام میوهٔ معروف + [2] مهتر +

تاختن سعد وقاص با یاران و فرستادن یزدگرد رستم را به جنگ او

عمر آنکه شد مومنان را امیر — ستوده ورا خالق بی نظیر
گزین سعد وقاص را با سپاه — فرستاد تا رزم جوید ز شاه
چو بخت عرب بر عجم چیره بود — همه بخت ساسانیان تیره بود
دگرگونه شد چرخ گردان بچهر — ز ایرانیان پاک[۱] ببرید مهر
بداد جهان آفرین کردگار — بباید همه بنده را کرد کار
بآزار او بنده را پای نیست — جز او جان ده و چهره آرای نیست
چو آگاه شد زان سخن یزدگرد — ز هر سو سپاه اندر آورد گرد
بفرمود تا پور هرمزد راه — بپیماید و بر کشند با سپاه
که رستم بدش نام و بیدار بود — خردمند و گرد و جهاندار بود
برفت و گرانمایگان را ببرد — هر آنکس که بودند بیدار و گرد

نامهٔ رستم بسعد وقاص و پاسخ آن

فرستادهٔ تیز چون برق و رعد — فرستاد رستم بنزدیک سعد
یکی نامه بر حریر سفید — نوشتند پر بیم و چندین امید
سر نامه گفت از جهاندار پاک — نباید که باشیم بی ترس و باک
کزو هست بر پای گردان سپهر — همه پادشاهیش داد است و مهر
وزو باد بر شهریار آفرین — کز زیبای تاج است و تخت و نگین
به پیش آمد این ناپسندیده کار — به بیهوده این رنج و این کارزار
بمن بازگوی آنکه شاه تو کیست — چه مردی و آیین و راه تو چیست
بنزد که جوئی همی دستگاه — برهنه سپهبد برهنه سپاه

۱ پاک مهر برید - ای همه مهر ببرید ۔

بنالید تو سیری و هم گرسنه — نه پیل و نه تخت و نه بار و بنه
بایران ترا زندگانی بس است — که مهر و کلاه مهی دیگر است
که با پیل و فرهست و با تاج و گاه — پدر بر پدر نام بردار شاه
ببالای او تخت را شاه نیست — بدیدار او در فلک ماه نیست
ز شیر شتر خوردن و سوسمار — عرب را بجائی رسید است کار
که تخت کیان را کند آرزوی — تفو باد بر چرخ گردان تفوی
شما را بدیده درون شرم نیست — ز راه خرد مهر و آزرم نیست
بدین چهره و این مهر و این راه و خوی — همی تاج و تخت آیدت آرزوی
جهان گر باندازه جوئی همی — سخن بر گزافه نگوئی همی
سخنگوی مردی بر ما فرست — جهاندیده و گرد و دانا فرست
بدان تا بگوید که رای تو چیست — به تخت کیان رهنمای تو کیست
سواری فرستم بنزدیک شاه — بخواهم ازو هرچه خواهی بخواه
تو جنگ چنین پادشاهی مجوی — که فرجام این خواری آید بروی
نبیره جهاندار نوشیروان — که با داد او پیر گشتی جوان
جهان را مکن پر ز نفرین خویش — مشو بدگمان اندر آیین خویش
نگه کن بدین نامه پندمند — مکن چشم و گوش و خرد را به بند
چو نامه بمهر اندر آمد بداد — به پیروز شاپور فرخ نژاد
بر سعد وقاص شد پهلوان — از ایران بزرگان روشن روان
همه غرق در آهن و سیم و زر — سپرهای زرین و زرین کمر
چو بشنید سعد آن گرانمایه مرد — پذیره شدش با سپاهی چو گرد
سپهبد فرود آمد اندر زمان — ز لشکر بپرسید و از پهلوان
هم از شاه و دستور و از لشکرش — ز سالار بیدار و از کشورش
ردا زیر پیروز افگند و گفت — که ما نیزه و تیغ داریم جفت
نه دیبا نگویند مردان مرد — ز زر و ز سیم و ز خواب و ز خورد
شما را بمردانگی نیست کار — همان چون زنان رنگ و بوی و نگار

هنرتان بدیبا ست پیراستن / دگر نقش بام و در آراستن

هم آنگاه فیروز نامه بداد / سخنهای رستم بدو کرد یاد

سخنهاش بشنید و نامه بخواند / وزان نامهٔ پهلوی خیره ماند

بتازی یکی نامه پاسخ نوشت / پدید آوریده اندرو خوب و زشت

سر نامه بنوشته نام خدای / محمد رسولش بحق رهنمای

ز جنی سخن گفت و از آدمی / ز گفتار پیغمبر هاشمی

ز توحید و قرآن و وعد و وعید / ز تهدید و از رسمهای جدید

ز قطران و از آتش و زمهریر / ز فردوس و جوی می و جوی شیر

ز کافور و از مشک و ماء معین / درخت بهشت و می و انگبین

که گر شاه بپذیرد این دین راست / دو عالم بشادی و شاهی وراست

همان تاج یابد همان گوشوار / همه ساله با بوی و رنگ و نگار

شفیع از گناهش محمد بود / تنش چون گلاب مصعد[۱] بود

بکاری که پاداش یابی بهشت / نباید بباغ بلا خار کشت

هر آنکس که پیش من آید بجنگ / نه بیند بجز دوزخ و گور تنگ

بهشت است اگر بگروی جای او / نگر تا چه آمد کنون رای او

همیشه بود آن و این بگذرد / چنین داند آن کس که دارد خرد

بقرطاس مهر عرب بر نهاد / درود محمد یکی کرد یاد

فرستادهٔ سعد وقاص رفت / بنزدیک رستم خرامید تفت

چو شعبه مغیره برفت از گوان / که آید بر رستم پهلوان

از ایرانیان نامداری ز راه / بیامد بر پهلوان سپاه

که آمد فرستادهٔ پیر سست / نه اسب و سلیح و نه جامه درست

یکی تیغ باریک در گردنش / پدید آمده چاک پیراهنش

چو رستم بگفتار او بنگرید / ز دیبا سراپردهٔ بر کشید

---

۱ بلند بر آمده +

ز زربفت چینی کشیدند نخ[۱] | سپاه اندر آمد چو مور و ملخ
نهادند زرین یکی زیرگاه | نشست از برش پهلوان سپاه
نشستند پیشش صد و شصت مرد | سواران و شیران روز نبرد
چو شعبه بیالای پرده سرای | بیامد بر آن جامه ننهاد پای
همی رفت بر خاک بر خوار خوار | ز شمشیر کرده یکی دستوار[۲]
نشست از بر خاک و کس را ندید | سوی پهلوان و سران ننگرید
بدو گفت رستم که جان شاد دار | بدانش روان تن آباد دار
بدو گفت شعبه که ای نیک نام | اگر دین پذیری علیک السلام
بپیچید رستم ز گفتار او | بدو ماند پر چین شد از کار او
ازو نامه بستد بخواننده داد | سخنها بدو کرد داننده یاد
چنین داد پاسخ که او را بگوی | نه تو شهریاری نه دیهیم جوی
ندیدی سر نیزه بخت مرا | دل آنت آرزو کرد تخت مرا
تو اکنون بدین خرمی باز گرد | که جای سخن نیست روز نبرد
بگویش که در جنگ مردن بنام | مرا بهتر آید ز گفتار خام

رزم رستم با سعد وقاص و کشته شدن رستم

چو شعبه بنزدیک او گشت باز | سپه را بفرمود تا کرد ساز
بفرمود تا بر کشیدند نای | سپه اندر آمد ز هر سو بجای
بیامد یکی گرد و بر شد خروش | همه کر شدی مردم تیز گوش
سنانهای الماس در تیره گرد | ستاره ست گفتی شب لاجورد
همی نیزه بر مغفر آب دار | نیامد بمغز اندرون پایدار
سه روز اندر آن جایگه بود جنگ | بایرانیان بر ببود آب تنگ
شد از تشنگی دست گردان ز کار | هم اسپ گرانمایه از کارزار
لب رستم از تشنگی شد چو خاک | زبان گشت اندر دهان چاک چاک

۱ صفت لشکر و رشته و فرش بسیار لطیف ۲ عصا

چناں تنگ شد روزگار نبرد   رگل تر بخوردن گرفت اسپ و مرد
خروشے برآمد بکردار رعد   ازیں روے رستم وزآں سوے سعد
برفتند ہر دو ز قلب سپاہ   بیکسو کشیدند ز آوردگاہ
چو از لشکر آں ہر دو تنہا شدند   بنزدیک یکے تند بالا شدند
ہمے تاختند اندرآں رزمگاہ   دو سالار بر یکدگر کینہ خواہ
خروشے برآمد ز رستم چو رعد   یکے تیغ زد بر سر اسپ سعد
تگاور زد و اندر آمد بسر   جدا گشت زو سعد پرخاشخر
بر آہیخت رستم یکے تیغ تیز   بداں تا نماید بدو رستخیز
ہمے خواست از تن سرش را برید   ز گرد سپاہ ایں مرآں را ندید
فرود آمد از اسپ و زیں پالنگ   بنزد بر کمر بر سر پالہنگ
بپوشید دیدار[1] رستم ز گرد   بشد سعد پویاں ز جاے نبرد
یکے تیغ زد بر سر ترگ او   کہ خوں اندر آمد ز ترگش برو
چو دیدار رستم ز خوں تیرہ گشت   جہاں جوے تازی بدو چیرہ گشت
دگر تیغ زد بر سر و گردنش   بخاک اندر افگند جنگی تنش
سپاہ از دو رویہ کس آگاہ نہ   کسے را سوے پہلواں راہ نہ
ہمے جست ہر پہلواں را سپاہ   برفتند تا پیش آوردگاہ
بدیدندش از دور پر خون و خاک   سرا پاے گشتہ بشمشیر چاک
ہزیمت گرفتند ایرانیاں   بسے نامور کشتہ شد درمیاں
بسے تشنہ بر زیں بماندند نیز   ز شاہاں جہاں را پر آمد قفیز
سوے شاہ ایراں بیامد سپاہ   شب تیرہ و روز تازاں براہ
چو رستم بجنگ اندروں کشتہ شد   سر نامداراں ہمہ گشتہ شد
سپاہ مسلماں پس اندر دماں   ہمے شد بکردار شیر ژیاں
بہ بغداد بود آں زماں یزدگرد   کہ او را سپاہ اندر آمد بگرد
بگفتند با او کہ رستم نماند   ازآں غم بدریا دروں نم نماند

[1] چشم و برخ و چہرہ ✦

بگشتند چندی ز ایران سپاه ... دگر باز گشتند ازآن رزمگاه
ازانجا بکرخ اندر آمد سپاه ... همه از پارسی هم ز تازی براه
فرخ زاد هرمزد با آب چشم ... ازآن روز درد اندر آمد بخشم
بکرخ اندر آمد یکی حمله برد ... که از نیزه داران نماند ایچ گرد
یکایک ز بغداد بیرون شدند ... بگشتند و چندین پر از خون شدند
فرخ زاد برگشت نزدیک شاه ... پر از گرد با آلت رزمگاه
دگر روز برگاه بنشست شاه ... بسر بر نهاد آن کیانی کلاه
یکی انجمن کرد با بخردان ... بزرگان و بیدار دل موبدان
بزرگان برو خواندند آفرین ... که این است فرجام تخت و نگین
نگه کن که اکنون چه فرمان دهی ... چه خواهی و با ما چه پیمان نهی
جهان را چنین پاسخ آورد شاه ... کز اندیشه گردد همی دل تباه
همان به که سوی خراسان شویم ... ز پیکار دشمن تن آسان شویم
که آنسو فراوان مرا لشکر اند ... همه پهلوانان کند آور اند
کنارنگ[۱] مرد است ماهوی نیز ... سواران و پیلان و هر گونه چیز
سپه پیشکار شبانان ماست ... بر آورده دشتبانان ماست
فرخ زاد برهم بزد هردو دست ... چنین گفت کای شاه یزدان پرست
ببد گوهران بر مبس این مشو ... که این را یکی داستان است نو
اگر چند بد گوهر افسون کنی ... بکوشی کش از رنگ بیرون کنی
چو پروردگارش چنان آفرید ... تو بر بند یزدان نیابی کلید
بدو گفت شاه ای هزبر دمان ... ازین آزمایش ندارم زیان
ببود آن شب و بامدادان پگاه ... گرانمایگان بر گرفتند راه
ز بغداد راه خراسان گرفت ... همه رنجها بر دل آسان گرفت

۱ والی و بزرگ قوم +

انتخاب از دیوان قاآنی

قصائد

دلیل بر وجود ذات بیهمتا

دوشم ندا رسید ز درگاه کبریا	کای بنده کبر بهتر ازین عجز یا ربا
خوانی مرا خبیر و خلاف تو آشکار	دانی مرا بصیر و خطاهای تو بملا
گر دانیم بصیر چرا میکنی گناه	ور خوانیم خبیر چرا میکنی خطا
اجرای من خوری و کنی خدمت امیر	روزی ز من بری و کشی منت کیا[1]
تا کی شوی بمنگذر جرم ره سپر	تا کی کنی بمعذرت جبر اکتفا
گوئی که جبر باشد و باکت نه از گناه	دانی که جرم داری و شرمت نه از خدا
ق دیو از برای آنکه بجویت شود دلیل	نفس از برای آنکه زکیشت کند جدا
آن از طریق شرع کند با تو دوستی	وین در لباس زهد شود با تو آشنا
آن نرم نرم شبهٔ باطل کند بیان	وین گرم گرم گفتهٔ ناحق کند ادا
این دزد کاروان و تو مسکین کاروان	آن رند اوستاد و تو نادان روستا
آن آردت ز مسلک توحید منحرف	وین آردت بمهلک تزویر ره نما
تو درمیان هایم[2] و حیران و تن زده[3]	آگنده از سفاهت و آموده از عما[4]
بر دیدهٔ خلوص تو حاجب شود هوس	بر آتش نفاق تو دامن زند هوا
سازد ترا بشرک خفی دیو ممتحن	آرد ترا بکفر جلی نفس مبتلا
نفس ترا کسالت اصلی شود سبب	طبع ترا بحالت فطری شود غطا[5]
گوئی که صلوات که شرع است ناپسند	دانی که زکوة که دین است ناروا
تا رفته رفته دغدغهٔ دل شود قوی	تا لمحه لمحه تقویت دل کند قوا

[1] بکسر اوّل پادشاه جبار و صاحب و خداوند ✦ [2] سرگشته و حیران ✦ [3] خاموش شده ✦
[4] بالفتح گمراهی ✦ [5] پرده ✦

گوئی بجو کہ رب ز چہ رفتہ ہست در حجاب — رانی بدل کہ حق ز چہ ماندہ است در خفا

گر زانکہ ہست حکمت پنہاں شدن کدام — ور زانکہ نیست پیرو فرماں شدن چرا

تا چند مکر و دغدغہ اے دیو زشت خو — تا چند کفر و سفسطہ اے مست ژاژ خا[1]

بر بود من دلیل بس ایں چرخ گرد گرد — بر ذات من گواہ بس ایں دیر دیرپا

گویندۂ بباید تا دف کند خروش — گویندۂ بباید تا کہ کند صدا

سربستہ زیر پردہ کہ مے پوید آسماں — آبست زیر پرۂ[2] کہ مے گردد آسیا

بے نوبہار گل نشود بوستاں فروز — بے کردگار گنبد نشود آسماں گرا

شاہ ار ترا بہ تخت منقش دہد جواز[3] — سیر ار ترا بکاخ مقرنس زند صلا

مدحت کنی سخت بنقاش آں سریر — تحسین کنی درست بمعمار آں بنا

گوئی بکلک صنعت نقاش آفریں — رانی بدست قدرت معمار مرحبا

آخر چگونہ کوہ بداں شوکت و شکوہ — آخر چگونہ چرخ بدیں رفعت و علا

بے قادرے بوادئ ہستی نہد قدم — بے صانعے بعرصۂ امکاں زند لوا

آخر چگونہ عرش بدیں پایہ و شرف — آخر چگونہ مہر بدیں مایہ و بہا

بے آمرے بسیط جہاں را شود محیط — بے خالقے فضائے زمیں را دہد ضیا

اسباب فرش من چہ کم از کاخ پادشا — آیات عرش من چہ کم از عرش پادشا

صفت شب

دوشینہ چوں کشید شہ زنگ لشکرا — سلطان روم را ز سر افتاد افسرا

باز سفید روز بپرید از آشیاں — زاغ شب سیاہ بگسترد شہپرا

تاریک شد سپہر چو ظلمات و اندرو — تازاں ستارہ چوں بسپاہی سکندرا

چوناں شبے دراز کہ پنداشتی قضا — یکرہ بریدہ نافش با روز محشرا

افروخت چہرہ زمیں تل[5] خاکستری سہیل — چوں از درون تودۂ خاکستر اخگرا

[1] بیہودہ گوئی + [2] بیہودہ گو + [3] یک سنگ آسیا + [4] پیک سپاہیاں کہ از سلطاں گیرند - تا کسے در راہ متعرض نشود - روا - تساہل - آب کہ ستور و کشت را دہند - گذشتن از جائے و راہے + [5] کنایہ از آسماں +

شکایت از جور چرخ

دہر چوں نیرنگ سازد چرخ چوں دستاں کند ‖ مغز را آشفتہ سازد عقل را حیراں کند
آں کلاہ نامرادی بر سر دانا نہد ‖ ویں قبائے کامرانی در بر ناداں کند
گاہ آں بر خوارئے دانا دو صد بہتاں زند ‖ گاہ ایں بر یارئے ناداں دو صد پیماں کند
در بر دانا اگر بیند لباس عبقری ‖ تار تارش را بسختی ارہ و سوہاں کند
بر تن ناداں اگر یابد پلاس دیلمی ‖ موے مویش را بنرمی توزی و کتاں کند

در صفت شمشیر

تیغے گہر نگار فرستاد شہریار ‖ تا سازدش طراز کمر صاحب اختیار
تیغے کہ گر بآتش سوزاں گذر کند ‖ چنداں بود برندہ کہ گرمی برد و نار
تیغے کہ بر حریر اگر نقش او کشند ‖ پودش چو عمر خصم ملک بگسلد ز تار
تیغے کہ گر بکوہ نگارند نام او ‖ فریاد الغیاث بر آید ز کوہسار
تیغے کہ گر بعرصۂ ہستی در آورند ‖ لاحول گو بملک عدم میکند فرار
تیغ است آں نہ حاشا تیغے است خونفشاں ‖ تیغست آں نہ دیگے بر قیست فتنہ بار
ز آنساں بود برندہ کہ یارد کہ بگسلد ‖ پیوند استعارہ ز الفاظ مستعار
از بسکہ عضو عضو جہاں در ہراس از وست ‖ ماند جہاں از و بتن شخص رعشہ دار
چنداں برندہ است دمش کز خیال آں ‖ کاسد شدہ است کار رفوگر دریں دیار
در مغز ہوشیار گر افتد خیال آں ‖ آشفتہ و گسستہ شود مغز ہوشیار
ایں تیغ نیست آئینۂ نصرت است زانکہ ‖ نصرت در او شمایل خود دید آشکار
معنی ز لفظ نگسلد و او جدا کند ‖ از لفظ معنی کہ برو دارد اشتہار

در صفت بہار

راستی را کس نمیداند کہ در فصل بہار ‖ از کجا گردد پدیدار ایں ہمہ نقش و نگار
عقلہا حیراں شود کز خاک تاریک نژند ‖ چوں بر آید وایں ہمہ گلہاے نغز کامگار
گر ز نقش آب و خاک است اینہمہ ریحان و گل ‖ از چہ بر ناید گیاہے ز آب و خاک شورہ زار
کیست آں صورتگر ماہر کہ بے تقلید غیر ‖ ایں ہمہ صورت برد بے علت و آلت بکار

لہ نوعے از کتان ٭ ۲ه زینت ٭ ۳ه متناسب اندام ٭

چوں نپرسی کایں تماثیل از کجا آمد پدید
چوں نجوئی ایں تصاویر از کجا شد آشکار

خیری از مہر کہ شد زیں ساں بگلشن زرد روے
لالہ از عشق کہ شد زیں ساں ببُستاں داغدار

از چہ بے زنگار سبز ہست از ریاحیں بوستاں
از چہ بے شنگرف سرخ است از شقائق کوہسار

باد بے عنبر چرا شد ایں چنیں عنبر فشاں
ابر بے گوہر چرا گشت ایں چنیں گوہر نثار

برکف ایں تسبیح یاقوت از چہ گیرد ارغواں
برسر ایں تاج زمرد از کہ دارد کوکنار

برق از شوق کہ بخندد بدینساں قاہ قاہ
ابر از ہجر کہ بگرید بدینساں زار زار

چوں مجوساں بلبل از ذوق کہ دارد زمزمہ
چوں عروساں گلبن از بہر کہ بندد گوشوار

ابر غواصی نداند از کجا آرد گہر
باد رقاصی نداند از چہ رقصد در بہار

تاکہ گوید باد را بے مقصدے چندیں بپوے
تاکہ گوید ابر را بے موجبے چندیں ببار

چہر سوری از چہ شد بے غازہ زینساں سرخ رنگ
زلف سنبل از چہ شد بے شانہ زینساں تابدار

راستی چوں خواجہ باید عارفے یزداں پرست
تا شناسد قدر صنع و قدرت پروردگار

در وصف اسپ

بستہ بعزم پارس چو از ملک رے کمر
زیں بر زدم بکوہۂ یکران رہ سپر

اسپے بگاہ پویہ سبکرو تر از خیال
اسپے بگاہ حملہ مہیا تر از نظر

اسپے کہ ہست جنبش او در بسیط خاک
ساری تر از حیات در اندام جانور

اسپے کہ ہست گاہ درنگ و گہ شتاب
کوہ گرانش مادر و برق یماں پدر

من بر جہاں فوروے چنیں کہ گفتمت
بنشستہ چوں بر اوج ہوا مرغ نامہ بر

بس دشتہا بریدم دنیا درو سراب
بس کوہہا نوشتم گردوں برو کمر

گاہے بیال شیر فلک بُد مرا گذار
گاہے بناف گاو زمیں بد مرا گذر

الحاصل سپہر بندہ چو ادوار روزگار
گہ پست وگہ بلند و گہے زیر و گہ زبر

اے بس شگفت رودکی بروے پسان یاد
بگذشت باد پایم و گامش نگشت تر

در ستایش شیراز

تبارک اللہ از پارس آں خجستہ دیار
کہ مے نہ بیند چوں آں دیار کس دیار

کسے ندیدہ در آفاق ایں چنیں معمور
بہیچ عصرے از اعصار مصرے از امصار

نسیم او ہمہ دلکش تر از نسیم بہشت
ہوائے او ہمہ خرم تر از ہوائے بہار

زلاله هر دمن اوست کوهی از یاقوت
ز سبزه هر چمن اوست کانی از زنگار

حدایقش زده پهلو به هشت باغ بهشت
ز گونه گونه فواکه ز گونه گونه ثمار

ز بسکه زمزمه ساز خیزد از هامون
ز بسکه قهقههٔ کبک آید از کوهسار

فضای دشت پر از صوتهای موسیقی
هوای کوه پر از لحنهای موسیقار

ز رنگ بیزیِ ابر بهار در هامون
ز مشک بیزیِ باد ربیع در گلزار

هزار طعنه دمن را بدکهٔ صبّاغ
هزار خنده چمن را بکلبهٔ عطار

ز هر چه عقل تصور کند در او موجود
ز هر چه وهم تفکر کند در آن بسیار

همه صنایع چینش بصحن هر دکّان
همه ظرائف رومش بطرف هر بازار

زهی سفید حصارش که نافریده خدای
چنان حصاری در زیر این کبود حصار

نگر مسیر نخیلات او بوقت ثمر
بسان پیران خم گشته از گرانیٔ بار

ق
ز بس قلاع و صیاصی ز بس بقاع و قصور
ز بس مزارع و مواشی ز بس ضباع[1] و عفار

بساحتش نبود شخص را مجال گذر
بعرصه اش نبود مرد را طریق گذار

صوامعش چو ارم گشته کعبهٔ اشراف
مساجدش چو حرم گشته قبلهٔ ابرار

منابرش چو فلک مرتقای خیل ملک
معابرش چو افق ملتقای لیل و نهار

ندیده نبض حکیمانش از کمال وقوف
خبر دهند ز رنج نهان هر بیمار

محاسبانش از آغاز آفرینش خلق
شمار خلق توانند تا بروز شمار

هزار محفل و در هر یکی هزار ادیب
هزار مدرس و در هر یکی هزار سفار[2]

ز صرف و نحو و بدیع و معانی و امثال
بیان و فقه و اصول و ریاضی و اخبار

ز جفر و منطق و تجوید و رمل و اسطرلاب
نجوم و هیئت و تفسیر و حکمت و آثار

یکی نکات طبعی همی کند تعلیم
یکی رموز الٰهی همی کند تکرار

یکی نوشته بر اشکال هندسی برهان
یکی نموده ز قانون فلسفی اظهار

یکی سراید کاین است رای اقلیدس
یکی نگارد کاین است گفت بهمنیار

نادر ترین اشیا

نادر ترین اشیا نیکو ترین امکان
از عقلها ست اوّل وز خلقها ست انسان

از انبیا پیغمبر وز اولیا ست حیدر
از اتقیا ابوذر وز اصفیا ست سلمان

[1] قلعه ۱۲ که ضباع و عفار بمعنی ضیعه و آب کشت و امثال آن ۱۲ [2] نام کتاب در حکمت ۱۲

از نارہا ست دوزخ وز خاکہا مدینہ ‌‌ — از بادہا ست صرصر وز آبہا ست حیوان
از صفہا صفین وز قلعہ ہا ست خیبر — از کیشہا ست اسلام وز دینہا ست ایمان
از سورہ ہا ست یٰسین وز رمزہا ست طٰس — از قصہ ہا ست یوسف وز منزلات قرآن
از شکلہا مدور وز لونہا منور — از خطہا ست محور وز سطحہا ست دوران
از جسمہا مجرد وز صرحہا ممرّد — از کوہہا ست جودی وز صدمہا ست طوفان
از قصرہا خورنق وز حلہا ستبرق — از واقعات ہجرت وز دردہا ست ہجران
از نہ سپہر اطلس وز ہفت نجم خورشید — از چار اصل آتش وز ہر سہ فرع حیوان
از ترکہا ست چینی وز ترکہا خطائی — از تیغہا ست طوسی وز ابرہا ست نیسان
از قلعہ ہا دماوند وز رودہا سماوہ — از جاہہا حدایق وز کانہا بدخشان
از روزہا ست مولود وز شامہا شب قدر — از وقتہا سحرگہ وز مرغہا سحرخوان
از شہدہا ست شکّر وز جاہہا جہان بین — از دُرہا ست گوہر وز بیخہا ست مرجان
از بزمہا ست فردوس وز جویہا ست کوثر — از سروہا ست آزاد وز عطرہا ست ریحان
از نخلہا ست طوبیٰ وز سبزہا بنفشہ — از ہمدمان است حورا وز شاہدان است غلمان
از رزمہا بلادن وز کینہ ہا سیاوش — از شورہا قیامت وز شعلہ ہا ست نیران
از تاجہا ست ترکی وز چترہا ست چاچی — از خنگہا ست ختلی وز خطہا ست ایران

درخشیدن صبح

صبح بر آمد بکوہ مہر درخشان — چرخ تہی گشت از کواکب رخشان
یوسف بیضا بر آمد از چاہ خاور — صبح زلیخا صفت درید گریبان
جادۂ ظلمات شب رسید باخر — گشت سحرگہ پدید چشمۂ حیوان
چرخ بر آوردہ ز آستین ید بیضا — از در اعجاز ہمچو موسے عمران
ہمچو فریدوں بکین بیور[1] ظلمت — چرخ ز خور بر فراشت اختر کاوان
شب چو شماساس[2] راند رخش عزیمت — قارن روزش شگافت سینہ بہ پیکان
تیر اعظم کشید تیغ چو رستم — دیو شب از نہیبش گریخت چو آکوان[3]

[1] کلاہ خرد + [2] نام ضحاک و مخفف بیور آب + [3] نام سپہ سالار نے ایرانی کہ بدست قارن کشتہ شد + [4] نام دیوے کہ رستم اورا کشت +

زال خور از ناوک شعاع فلک را * خون ز شفق بر کشاد همچو خزروان
مهر منور خروج کرد ز خاور * بر صف کاوه از دیار سپاهان
دیدهٔ اسفندیار ماه برآورد * رستم مهر از گزینه بیلک پران

لشکر کشیدن محمد شاه پادشاه ایران بسمت هرات

مهین خدیو محمد شه آفتاب ملوک * سپهر عزّ و معالی جهان فهم و فطن[۱]
بعزم چالش افغان خدا از رے بهرات * سپه کشید و برانگیخت عزم را توسن
بسال پنجه دانند از پس هزار و دویست * چو گرد آهوے خاور ببرج شیروطن
ز کوه و دشت چنان درگذشت موکب شاه * که از کریوهٔ کهسار سیل بنیان کن
رسیده تا بدر حصن غوریان که بخاک * نیافریده چنوں قلعه قادر ذوالمن
دروج[۲] او همه چوں پنجهٔ قضا مبرم * بروج او همه چوں بارهٔ بقا متقن
بزرگ بار خدا گفتی بروے زمین * نیافریده یکے آسمان ز ریباهن[۳]
هزار پهلو پولاد خاے پتیاره[۴] * گزیده بهر حراست درآں حصار سکن
درشت هیکل و عفریت خوے کژمژ گوے * سطبر ساعد و باریک ساق و زفت بدن
زمخت سیرت و زنجیر خاے و ناهنجار * دقیع صورت و موبین لباس و روبین تن
کمین برادر دستور مرزبان هرات * مشمّر[۵] از در کینش دو دست تا آرن[۶]
بکوتوالیِ آں دژ درون آں دوکاں * چناں عزیز که عزّیل درون خیل علمن[۷]
سران شاه بفرمان شاه یزّه زدند * چو لشکر اجل آں باره را به پیرامن
حصاریان پلنگینه خوے کوه جگر * ز بهر رزم فروچیده عزم را دامن
ز چیرگی همه مانند سیل در کهسار * ز تیرگی همه مانند دوده در گلخن
همه هژبر بچنگ و همه دلیر بجنگ * همه معارک جوے و همه بلارک[۸] زن
به پیش بیلک بپرّنده دیده کرده بهدف * به پیش ناوک درنده سینه کرده مجن[۹]
وزین کرانه هژبر افگنان لشکر شاه * سطبر یال و قوی بال و گرد و شیرفگن
هواے معرکه از گرد راه و چوبهٔ تیر * نموده چوں کتف خارپشت و پرّ زغن

---

۱ زیرکی ۲ دیوار ۳ چیزیکه که از گداختن آهن در کوره ماند ۴ هم آفت ۵ دامن فراهم ... بالا زده ۶ مخفف آرنج ۷ بت پرست ۸ شمشیر ۹ سپر

رمیده از فزع توپ اهل باره چنانکه — گزندگان هوام از بخور فرو امن[1]
ز زخم توپ دژ آشوب شهریار جهان — ز بسکه شد در و دیوار باره پر روزن
بکوتوال حصار آنچنان جهان شد تنگ — که حصن نامے بمسعود و چاه بر بیژن
جز نیج گشته سپاه و سلیح گشته تباه — روان ز جسم روان گشته و توان ز تون[2]
چه گفت گفت چه جوشیم در هلاکت جان — چه گفت گفت چه کوشیم در هلاکت تن
گیاه نیست روان کش بزند و روید باز — نه شاخ گل که بهر ساله بر دهد به چمن
کنون علاج همین است و بس که برگیریم — بدست مصحف و تیغ افگنیم بر گردن
چو عجز و ذلت ما دید و رنج و علت ما — ز جرم و ذلت ما بگذرد خدیو زمن
ز گفت او همه را چهره بر شگفت آمد — بآفرینش زبانها گشاده چون سوسن
بعجز یکره برداشتند مصحف و تیغ — ز سر فگنده کله بر کتف نهاده رسن
دمان شدند و امان خواستند و شاه جهان — رسن کشود و ضمان گشت شان ز خلق حسن
سه روز ماند و سپه خواند و زر و سیم فشاند — سپس بسوے حصار هرات راند سرن[3]
یکے انبشتۀ[4] مکار پیشه برد خبر — بمرزبان هری کاے همیشه یار محن
شه از رے آمد و بگرفت غوریان و پرید — بشاده[5] آمد و در جاده جاے داشت پرن[6]
همے بچشنم من آید که بامداد پگاه — هوا ببر کند از گرد جامۀ اوکن[7]
ازین خبر دل افغان خدا چنان لرزید — که روزگرما در دست خلق بادبیزن[8]
بخواست مرکب و از جاے جست و بست کمر — پے گریز و بپدرود بر گشاد دهن
خبر رسید بدستور جنگ دیدۀ او — گره فگند بر ابرو ز خشم چون سوهن
ز جاے جست و بشد سوے مرزبان هری — که هان بهان و مبندا لجین[9] را بلجن[10]
اگر ز جنگ گریزی ز ننگ مے مگریز — روی چگونه بدین مسکنت ازین مسکن
چسان علاج گریزی که نیست راه گریز — نه کلاغ و کبوتر که بر پری ز دکن[11]

---

[1] عاقر قرحا که از آن هوام بگریزند ✤ [2] تن و اندام ✤
[3] اسب ✤ [4] جاسوس ✤ [5] منزلے میان غوریان و هرات ✤ [6] پروین و دیبوز ✤
[7] مائل بسیاهی ✤ [8] بادزن ✤ [9] نقره ✤ [10] هرگ سوفته با آرد آمیخته ✤
[11] آشیانه ✤

ز چار سوے تو پر بسته اند راه گریز — تو ابلهانه سمند زین نهاده بر کودن[1]

یکے بجاں که ببینیم کار کرد سپهر — بود که متفق آید ستاره ریمن[2]

حصار را ز پس پشت خود وقایه[3] کنیم — ز پیش باره[4] برانیم باره بر دشمن

بموبه[5] گفت بدو کاینت راے مستغرب[6] — بناله گفت بدو کاینت گفت مستهجن[7]

هلا برهگذر باد مے مهل خاشاک — الا بجلوه گه برق مے منه خرمن

ببرق مے نتواں بست باد در چنبر — بکبید مے نتواں سود آب در هاون

میان آں دو تن اندر ستیزه بود هنوز — که بانگ بوق[8] بجیوق برشد از برزن

طراق منفرعه بگذشت از دو صد فرسنگ[9] — غبار معرکه بر رفت تا دو صد جوجن

در حصار برخ بست مرزبان هری — گشاد قفل و برون ریخت گوهر از مخزن

ز درّ و لعل و زر و سیم و جوزق[10] و جاورس — ز نقد و جنس و جو و کاه و گندم و ارزن

ز برد و خز و پرندین[11] و قاقم و سیفور[12] — ز طوق و یاره و خلخال و عقد و اورنجن

هے بداد بصاع[13] و هے بداد بباع[14] — هے بداد بکیل و هے بداد بمن

ندا فگند بهر گوشه تا مدافعه را — برون شوند ز شهر هری چه مرد و چه زن

چه بوقعه اگر احدر است اگر اعور — دمد ز کینه اگر اکمن است اگر ارکن[15]

جوان و پیر و زن و مرد و کاهل و جاهل — کلان و خرد و بد و نیک و ابکم و الکن

ز بیل و بیلک و شمشیر و خنجر و خنجیر — به رمح و ناوک و گوپال و گرزه و گرزن

بسهم و ناچخ و صمصام و تخشت و دهره و شل — به تیر و نیزه و سرباش و سیف و رصام و رسن

به نیش و ناخن و چنگال و چوب و سنگ و سفال — به زند و اره و سوهان و گرز و پتک و سفن

ز هر گروه و ز هر پیشه و ز هر بیشه — ز هر سراے و ز هر خانه و ز هر برزن

بهر سیاق و بهر سیرت و بهر هنجار — بهر طریق و بهر عادت و بهر دیدن

ز برج و باره و ایوان و خاکریز و فصیل — ز پست و پیش و بر و شیب و ایسر و ایمن

---

[1] اسب پیر کم رفتار + [2] مکار + [3] معجر زناں و هرچه بداں چیزے را نگاه دارند و پناه دهند + [4] حصار و اسب + [5] گریه یا نوحه و ناله زاری + [6] مبالغه نماینده در خنده + [7] زشت شمرده شده + [8] نفیری + [9] مسافت پنج میل + [10] غوزه پنبه ناشگفته + [11] هر چیز که از حریر سازند + [12] نوعے از حریر + [13] پیمانه + [14] از سر انگشتان تا سر دوش + [15] هوشیار +

هم از جیاد گردن کرد شش هزار دلیر ز تیر و خدنگ و پولاد پوش و تیغ آژن
سوار گشت و سپر راند و پشت داد بدو ببست راه شد آمد بر آن سپاه کشن
شد آفرین خدا خواند و رخش راند و کشید بلارکی که برگ فنا است آبستن
کمند او [illegible] ز غضب ولی نه عجب که چون بشورد دریا کف آرد بهمن
بسا سوار که بصارم [illegible] در مغفر بسا دلا که بناوک دریده در جوشن
خروش [illegible] و آشوب شاه و لشکر خصم همان حکایت لاحول بود و اهرمن
[illegible] ناوک بهرام صولتان ملک زبس معرکه شد کان سرخ بهرامن
[illegible] که از [illegible] لشکر گاه ز فوج افغان بر اوج چرخ شد شیون
ز سوی چهرهٔ هر یک چو رود آمویه ز نیزه پیکر هر یک بشکل پالاون
بسا سوار کز آن رزمگاه بگاه گریز ز بیم جان و غم تن تاخت تا بختن
سپاه خصم ز پیش و سپاه شاه ز پی چنانچه از عقب صید شیر صید افگن
هم این ز خشم بدان گفت کای دلیر بکوب همان ز قهر بدین گفت کای سوار بزن
ز بس گروهه[1] ز نبوره های تندر[3] غو ز بس گلولهٔ[2] خمپاره های تنین[5] تن
هنوز لشکر آن مرز را بشوره دل هنوز مردم آن بوم را بشوره تن
از آن پس که ز میدان فرو نشست غبار ز آب دیدهٔ آن [illegible] دود افگن
ملک پیاده شد و قبهٔ سراوق او بهشتمین فلک آمد قرین انجم پرن
کسیل کرد بمیمند و اندخود سپاه سوی هزاره گروه از برای دفع فتن
ز صد هزار هزاره یکی نماند بجای که می نگشت گرفتار قید و بند و شکن
[illegible] که زمستان رسید و شیر سفید فرو چکید ز پستان ابر قیر آگن
هوا چو دیدهٔ شاهین سیاه گشت و شهید[6] سپید پر حوصل بکوه و دشت و دمن
مهندسان قوی دست اقلیدس رای بساختند بفرمان شهریار زمن
مدینه چو مداین زرین و شه گزین گزید جای در او چون شعیب در مدین

[1] آنچه چیزها یا اوصاف گفته * [2] گلوله * [3] رعد * [4] نعره و خروش *
[5] اژدها * [6] پریشان شد *

اور تحصیل علوم دینی و دنیوی اور باہمی اتحاد و اتفاق کا شوق دلانا۔ پنجم گورنمنٹ انگلشیہ کی وفاداری کے نتائج
سے اہل اسلام کو آگاہ کرنا۔ ششم ان مقاصد اور اغراض کے پورا کرنے کے لئے واعظوں کے تقرر۔
کے اجرا اور دیگر وسائل کو عمل میں لانا ۔

اغراض کی تکمیل کے واسطے انجمن کی طرف سے دو واعظ ہیں۔ جن میں سے ایک صاحب شہر کے مختلف حصوں
ہر روز وعظ کہتے ہیں۔ اور حافظ شیخ غلام محی الدین صاحب صوفی بحیثیت وکیل انجمن بیرونجات میں انجمن
مقاصد کی اشاعت فرماتے ہیں۔ اور برادران اسلام سے انجمن کے واسطے امداد طلب کرتے ہیں۔ ان کے پاس
سند مثبتہ دستخط میر مجلس و ممبران انجمن موجود ہے۔ معمولہ زنانہ مدرسے ہیں۔ جن میں کلام اللہ اور
کتابوں کی تعلیم ہوتی ہے۔ اور ضروری دستکاری بھی سکھائی جاتی ہے۔ ماہ محرم ۱۳۰۴ ہجری سے لڑکوں
دینی و دنیوی تعلیم کے لئے مدرسۃ المسلمین لاہور میں جاری ہے۔ جو پہلے اپر پرائمری تک تھا۔
جنوری ۱۸۸۸ء سے مڈل کے درجے تک۔ اور یکم جنوری ۱۸۸۹ء سے انٹرینس کے درجے تک پہنچ گیا ہے۔
چوں مسلمان بھائی ہمت کر کے انجمن کی امداد کرینگے۔ یہ سکول بھی آہستہ آہستہ ترقی کر کے انشاء اللہ
بھی مسلمانان پنجاب کا مرکز تعلیم ہوگا۔ شروع ۱۸۹۰ء سے سکول کے متعلق ایک بورڈنگ ہوس بھی
قائم ہو گیا ہے۔ جس میں بورڈروں کی ہر طرح کی نگرانی نہایت خوش اسلوبی سے ہوتی ہے۔ ہفتہ وار انجمن کے دفتر میں
جلسۂ وعظ ہوتا ہے۔ جس میں واعظوں کے سوا تعلیم یافتہ مسلمان اپنی تحریروں اور تقریروں سے اپنے
بھائیوں کو مستفید کرتے ہیں۔ انجمن کے میر مجلس صاحب اپنے مکان پر ہر روز کلام اللہ کا ترجمہ انجمن کی اغراض
کی تکمیل کے لئے للہ پڑھاتے ہیں۔ ایک ماہوار رسالہ چھپتا ہے۔ جس میں انجمن کی کارروائی اور تہذیب
کے ساتھ مخالفین مذہب اسلام کے سوالوں کے جواب اور ان کے مذہب کی تردید اور مسلمانوں کی حالت کی درستی
کے متعلق مضامین شائع ہوتے ہیں۔ بچوں کی تعلیم کے واسطے کتب مندرجہ پشت چھپ گئی ہیں۔ اور
اور کتابیں بھی تیار ہو رہی ہیں۔ جو مرتب ہونے کے بعد آہستہ آہستہ انشاء اللہ چھپتی جائینگی۔ مسلمانوں کے
لاوارث یتیم اور مسکین بچوں کی پرورش کے واسطے جو بیکسی کی حالت میں پادریوں کے ہاتھ آ جاتے ہیں۔
یتیم خانہ کھل گیا ہے۔ اس میں تیس یتیم داخل ہیں۔ جن کی خوراک و پوشاک کا نہایت معقول انتظام
ہے۔ علاوہ ازیں بعض یتیم بچوں کو مدرسے میں وظیفہ۔ بعض کو فیس اور بعض کو سامان تعلیم دیا جاتا
ہے۔ اور لوکل گورنمنٹ کی خدمت میں درخواست کی گئی ہے۔ کہ جو ایسے بچے پنجاب کی کچہریوں میں آئیں تو
وہ انجمن کو دئے جائیں۔ اگر مسلمان بھائیوں نے مال زکوٰۃ وغیرہ دے کر مدد کی۔ تو یہ سب کام انشاء اللہ
اور بھی زیادہ خوش اسلوبی کے ساتھ پورے ہونگے ۔

پس مندرجہ بالا مقاصد اور کارروائیوں کے لحاظ سے سب مسلمانوں پر فرض ہے۔ کہ وہ اس انجمن کے
مقاصد کی تکمیل کے لئے زر سے۔ زبان سے۔ قلم سے مدد کریں۔ اور جس طرح ہو سکے۔ ان کے پورا کرنے کے
لئے ہر وقت مستعد رہیں۔ تاکہ دین اور دنیا میں ان کو سرخروئی حاصل ہو ۔

اشتہار

کتابوں کے طلب فرمانے یا انجمن کے متعلق اور کسی معاملے میں جو خط و کتابت کی جائے۔ وہ سب مولوی کرم بخش
مہتمم مطبع اسلامی و اسسٹنٹ سکرٹری انجمن حمایت اسلام لاہور کے نام ہونی چاہیئے۔ مگر روپیہ ہمیشہ
منشی تاج الدین صاحب فنانشل سکرٹری انجمن و اکونٹنٹ دفتر اگزیمنر نارتھ ویسٹرن ریلوے لاہور کے نام آنا چاہیے

المشتہر
شمس الدین جنرل سکرٹری انجمن

کتب موجودہ دفتر انجمن حمایت اسلام لاہور

تختۂ حروف اُردو جلی .. ۶ پائی
اُردو کا قاعدہ .. ۶ پائی
اردو کی پہلی کتاب لڑکوں کے واسطے ار ۶ پائی
ایضاً لڑکیوں کے واسطے .. ار ۶ پائی
ایضاً دوسری کتاب ۲ر ۶ پائی
ایضاً تیسری کتاب .. ۵ر
اردو میں دینیات کا پہلا رسالہ ار ۳ پائی
" دوسرا رسالہ ار ۹ پائی
" تیسرا رسالہ ۲ر ۳ پائی
صرف اردو کا ابتدائی رسالہ .. ۲ر
فارسی کی پہلی کتاب .. ار ۹ پائی
ایضاً دوسری کتاب ۲ر ۳ پائی
ایضاً تیسری کتاب ۶ر
ایضاً چوتھی کتاب ۸ر
صرف فارسی کا ابتدائی رسالہ ۳ر
تختہ حروف عربی جلی .. ۶ پائی
عربی کا قاعدہ .. ۹ پائی
عربی کی پہلی کتاب .. ۲ر
عربی میں دینیات کی پہلی کتاب ار ۳ پائی
" دوسری کتاب .. ۲ر ۶ پائی
" تیسری کتاب .. ۳ر ۶ پائی
انگریزی کا قاعدہ .. ۳ پائی
محمڈن سکول انگلش پرائمر ار ۶ پائی
ایضاً فسٹ ریڈر .. ۴ر ۶ پائی
ایضاً سکنڈ ریڈر .. ۶ر ۶ پائی
ایضاً گرامر .. ار ۶ پائی
انگریزی بول چال .. ۶ر
ایک عیسائی کے تین سوالوں کے جواب ۴ر
ابطال الوہیت مسیح علیہ السلام ۴ر
تحریف قرآن کا جواب .. ۶ پائی
اثبات اصول اسلام .. ۲ر
مولوی حافظ نذیر احمد صاحب کا لکچر ار ۶ پائی
ازالۃ الشبہات .. ار ۳ پائی
تقدیس الانبیاء .. ۳ر
اعجاز التنزیل .. ۴ر
فصل الخطاب لمقدمۃ اہل الکتاب ۸ر
تصدیق براہین احمدیہ حصہ اول ۸ر
ریاض الصالحین .. ۸ر
جواہر الصمدیہ .. ۴ر
نیر اعظم .. ۴ر
مخزن الاشغال .. ۳ر

رفیق الطلباء .. ۹ر
مسدس حزوریہ .. ۵ر ۳ پائی
تریاق اکبری ۴ر ۶ پائی
تضمین ارشد .. ۴ر
عشرہ کاملہ .. ۶ پائی
نوٹ فیصلہ .. ۲ر
نور اسلام .. ار ۶ پائی
مرقع حکمت .. ۳ر
پارۂ قرآن شریف کلاں مترجم عصر
قرآن شریف مترجم با محاورہ
۲۸-۲۱ — ۱۶-۲۴ — فارسی
قرآن شریف مع تفسیر حسینی
قرآن شریف حمائل مع ترجمہ
قرآن شریف مترجم بسہ ترجمہ
قرآن شریف ۱۵ سطور بمبئی فی پارہ
صحیح بخاری مع شرح فتح الباری عظم
العقد المنقد .. ۴ر
تحفۃ النسوان .. ۴ر
عدۃ الحصن الحصین .. ۴ر
عقائد الاسلام .. ار ۴ر
دیوان سوزان .. ۲ر
ارمغان حکمت .. ۴ر
سرچشمۂ رحمت .. ۸ر
ابن ماجہ ..
تحفہ شاہجہانی .. ۱۲ر
شرح مائۃ عامل کلاں .. ۸ر
مظہر الحق مع وسیلۂ مغفرت ۲ر
دلائل الخیرات مع ارشاد مرشد ۸ر
مجمع الزوائد و منبع الفوائد
وقایہ حاشیہ سنیہ للعہد
ربع پارۂ عم مترجم .. ۹ر
راشد دل کی شادی .. ار
مجموعہ مسدس حزوریہ کلابی ۸ر
شرح وقایہ نظامی اردو
ترجمہ مشارق الانوار بمبئی ۸ر
مشکوٰۃ شریف بمبئی .. ۴ر
نفع المفتی والسائل .. ۸ر
درر الزہر .. ۲ر
شرح عقائد نسفی .. ۴ر
تعلقات ابن یمین .. ۱۲ر
رسالہ فتح المغیث .. ار

تذکرۃ الاصحاب
رموز منظوم نگر
رقعات منشور
حدائق البلاغت رنگین ۱۲ر
آبحیات
برکات محمدی
ایضاح الحجۃ
افضل المقال
الفیات شاہ ولی اللہ
دلائل الخیرات مترجم نظم
مجموعہ تصوف
مناقب الخلفاء راشدین
انوار المشارق
انشائے خرد افروز
آئینہ فارسی
حقیقۃ الصلوٰۃ
برہان لائح
انگلش ایروومنٹ یعنی انگریزی
سلیب
دستور المبتدی
سحیفۃ الہدایۃ
کلید پشتو
اتباع السنہ
موعظہ حسنہ
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
منتخب الحکایات
مسلم شریف
مقدمہ تاریخ محمدی
تاریخ محمدی حصہ اول
مناجات فیروزی
نماز اور اس کی حقیقت
دعائے گنج العرش مترجم
مجموعہ پنج گنج
مجموعہ میزان الصرف
مخمس حسرت
گناہ بے لذت
علم الاشیاء
تائید اسلام

المشتہر
نبی بخش لائبریرین انجمن حمایت اسلام لاہور